VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
HUMANITARINIŲ MOKSLŲ FAKULTETAS
ISTORIJOS KATEDRA

Vytautas Budvytis

JONO BASANAVIČIAUS GYVENIMAS IR VEIKLA VILNIUJE 1905-1907 M.

Magistro baigiamasis darbas

Lietuvos istorijos studijų programa, valstybinis kodas 62405H105
Istorijos studijų kryptis

Vadovas prof. habil. dr. Bronislovas Genzelis _____ _____
(Moksl. laipsnis, vardas, pavardė) (Parašas) (Data)

Apginta prof. dr. Ineta Dabašinskienė _____ _____
(Fakulteto/studijų instituto dekanas/direktorius) (Parašas) (Data)

Kaunas, 2012

Gėrio idėja yra aukščiausias žinojimas.

Platonas

Vienas dalykas – žinoti, kitas – gyventi. Žinoti galima daug ką, gyventi – nedaug kuo, galbūt tik kuo nors vienu. Pavyzdžiui, savo idėja.

Justinas Marcinkevičius

TURINYS

SANTRAUKA....4
SUMMARY....5
ĮVADAS....6
I. LAIKMEČIO ISTORINIS KONTEKSTAS....14
I.1. Lietuva XIX-XX a. sandūroje....14
I.2. Vilnius XIX-XX a. sandūroje....22
II. J. BASANAVIČIUS IR VILNIUS....34
II.1. J. Basanavičiaus kilmė....34
II.2. J. Basanavičiaus istoriosofinis santykis su Vilniumi....55
III. J. BASANAVIČIUS VILNIUJE 1905-1907 M....72
III.1. Įsikūrimas....72
III.2. Didysis Vilniaus seimas....78
III.3. Tautiškoji lietuvių demokratų partija....110
III.4. Pirmoji lietuvių dailės paroda....122
III.5. Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas....131
IŠVADOS....144
ŠALTINIAI....149
LITERATŪRA....151
KAPSULIŲ SĄRAŠAS....155
PRIEDAS....156

SANTRAUKA

JONO BASANAVIČIAUS GYVENIMAS IR VEIKLA VILNIUJE 1905-1907 M.

Dr. Jonas Basanavičius (1851-1927) yra vienas šviesesnių protų Lietuvos istorijoje, kurio asmenybės genijus Lietuvos kultūros raidos kontekste dar nėra pilnai suvoktas ir įsisąmonintas. Basanavičius visų pirma buvo žmogus. O koks jis buvo žmogus? Ir koks buvo jo Vilniaus idealas?

Basanavičiaus apsigyvenimas ir sąmoninga, kryptinga bei nuosekli veikla Vilniuje gali būti deramai suvokta tik pasiaiškinant Basanavičiaus kilmę plačiąja prasme, t.y. atsižvelgiant ne tik į socialinius-teisinius, bet ir į bendruosius kultūrinius-istorinius šio klausimo aspektus.

Darbo tikslas yra aprašyti Basanavičiaus gyvenimą ir veiklą Vilniuje 1905 m. rugsėjo - 1907 m. balandžio mėn. laikotarpiu to meto lietuvių kultūros kontekste. Darbo uždaviniai: 1) apsibrėžti laikmečio istorinį kontekstą; 2) pasiaiškinti Basanavičiaus kilmę plačiąja prasme; 3) apibūdinti bendruosius Basanavičiaus pasaulėžiūros ir mąstysenos bruožus; 4) apsibrėžti Basanavičiaus istoriosofinį santykį su Vilniumi; 5) nustatyti, kaip Basanavičiaus, savo gyvenimo ir veiklos Vilniuje 1905-1907 m. kontekste, reflektavo Lietuvos (LDK) istorinę praeitį ir modeliavo šalies ateitį per Vilnių, kaip Lietuvos valstybinės praeities simbolį.

Darbo pobūdis (naratyvas) yra apibūdintinas kaip sintetinė kultūros istorija su mikroistorijos bruožais, kur pasakojimo centre – Basanavičiaus asmenybė, jo mąstysena. Darbe, siekiant *išsamaus (turtingo) aprašymo,* naudojamos vad. „kapsulės'' – specialiai išskirti koncetruoti pasakojimai, kurie savotiškai papildo bendrą darbo naratyvą.

Specifinis gimtųjų Bartininkų *istorijos kraštovaizdis*, paties Basanavičiaus asmeniniai būdo bruožai bei anksti įgytos kompetencijos ir, svarbiausia, iš prosenelių paveldėta gyvos kultūrinės atminties tradicija, leidžia pagrįstai kelti Basanavičiaus tapsmo „dvasios aristokratu'' prielaidą.

Basanavičiaus parengti - „Atsišaukimas į lietuvių tautą'', Memorandumas Rusijos vyriausybei, įžanginė Lietuvių suvažiavimo kalba, TLDP Manifestas - yra nuoseklūs, subalansuoti politiniai dokumentai, kurių vidinė struktūra, argumentavimo logika, konstitucinė išraiška ir, svarbiausia, aristokratinė dvasia, leidžia kalbėti apie valstybinės politikos matmenį. Vilniaus, kaip Lietuvos valstybinių šaknų simbolio problema, Basanavičius reflektuojama savimonės lygiu. Ji priklauso bendrai šiuose dokumentuose išdėstytai koncepcijai.

Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas – kaip teorinis lietuvių tautos kultūrinių ir politinių aspiracijų pagrindimas – buvo dėsningas Lietuvos Atgimimo įvykis. Draugijos steigiamojo darbo metu Basanavičius prisidėjo prie M. Davainio-Silvestraičio organizuojamo laikraščio „Litwa'' parengimo, bylojusio apie labai aiškią pilietinę programą: ugdyti tautine dvasia lietuviškai nemokančius, bet lietuviais besijaučiančius asmenis, vienos kalbos vyravimui, monopoliui priešpastatant tautinę sąmonę.

SUMMARY

THE LIFE AND ACTIVITY OF JONAS BASANAVICIUS IN VILNIUS FROM 1905 - 1907

Dr. Jonas Basanavicius (1851-1927) was one of the brightest minds in the Lithuanian history, the genius of whose personality in the context of Lithuanian cultural development has not yet been fully understood and perceived. First and foremost Basanavicius was a human being. But what kind of a human being was he? And what was his ideal of Vilnius?

Basanavicius' decision to settle down in Vilnius and his consistent and conscious activity in Vilnius can be fully comprehended only by addressing the origins of Basanavicius in a wider context, i.e., with regards to not only social-legal, but also general cultural-historical aspects of the issue.

The object of this thesis is the analysis of the life and activity of Basanavicius in Vilnius from September 1905 until April 1907 in the context of the Lithuanian culture at the time. The objectives of the thesis: 1) to define the historical context of the period; 2) to analyze the origin of Basanavicius in a broader sense; 3) to describe the collective characteristics of Basanavicius' world-view and mindset; 4) to establish how Basanavicius, in the context of his life and activity in Vilnius from 1905 until 1907, reflected on the Lithuanian (Grand Duchy of Lithuania) historical past and designed the future of Lithuania through Vilnius as the symbol of the country's past.

The narrative of the thesis is to be considered as the synthetic cultural history with the characteristics of micro-history, with the focus on the personality and mindset of J.Basanavicius. In order to achieve a detailed (rich) description, the thesis contains certain 'capsules' – specially segregated and concentrated narrations that uniquely complement the general narrative.

The specific historical landscape of the native Bartininkai, the personality traits of J.Basanavicius and his early acquired competences and, moost importantly, the vivid cultural memory tradition that he had inherited from his ancestors, allows to reasonably make the assumption that J.Basanavicius had become a true 'spiritual aristocrat'.

The works of Basanavicius – 'Appeal to the Lithuanian Nation', The Memorandum to the Government of Russia, the introductory speech for the congress of Lithuanians, The TLDP Manifesto – are all consistent and well-balanced political documents, the inner structure, argumentative logics, constitutional expression and, most importantly, the aristocratic spirit of which allow to discuss the dimension of national politics in Lithuania. The problem of Vilnius, as the symbol of Lithuanian national roots, is reflected by Basanvicius on a level of his own mindset. It belongs to the general conception covered in these documents.

The establishment of the Lithuanian Association of Science - as the theoretical ground for the nation's cultural and political aspirations – was a well-thought through event in the Lithuanian renaissance. During the course of establishing the association, Basanavicius contributed to the preparation of the M.Davainis-Silvestraitis organized periodical 'Litwa', proclaiming an exceptionally clear civil agenda: to promote national spirit to non-Lithuanian speakers who considered themselves Lithuanians, where the domination of a single language (monopoly) is contra-positioned to the national consciousness.

ĮVADAS

Dr. Jonas Basanavičius (1851-1927) yra viena ryškiųjų asmenybių Lietuvos istorijoje, kuris įprastai apibendrintai pristatomas kaip lietuvių tautos Patriarchas. Šis literatūroje nusistovėjęs garbingas epitetas nėra tusčias. Jis išreiškia to laikmečio, kada buvo priskirtas Basanavičiui, dvasią. Ir Basanavičius, be abejo, jo vertas. Tačiau toks įvardijimas atitolina, tarsi užkonservuoja šią asmenybę praeityje, yra šaltas kaip marmuras iš kurio dabar kalami Basanavičiaus biustai. Šiandien žvelgdami į Basanavičių tik kaip į Patriarchą sunkiai beužčiuopiame praeities ryšį su dabartimi - per šį žmogų besireiškiančią pagrindinę to didžiojo istorinio pasakojimo idėją. Basanavičius visų pirma yra žmogus. Šiandien jį verčiau prisiminti mažiau pompastišku, tačiau ne menkesniu taip pat amžininko Mykolo Krupavičiaus epitetu kaip *didį Tėvynės meilės mokytoją.* Šis epitetas neuždaro šios asmenybės dramblio kaulo bokšte: taip žvelgiant į Basanavičių mūsų praeitis lieka atvira mūsų ateičiai. Ir, kaip sakė Konfucijus, *tas, kuris remdamasis sena geba atrasti nauja – vertas būti mokytoju.*

Basanavičius žymus ne tik gintarinėje Lietuvoje, bet vertinamas ir rožių krašte - Bulgarijoje, kurioje sėkmingai užsiimdamas medicinine praktika praleido gražiausius savo gyvenimo metus. Basanavičius padėjo šios šalies antopologijos mokslo pagrindus. Plačiajai visuomenei labiau žinomas kaip politikas, Basanavičius visų pirma yra itin plataus akiračio mokslininkas-lituanistas, kurio pažintiniai interesai driekiasi nuo tautosakos iki medicinos ir nuo antropologijos iki istorijos. Didžioji jo gyvenimo tema – lietuvių tautos kilmė.

Basanavičius yra vienas iš Lietuvos Atgimimo pagrindėjų ir aktyviausių lietuvių tautinio judėjimo veikėjų, pirmojo turiniu lietuviško laikraščio „Aušra'' idėjinis lyderis ir pirmas redaktorius, Didžiojo Vilniaus seimo sušaukimo bei Lietuvių mokslo draugijos įkūrimo iniciatorius, Lietuvos Tarybos pirmininkas pasirašant 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Valstybės atkūrimo Aktą. Pasiekus esminį lietuvių tautos tikslą - atkūrus valstybę – Basanavičius pasitraukia iš aktyvios politikos. Jis išlieka taurus ir pademonstruoja neeilinę dvasios stiprybę pasilikdamas gyventi galų gale Lenkijos užgrobtoje Lietuvos sostinėje Vilniuje: jis lieka ištikimas pagrindinei savo gyvenimo ir veiklos įdėjai – Lietuvai. Simboliška – Basanavičius ir miršta Vilniuje, o jo kapas - senąjame Lietuvos panteone – Rasų kapinėse.

Basanavičiaus nuopelnai ir reikšmė Lietuvai vertinti jau anuomet – Pirmosios Lietuvos Respublikos laikais - vertinami ir dabar: statomi paminklai, jo atvaizdas spausdinamas ant 50-ties litų banknoto, ypač graži idėja - gimtinėje Ožkabaliuose sodinamas lietuvių tautinio atgimimo ąžuolynas. Nuo 1992 metų kasmet už reikšmingiausius etninės kultūros tyrinėjimus ir tradicinės kultūros puoselėjimą teikiama valstybinė Jono Basanavičiaus premija. Šios premijos laureatais tapo

V. Povilionienė, Č. Kudaba, N. Vėlius, A. Tyla, L. Klimka, B. Kulnytė ir kiti žymūs intelektualai. Basanavičius atskirų knygų bei daugybės straipsnių pavidalu įvertintas ir šalies literatūroje. Nepaisant to, drįstu teigti, kad Basanvičiaus asmenybės genijus Lietuvos kultūros raidos kontekste dar nėra pilnai suvoktas ir įsisąmonintas. Jis visų pirma buvo žmogus. O koks jis buvo žmogus? Kas jam būdinga kaip žmogui? Koks buvo jo asmeninis gyvenimas?

Šiandien, vos paminėjus Jono Basanavičiaus vardą, visiškai suprantama yra kalbėti apie Basanavičių ir *Vilnių*. Jau 1905 m. rugpjūty Basanavičiui sugrįžus į Lietuvą ir apsigyvenus Vilniuje visų jo didžiųjų darbų vyriausiu akstinu ir vieninteliu tikslu iki pat mirties buvo *Lietuva ir Vilnius*, *Vilnius ir Lietuva*. Jonas Vileišis yra taikliai apibendrinęs ir palyginęs: „P. Vileišis ir J. Basanavičius yra patys didieji mūsų tautos šulai. Nėra reikalo jų kurio nors nors labiau vertinti – jiedu skirtingi atgimstančios Lietuvos pionieriai. P. Vileišis – praktikas, evoliucijonistas, - jį minės visi tie, kam rūpės mūsų tautos idealas – jos laisvė tinkamose kultūrinėse formose. J. Basanavičius – teoretikas, - jį minės tie, kam rūpės mūsų tautos idealų istorija, jos šūkiai ir troškimai''[1]. Taigi, koks buvo Basanavičiaus santykis su Vilniumi? Koks buvo jo Vilniaus idealas?

Nuo seniausių laikų Lietuvos (LDK) sostinę – šiandien vadinamą „mažąja Roma'', „Šiaurės Atėnais'' ir kitais garbingais vardais - gaubė ypatinga dvasinė aura, kurios niekas subtiliau neišreiškia, kaip poetas: „Vilniaus pietietiška architektūra po šiaurės dangumi, Vilniaus amfiteatras tarp skardingų kalvų, į kurį įsibrauna giraitės ir dykvietės, kamuoliniai vasaros debesys ir rudens rūkas, susiklosto į stebėtinai vientisą, kad ir specialiai neplanuotą ansamblį. Jis alsuoja laisvės ir individualumo dvasia, būdinga visam Europos žemynui''[2] – rašo Tomas Venclova.

Istoriografijoje taip pat sutinkami nemenku įsijautimu, tikra istorine empatija alsuojantys Vilniaus praeities vaizdiniai: „Dar niūrokas tuomet, bet visais laikais kerintis gražiu kraštovaizdžiu buvo anuometinis Vilnius, iškilęs prieš akis atvykusiems lenkams. Iš žalio slėnio gilumos, ant paskutiniojo iš kalnų, supančių vilnelės upės vagą, ir ten, kur ji įteka į Viliją, buvo iškilusi mūro tvirtovė, galingojo Gedimino pastatydinta, saugoma aukštų sienų ir trijų bokštų. O pilies kalno pietų pusėje, tarp jo ir Vilnelės upės, stovėjo didžiuliai vieno garsiausių Lietuvos didikų Mandvydo rūmai, o kalno papėdėje, palei Viliją, driekėsi Žemutinė pilis, vadinta Kreivąja. Reikšmingiausia jos dalis buvo šventasis Šventaragio slėnis, rėpiantis pleištu įsiterpusią lanką tarp Vilijos ir Vilnelės, nuo senų senovės apaugęs ąžuolais; ten degė amžinoji ugnis – Gabija, didžiai garbinama lietuvių...''[3] – taip apie Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos ir jo gausios palydos atvykimą į Vilnių lemtingųjų 1387 m. vasarį rašė Vilniaus miesto istorijos mokslinės istoriografijos pradininkas Mykolas Balinskis. Būtent šį, senąjį, Gedimino laikų, ir jau ties savos senosios ir naujos

[1] Cit. iš.: *Norkūnas Ž.* P. Vileišis – amžininkams ir mums // Lietuvių atgimimo istorijos studijos (toliau – LAIS). T. 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990. P. 72.
[2] *Venclova T.* Vilnius: vadovas po miestą. Vilnius, 2001. P. 73.
[3] *Balinskis M.* Vilniaus miesto istorija. Vilnius, 2007. P. 107.

krikščioniškosios tikybos ir pasaulėžiūros kaitos slenksčiu atsidūrusį Vilnių, nuolat apmąstė Basanavičius. Apmąstė gyvai ir labai pilietiškai: žvelgdamas į ateitį jis nė akimirkai neatsiribojo nuo realios miesto dabarties.

Renkant šiam darbui medžiagą teko susipažinti su Basanavičiaus dienoraščiu. Tai unikalus istorinis dokumentas, teikiantis autentiškų žinių apie to meto įvykius ir asmenis. Dienoraščio autorius niekada nedėstė savo nuomonės apie asmenis, nevertino ir neanalizavo žmonių poelgių (vienintelę išimtį sudaro lenkų istorikas Janas Grzegorzewskis, negrąžinęs Basanavičiui didelės skolos, – jis dienoraščio puslapiuose pavadintas laidoku). Dienoraštį Basanavičius rašė iki paskutiniųjų gyvenimo metų. Puslapiuose su gydytojo kruopštumu kalendoriškai aprašyti dienos įvykiai, sveikata, susitikimai, renginiai, sumanymai. Dėmesį patraukė autoriaus įprotis kartą metuose, per savo gimimo dieną, aprašyti per metus nuveiktus darbus, juos įvertinti. Apžvelgęs savo gyvenimo kelią, 1920 m. lapkričio 23 d. Basanavičius apibendrino svarbiuosius savo darbus ir įvardijo keturis svarbiausius įvykius: Pirmąjį lietuvių suvažiavimą 1905 m.; Lietuvių mokslo draugijos įsteigimą 1907 m.; Vilniaus konferencijos sušaukimą 1917 m. ir Nepriklausomybės paskelbimą 1918 m. vasario 16 d.

Šie Basanavičiaus išskirti svarbūs Lietuvos istoriniai įvykiai yra neatsiejamai tarpusavyje susiję. 1905 m. gruodžio 4-5 d. Lietuvių suvažiavimas Vilniuje, kuris jau amžininkų buvo pavadintas reikšmingu Didžiojo Vilniaus seimo vardu, yra ryški Atgimimo istorijos riba. Tai buvo esminis posūkis lietuvių tautiniame judėjime, parodęs aukštą lietuvių tautinės savimonės lygį ir tautos subrendimą politiniam gyvenimui. Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas 1907 m. balandžio 7 d. – kitas svarbus Atgimimo įvykis: „...lietuvių tautos ideologai, savigarbos jausmo vedami, negalėjo sau leisti manyti, kad lietuvių tauta negalėtų atgimti. Tai buvo vienas iš svarbiausių akstinų, paskatinusių juos galvoti apie kūrimą gyvos lietuvių mokslo draugijos, kuri, tirdama mūsų tautos praeitį, sukurtų jai gražią ateitį''[4] – rašė Antanas Valaitis. Būtent Didysis Vilniaus seimas ir Lietuvių mokslo draugija ir atvedė Lietuvą į tuos lemtinguosius 1917-1918 metus, vainikuotus vasario 16-osios Aktu.

Taigi, apibendrinant šio tyrimo atkualumo pagrindimą, galima formuluoti esminius klausimus: kokia buvo Basanavičiaus kaip žmogaus asmeninė laikysena 1905-1907 m. įvykių Vilniuje kontekste? Kaip jis savo santykio su Vilniumi kontekste reflektavo Lietuvos praeitį ir modeliavo jos ateitį?

* * *

Darbo problema ir objektas. Jono Basanavičiaus asmeniu, jo gyvenimu ir veikla susidomėjau dar rengdamas savo bakalaurinį darbą. Tuomet atlikdamas tyrimą priėjau vieną esminių išvadų, jog Basanavičius „Aušroje'' į kalbą orientuotą lietuvių tautinės savimonės

[4] *Valaitis A.* Iš Lietuvių mokslo draugijos istorijos // Lietuvių tauta. Vilnius, 1932. Kn. 4. Sąs. 3. P. 338.

žadinimą grindė istorine raida, tam, be kita ko, pasitelkdamas ir savo vystytą lietuvių kilmės iš senovės trakų hipotezę, kurios argumentacinė logika traktuotina kaip bandymas siektiną lietuvių tautinį – kalbinį atgimimą pagrįsti antilaikiškumu[5]. Skaitydamas istoriografiją ir studijuodmas paties Basanavičiaus raštus ėmiau nuosekliai gilintis į šios asmenybės gyvenimą.

Skaitant istoriko Egidijaus Motiekos straipsnį apie prieš pat Didyjį Vilniaus seimą parengtą Memorandumą Rusijos vyriausybei, įsiminė straipsnio autoriaus pozicija šio dokumento atžvilgiu: Memorandumas pasižymėjo konstitucine išraiška; jame iškelti politiniai ir kultūriniai reikalavimai faktiškai buvo pirmas nuosekliai pagrįstas Lietuvos politinės autonomijos projektas; apskritai – tai LDK politinio paveldo problemos kėlimas iš esmės. Be to, E. Motieka pažymėjo, jog Memorandumo išskirtinumą gana įžvalgiai pastebėjo „išbajoris'' M. Biržiška teigdamas, kad šis dokumentas buvo paremtas „senąja ir naująja lietuvių istorija''. Kiti, tikrąją Memorandumo prasmę ir reikšmę sugebėję įžvelgti asmenys, išskyrus L. Girą, taip pat buvo bajoriškos kilmės veikėjai: M. Römeris, D. Malinauskas. M. Davainis-Silvestraitis[6]. O juk Memorandumo autorius - Basanavičius! Ši nuostaba, paskatinusi susimąstyti, tapo pirmine darbo mokslinės problemos išeities pozicija.

Šių mokslo metų rudenio semestre, kursui „Mikroistorinių tyrimų metodika ir praktika'', parengiau nedidelį rašto darbą tema „Jonas Basanavičius: mikroistorinis žvilgsnis'', kuriame mikroistoriniu lygiu glaustai aprašiau Basanavičiaus asmeninį gyvenimą, jo vaikystės ir jaunystės metais. Paskaitos metu man pristačius šį savo darbą prasidėjo diskusijos, kurių metu palietėmė ir Basanavičiaus šeimos socialinius klausimus. Tuomet dėstytoja Vaida Kamuntavičienė manęs paklausė: „O kada Ožkabaliuose panaikinta baudžiava?''. Truputėlį suglumau, bet netrukus atsakiau, kad vad. Užnemunėje valstiečiams asmeninė laisvė (be žemės) suteikta 1807 m. įvedant Napaleono kodeksą. Plačiau šios temos tą kart neplėtojome (kaip žinome naujoji tvarka Užnemunėje galiojo tik maždaug iki 1815 m.). Visgi, tai man buvo dar vienas akstinas permąstyti galimą priėjimą prie šio darbo temos, t.y. pasigilinti į Basanavičiaus kilmę plačiąja prasme.

Taigi, darbo objektas - Basanavičiaus apsigyvenimas, gyvenimas ir sąmoninga, kryptinga bei nuosekli veikla Vilniuje 1905-1907 m. - gali būti deramai suvokta tik pasiaiškinant Basanavičaus kilmę plačiąja prasme, t.y. atsižvelgiant ne tik į socialinius-teisinius, bet ir į bendruosius kultūrinius-istorinius šio klausimo aspektus, kartu akcentuojant bendruosius Basanavičiaus pasaulėžiūros ir mąstysenos bruožus bei iš to išplaukiantį jo istoriosofinį santykį su Vilniumi.

Darbo tikslas ir uždaviniai. Šio darbo tikslas yra aprašyti Basanavičiaus gyvenimą ir veiklą Vilniuje 1905 m. rugsėjo - 1907 m. balandžio mėn. laikotarpiu to meto lietuvių kultūros

[5] *Budvytis V.* Lietuvių tautinės savimonės žadinimas „Aušroje'': kalbos aspektas. Kaunas, 2010. (bakalaurinis darbas apgintas VDU istorijos katedroje).
[6] *Motieka E.* Didžiojo Vilniaus seimo preliudija: Memorandumas Rusijos vyriausybei // LAIS. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991.

kontekste. Siekiant išsikelto tikslo realizavimo, formuluojami darbo uždaviniai: 1) absibrėžti laikmečio istorinį kontekstą; 2) pasiaiškinti Basanavičiaus kilmę plačiąja prasme; 3) apibūdinti bendruosius Basanavičiaus pasaulėžiūros ir mąstysenos bruožus; 4) apsibrėžti Basanavičiaus istoriosofinį santykį su Vilniumi; 5) nusatyti kaip Basanavičiaus, savo gyvenimo ir veiklos Vilniuje 1905-1907 m. kontekste, reflektavo Lietuvos (LDK) istorinę praeitį ir modeliavo šalies ateitį per Vilnių, kaip Lietuvos valstybinės praeities simbolį. Darbe taikomas aprašomasis-analitinis metodas.

Darbo pobūdis. Nors darbe taikomas įprastas aprašomasis-analitinis metodas, tačiau pats darbo pobūdis (naratyvas) yra apibūdintinas kaip sintetinė kultūros istorija su mikroistorijos bruožais, kur pasakojimo centre – Jono Basanavičiaus asmenybė, jo mąstysena.

Kultūra, kaip teigia žymus rusų literatūrologas A. Michailovas, neegzistuoja savaime, o tik žmoguje ir per žmogų. Ji yra žmogaus tapsmas asmenybe. Kultūros istorija ir tyrinėja ne faktus ir daiktus kaipo tokius, bet apmąstymo procesus, į kuriuos faktai ir daiktai iš anksto giliai panardinti. Todėl pirmiausia turime suvokti kultūrinio fenomeno, kuris beveik visada yra asmenybinio ne empirine, o ontologine prasme pobūdžio visumą[7].

Darbe vadovaujamasi vadinamąja ,,senaja'' kultūros istorija. Kultūros sąvoka, kuria operuojama, iš esmės yra klasikinė-humanistinė būtent ta prasme, kad ,,kultūra'' čia visų pirma suvokiama kaip ,,dvasinės kūrybos'' sinonimas. Tačiau čia neapsiribojama ,,siaurąja'' kultūros samprata (kur ,,dvasinė kultūra'' tapatinama tik su ,,aukštojo'' meno ir literatūros kūriniais, ,,dvasinės kūrybos'' procesais bei panašia ,,neutilitarine'' (,,laisva'') veikla), o orientuojamasi į ,,plačiąją'' jos sampratą, kurioje ,,kultūra'' yra vadinama viskas, kas nėra gamta. ,,Plačiojoje'' kultūros sampratoje kultūrai taip pat priklauso ,,materialioji'' kultūra. Į šią ,,plačiąją'' kultūros sampratą yra orientuota vokiečių istoriko K. Lamprechto (1856-1915) kultūros istorijos koncepcija, kurią glaustai yra pristatęs istoriosofas Zenonas Norkus[8].

Kultūros istorija, remiantis K. Lamprechtu, yra tam tikras ,,istorinės sintezės'' projektas, alternatyvus istoristinei politinei-diplomatiniai istorijai. Istorinė sintezė realizuojama objektyviu ir visapusišku pasakojimu, jungiančiu, ,,sintetinančiu'' ,,specialiųjų'' istorijos tyrimų rezultatus. Kad ir kokia būtų materialinės ir dvasinės tautos kultūros apraiškų tam tikroje ,,kultūros epochoje'' įvairovė, visas jas vienija tam tikri bendri bruožai. Aprašyti bei paaiškinti tuos bendrus bruožus, bendrą tautos materialinės ir dvasinės kultūros stilių ar išraišką tam tikroje ,,kultūrinėje būsenoje'' ir yra ,,sintetinis'' kultūros istoriko uždavinys. Tautos kultūros bruožų tam tikroje ,,kultūros būsenoje'' vienovę K. Lamprechtas aiškino tam tikrais psichologijos (,,psichikos diapazono'')

[7] Cit. iš.: *Pivoras S.* ,,Vargo pelė'': Lietuvos nacionalinės istoriografijos pradininkas Simonas Daukantas // LAIS. T. 5.: Simonas Daukantas. Vilnius, 1993. P. 72.
[8] *Norkus Z.* Senoji kultūros istorija ir naujoji kultūrinė istorija // Lietuvos istorijos studijos. T. 15. Vilnius, 2005.

ypatumais, kurie būdingi tam tikroje kultūros epochoje gyvenantiems žmonėms. „Kultūros istorija yra žmonių bendruomenių sielos gyvenimo istorija'' – teigia K. Lamprechtas[9].

Mikroistorija paprastai apibrėžiama kaip specifinis tyrimo būdas leidžiantis itin atidžiai, t.y. aptariant įvairiausius aspektus, išanalizuoti būtent lokalinį įvykį ar reiškinį. Tačiau šiuolaikinė mikroistorija neapsiriboja vien mikrotyrimais, bet ieško mikro- ir makro- dimensijų sąsajų[10]. Mikroistorija kartu su istorine antropologija bei naująja kultūrine istorija nalizuoja asmenų, kurie gyvena atitinkamoje kultūrinėje terpėje, ja naudojasi ir per savo veiklą keičia jos struktūras, komunikavimą, ir tarpusavio sąveiką[11].

Tačiau, kaip pastebėjo vienas iš mikroistorijos pradininkų C. Ginzburgas, mikroistorija nebūtinai turi reikalą su pavieniais likimais arba *mažais žmonėmis.* Prefiksas *mikro* nežymi subjekto reikšmės, svarbos, socialinio statuso arba metaforinių dimensijų. Tokia samprata, anot istoriko, gali nuvesti klystkeliais. *Mikro* sietinas su įdėmiu žvilgsniu. Reikia kalbėti apie mastą, bet būtent apie stebėjimo mastą: galima per mikroskopą žiūrėti į dramblio odos gabalą arba į musės sparnelį. Mikroistorija, pasak C. Ginzburgo, renkasi ne tarp dramblio ir musės, bet įdėmų žvilgsnį į tiriamąjį objektą[12].

Taip mikroistorijos subjektais tampa ir žymūs bei svarbūs žmonės. Apskritai, šiuo atveju, mikroistorija yra tam tikra tyrimo strategija, naratyvo pobūdis, kai rašant biografiją siekiama per ją atkurti tiriamą laikotarpį, mentalitetą. Čia dominuoja vadinamasis *išsamaus (turtingo) aprašymo* (angl. *thick description*) metodas, kuris leidžia tekstą pateikti detaliai ir nenuobodžiai. Visgi, reikia pabrėžti, jog šis darbas nėra mikroistorinis, o pasižymi tik mikroistorijos bruožais.

Istoriografijos ir šaltinių apžvalga. Basanavičiaus gyvenimas ir ypač jo kultūrinė-mokslinė bei visuomeninė-politinė veikla Lietuvos istoriografijoje yra gana plačiai aprašyta. Basanavičius yra susilaukęs nemažai įžvalgių ir kritiškų straipsnių ir vertinimų, visgi tenka konstatuoti tendenciją, jog daugumoje Basanavičiui skirtų tekstų iš esmės nagrinėjami tie patys klausimai, todėl juose pateikiama informacija ima kartotis ir aprašymai tampa gana trafaretiški. „Kuo toliau nuo „Aušros'' laikų, - kaip yra pastebėjas Vincas Maciūnas, - tuo labiau Basanavičius tautiečių sąmonėje paminklėja, pavirsdamas kultiniu kultūros ženklu''[13]. Istorikai Antanas Tyla ir Vytautas Merkys pažymi, jog nepaisant dar tarpukariu pasirodžiusių Basanavičiaus biografinių apybraižų[14], kurių išsamiausią (iki šiol!) autobiografinę monografiją parašė žurnalistas Adolfas Nezabitauskis[15], dar neturime nei išsamios Basanavičiaus bibliografjijos, nei plačios ir moksliškiau

[9] Ten pat. P. 22.
[10] *Trimonienė R. R.* Mikroistorija: studijų knyga. Šiauliai, 2008. P. 5.
[11] Ten pat. P. 26.
[12] Ten pat.
[13] Cit. iš.: *Jurgutienė A*. Jonas Basanavičius ir romantizmas // Dr. Jonas Basanavičius. Vilnius, 2009. P. 92.
[14] *Krupavičius M.* Jonas Basanavičius – didis Tėvynės meilės mokytojas. Kaunas, 1927.; *Mackevičius R.* Daktaras Jonas Basanavičius: jo gyvenimas ir darbai // Lietuvių tauta. 1928. T. 4. D. 2.; Tas pats: *Mackevičius R.* Daktaras Jonas Basanavičius: jo gyvenimas ir darbai. Vilnius, 1930.
[15] *Nezabitauskis A*. Jonas Basanavičius. Vilnius, 1990.

pagrįstos jo biografijos[16]. Filosofas Romualdas Ozolas pabrėžia ir tokios biografijos transkripcijos jaunimui reikalingumą[17].

Iš bendrųjų Basanavičiui skirtų veikalų galima išskirti jau po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo išleistą įdomią lyginamąją istoriko Albino Visockio knygą „Bulgarija-Basanavičius-Lietuva''[18] bei aiškiais mentalitetų istorijos bruožais pasižyminčią Juozo Rudzevičiaus monografiją[19], kurioje orientuojantis į Basanavičiaus gimtąją aplinką ir akcentuojat jo asmenybės formavimąsi lėmusius veiksnius, mikroistoriškai aprašoma pastarojo vaikystė ir jaunystė. Taip pat dera išsiskirti ir 2001 m. Lietuvos nacionaliniame muziejuje vykusioje konferencijoje, skirtoje paminėti Basanavičiaus 150-ąsias gimimo metines, skaitytų pranešimų pagrindu parengtą straipsnių rinkinį, kuriame Basanavičiaus gyvenimas ir veikla nagrinėjama labai įvairias aspektais[20].

Lietuvių, tame tarpe ir Basanavičiaus, politinė veikla 1905-1907 m. laikotarpiu yra bene plačiausiai tyrinėta istorikų Egidijaus Motiekos ir Rimanto Miknio[21]. Šioje vietoje išsiskiria E. Motiekos straipsnis „Jonas Basanavičius: tarp tradicinio ir modernaus valstybingumo''[22], kuriame argumentuotai nagrinėjamas Basanavičiaus Lietuvos modelis, aptariami jo loginiai ir istoriniai pagrindai, išskiriamos su tuo susijusios problemos. Pastaruoju metu nuosekliais Basanavičiaus biografijos tyrimais užsiima Sigitas Narbutas[23] ir Algirdas Grigaravičius[24]. Lietuvių mokslo draugijos istorija iki šiol išsamiausiai aprašyta istoriko Juozo Jurginio[25]. Šiomis čia pristatytomis istoriografininėmis pozicijomis šiame darbe pagrinde ir remtasi.

Šaltinius, kuriais remtasi darbe, galima suskirstyti į kelias grupes. Pagrindinę šaltinių bazę sudaro Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyriuje (LLTIB RS) Jono Basanavičiaus fonde (F2) saugomi dokumentai (dienoraščiai, laiškai, įvairūs raštai ir kt. dokumentai). Taip pat naudotasi ir šio instituto rankraštyne esančiu Lietuvių mokslo draugijos fondu (F22) bei Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriaus (LMAB RS) Lietuvių mokslo draugijos fondu (F255). Aprašant Pirmosios lietuvių dailės parodos rengimą naudotasi Lietuvos literatūros ir meno archyvo (LLMA) Lietuvių dailės draugijos fondo (F33) dokumentais.

---

[16] *Tyla A*. Jono Basanavičiaus kilmė // Dr. Jonas Basanavičius, 1851-1927. Vilnius, 2009. P. 8.; *Merkys V*. Jonas Basanavičius - „Aušros'' kūrėjas // Ten pat. P. 62.
[17] *Ozolas R.* Jono Basanavičiaus iššūkiai // Šiaurės Atėnai. 2001 12 01. Nr. 45. P. 3.
[18] *Visockis A*. Bulgarija-Basanavičius-Lietuva. Vilnius, 1992.
[19] *Rudzevičius J.* Ten gimė, augo dr. Jonas Basanavičius. Vilnius, 2000.
[20] Dr. Jonas Basanavičius, 1851-1927. Vilnius, 2009.
[21] *Miknys R., Motieka E*. Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės – politinės kūrimosi aplinkybės // LAIS. T. 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990.; *Motieka E*. Didžiojo Vilniaus seimo preliudija: Memorandumas Rusijos vyriausybei // LAIS. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991.; *Motieka E*. Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė // LAIS. T. 4.: Liaudis virsta tauta. Vilnius, 1993.; *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. Vilnius, 2005.
[22] *Motieka E.* Jonas Basanavičius: tarp tradicinio ir modernaus valstybingumo // LAIS. T. 8.: Asmuo: tarp tautos ir valstybės. Vilnius, 1996.
[23] *Narbutas S.* Ieškojęs gyvybingumo pagrindų: Jono Basanavičiaus bibliotekos katalogas // Jono Basanavičiaus asmeninės bibliotekos katalogas. Vilnius, 2008.
[24] *Grigaravičius A.* Jonas Basanavičius – politikas iš reikalo // Kultūros barai. 2011. Nr. 9.
[25] *Jurginis J.* Lietuvių mokslo draugija // Iš lietuvių kultūros istorijos. T. 8: Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos. Vilnius, 1975.

Kitą šaltinių grupę sudaro publikuoti šatiniai[26] bei įvairūs paties Basanavičiaus raštai, kurių tarpe reikia išskirti Basanavičiaus autobiografiją[27]. Atskirą šaltinių grupę dar sudaro ir gausi to meto periodika, visų pirma dienraštis „Vilniaus žinios'' bei Lietuvių mokslo draugijos leidinys „Lietuvių tauta''. Periodika bei kai kuriais kitais šaltiniais pagrinde naudotasi per virtualų duomenų banko portalą www.epaveldas.lt

Darbo struktūra. Darbą sudaro įvadas, trys skyriai (kurie dalinami į poskyrius) ir išvados. Pagrindinės dėstomosios darbo dalies padalinimą į tris skyrius nulėmė darbo problemos bei išsikeltų uždavinių formulavimas. Pirmajame skyriuje pavadinimu „Laikmečio istorinis kontekstas'' apsibrėžiama bendra XIX-XX a. sandūros Lietuvos ir Vilniaus istorinė specifika. Antrajame skyriuje pavadintame „J. Basanavičius ir Vilnius'' paasiaiškinama Basanavičiaus kilmė ir apibūdinami bendrieji jo pasaulėžiūros ir mąstysenos bruožai bei iš to išplaukiantis Basanavičiaus istoriosofinis santykis su Vilniumi. Trečias ir pagrindis skyrius - pavadintas „J. Basanavičius Vilniuje 1905 – 1907 m.''- būtent skirtas aprašyti to meto Basanavičiaus gyvenimą ir veiklą Vilniuje. Datuojant pirmenybė teikiama naująjam stiliui, t.y. Grigaliaus kalendoriui; kitur – datavimas dubliuojamas. Cituojamų šaltinių kalba netaisyta, rašyba ir skyryba sunorminta nežymiai. Prie darbo, atsižvelgiant į dokumento reikšmę ir istorinę vertę, pridedamas priedas – Basanavičiaus parengtas Memorandumas Rusijos vyriausybei. Darbe, siekiant *išsamaus (turtingo) aprašymo,* naudojamos vad. „kapsulės''[*]: specialiai išskirti paskiri koncetruoti tekstai – glausti pasakojimai – kurie savotiškai papildo darbo istorinį naratyvą ir leidžia geriau suvokti bendrą šio darbo temą. „Kapsules'' galima laikyti tam tikru darbo priedu.

* * *

Džiaugiuosi, jog šį magistro darbą parengiau univeristete, kuris vadovaujasi plačiai suvokta *Artes liberales* studijų koncepcija. Visų pirma dėkoju darbo vadovui Signatarui prof. habil. dr. Bronislovui Genzeliui buvusiam visad šalia ir tiesiog gebančiam išklausyti. Specialią padėką tariu Signatarų namų vedėjai Meilutei Peikštenienei, suteikusiai Basanavičiaus bibliografinę rodyklę. Už metodinius patarimus ir vertingas nuorodas į kai kuriuos šaltinius taip pat dėkoju istorikui Algirdui Grigaravičiui.

I. LAIKMEČIO ISTORINIS KONTEKSTAS

[26] *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970.; *Basanavičius J.* Raštai. Kn. 1: straipsniai ir studijos. Vilnius, 2003.; Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai (parengė R. Miknys, E. Motieka) // LAIS. T. 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990.; Lietuvių Memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui grafui S. J. Vitei (1905 m. lapkritis) (parengė E. Motieka) // LAIS. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991.; *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga (parengė R. Miknys, E. Motieka) // Lituanistica. 1993. Nr.1(13). ir kt.

[27] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija, 1851-1922 // Lietuvių tauta. Vilnius, 1935. Kn. 5.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija, 1851-1922. Vilnius, 1936.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija, 1851-1922. Vilnius, 1997.

[*] Pagal pavyzdį: *Davies N.* Europa. Istorija. Vilnius, 2008.

I.1. Lietuva XIX-XX a. sandūroje

Bendrąja prasme Lietuva XIX-XX a. sandūroje – vadinamasis „Šiaurės-Vakarų kraštas'' - tebebuvo Rusijos imperijos okupuota ir aneksuota šalis, o lietuvių tauta - pavergta. Tebegaliojant barbariškam lietuviškos spaudos tradiciniu lotynišku raidynu spausdinimo draudimui, nelegalios spaudos rengimas ir platinimas, slaptų lietuviškų mokyklų steigimas bei slaptų spaudos platinimo, savišvietos ir kultūrinės veiklos organizacijų kūrimas, buvo svarbiausios to laikmečio lietuvių tautinio ir pilietinio pasipreišinimo veikimo formos.

XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais ir Lietuvos kaimuose, ir miestuose, Vilniuje, Kaune ir mažesniuose, įsisiūbavo dar viena slapto kultūros darbo sritis. Prasilavinęs jaunimas būrėsi į mėgėjiškus dramos būrelius ir chorus, organizuodavo pasirodymus kaime, dažnai valstiečių sodybose, iš čia šis scenos mėgėjų sąjūdis gavo vardą „klojimo teatras''. XX a. pradžioje išpopuliarėjo vadinamosios gegužinės, į kurias rinkdavosi tautinio judėjimo dalyviai pasitarti judėjimo ir politiniais klausimais. Visas šis darbas taip pat buvo rusų valdžios persekiojamas ir baudžiamas. [OPERA]

Augant veikliam lietuvių pasaulietinės inteligentijos skaičiui ir į tautinį judėjimą įsitraukiant vis gausiasniems lietuvių tautos sluoknsiams, šalia tautinių, kultūrinių siekių deklaravimo ir įgyvendinimo vis dažniau ėmė girdėtis ir politinės ateities svarstymai. Tai kartu rodė tautinio judėjimo organizacinių pokyčių brendimą, artėjantį ar jau vykstantį politinių partijų atsiradimą.

Jau XIX a. 9-ajame dešimtmetyje Vilniuje ir kitose Lietuvos vietose reiškėsi slaptų socialdemokratų būrelių nariai. Jie radosi veikiami Vakarų Europos socialdemokratijos įtakos, socialinė-politinė realybė davė vietinio peno. 1896 m. įsikūrė nelegali Lietuviškoji socialdemokratų partija (LSDP, 1902-1905 m. Lietuvių socialdemokratų partija). Jau pats pavadinimas sako, kad socialdemokratai organizavosi tautiniu pagrindu. Greitai Lietuvoje veikė dar internacionalistinės pakraipos Rusijos socialdemokratų darbininkų (RSDPR) bei Lenkijos karalystės ir Lietuvos socialdemokratų (SDPKPiL) partijos, žydų Bundas, Lenkijos socialistų partija (PPS), deklaruojanti tautinius lenkų siekimus. LSDP veikė tarp lietuvių ir lenkakalbių miesto gyventojų, taip pat Lietuvos kaime, jungdama socialinius-politinius, tautinius, Lietuvos valstybingumo atkūrimo šūkius, kai kada rasdama bendrą kalbą su kitomis socialdemokratų organizacijomis, dažniau konkuruodama su jomis.

„Varpui'', skelbusiam tautos vienybės idėjas ir iš pradžių vienijusiam lietuvių ideologines ir politines sroves, neilgai tai sekėsi. Nuo 1894 m. jame nustojo bendradarbiauti katalikų veikėjai, 1896 m. pasitraukė socialdemokratai. Likusių jo bendradarbių varpininkų pasitarimuose subrendo reikalas organizuoti partiją, 1902 m. Šiaulių gegužinėje nutarta steigti Lietuvių demokratų partiją

(LDP). Jau tada varpininkų-demokratų veikloje ryškėjo radikalioji ir nuosaikioji srovės, partijos programa buvo kelis kartus redaguojama. 1903 m. suvažiavime LDP paskelbė, kad siekia laisvos nepriklausomos Lietuvos etnografinėse ribose, kad vadovaujasi ne ekonominiais-socialiniais kurio nors luomo, o visos lietuvių visuomenės politiniais ir kultūriniais interesais, kad tikslo sieks kovos keliu. Lietvoje taip pat ryškėjo ir veikė katalikiškoji politinė srovė, besitelkianti apie savuosius leidinius, bet partija ji virto tik per 1905 m. revoliuciją.

Lietuvių politinių partijų susidarymas tarsi baigė dar vieną tautinio judėjimo tarpsnį versdamas šį judėjimą pilnakrauju politiniu ir kultūriniu tautos gyvenimu. Nelegalus veikimas trukdė sparčiai šio gyvenimo pažangai, trukdė tautos gyvenimui. Tuo pačiu metu ji jau buvo beveik pasiruošusi gyvuoti ir kitomis sąlygomis, kurias dar reikėjo išsikovoti[28].

Lietuvių tautinis judėjimas ir įvairiatautė Lietuvos visuomenė. Kaip matyti iš naujųjų partijų pavadinimų, jos kėlė lietuvių tautos interesus. Modernėjanti lietuvių tauta jautėsi esanti Lietuvos šeimininkė, kol kas ne politine prasme, nes buvo Rusijos priespaudoje. Tai komplikavo santykius su kitomis Lietuvoje gyvenančiomis tautomis, ypač su vienaip ar kitaip susijusiais su lenkybe asmenimis, kas daugeliu atvejų atsiremdavo ir į socialinius santykius, į Lietuvos bajorus. Šiuo laikotarpiu Lietuvoje nesusikūrė lenkų politinės partijos, bet ją pasiekdavo Lenkijos partijų spauda, tos partijos turėjo sekėjų. Be minėtų kairiųjų partijų, būsimo Lietuvos prijungimo prie Lenkijos dar siekė Lenkijos tautinių demokratų (endekų) partija. Radosi ir kilo baltarusių tautinis judėjimas, o iš žydų politinių srovių krašto gyvenime reiškėsi Bundas, kitos veikė žydų bendruomenės viduje, izoliuotai nuo kitų tautų gyvenimo, pavyzdžiui, 1902 m. įkurta sionistinė partija „Mizrachi''.

Politinėms partijoms ir organizacijoms tik kuriantis ir veikiant pogrindžio sąlygomis, ne jos nulėmė tautinius santykius Lietuvoje. Jų skleidžiamos idėjos buvo paveikios, bet nemažiau įtakos turėjo praeities palikimas ir ekonominiai-socialiniai santykiai. Lietuvių tautinis judėjimas, modernios tautos kūrimasis objektyviai komplikavo nykstančios senosios bajoriškosios etnopolitinės tautos subjektų būseną, juolab kad ir lenkų tautoje intensyviai vyko modernizacijos procesai. Lenkybė Lietuvoje buvo įleidusi tvirtas šaknis, didžioji dalis bajorų, ypač dvarininkų, buvo lenkakalbiai, o dvikalbiai buvo, matyt, net smulkieji bajorai. Lenkų kalba XIX a. pabaigoje tebebuvo daugumos įvairių sluoksnių miestiečių bendravimo kalba. Nors lenkų kalba po sukilimo buvo šalinama iš viešojo gyvenimo, ji liko prestižinė išsilavinusių žmonių bendravimo kalba bei pagrindinė katalikų bažnyčios kalba. Slaptose mokyklose valstiečių ar miestiečių vaikai, be lietuvių kalbos, pramokdavo ir lenkų.

Ilgą laiką lietuvių ir lenkų kalbos gyvavo skirtingose viešojo gyvenimo plotmėse, lietuvių kalba nesiskverbė į lenkų kalbos vartojimo sritį, nebuvo konkurentė. Tautinio judėjimo pasiekimai

[28] *Kiaupa Z.* Lietuvos valstybės istorija. Vilnius, 2006. P. 168-173.

keitė tokią padėtį, lietuvių kalba taip pat tapo išsilavinusių lietuvių viešojo bendravimo kalba, ja buvo kuriama vis gausesnė grožinė, politinė, mokslo populiarinimo, religinė ir kitokia literatūra, ji žengė į tokias kultūros gyvenimo sferas kaip teatras, egzistavo pakankamai gausi periodinė lietuviška spauda. Lenkų kalbos vartojimo sritis siaurėjo, šios dvi kalbos darėsi varžovėmis. Tai aštrino žmonių santykius, ypač ten, kur daugumai jų buvo trukdoma vartoti gimtąją kalbą.

Tokia vieta tapo katalikų bažnyčia. Tai buvo bene vienintelė viešojo gyvenimo institucija, iš kurios rusų valdžia nepašalino lenkų kalbos. Ši kalba liko bažnyčios, kaip institucijos, vidaus kalba, buvo dėstymo kalba dvasinėse seminarijose, toli gražu ne visada ir pastoracinėje veikloje lietuviškose parapijose buvo įsileidžiama lietuvių kalba. Net Žemaičių/Kauno ar Seinų vyskupystėse didelė dalis kunigų irgi buvo pasidavę lenkų kultūros įtakai, Vilniaus vyskupystėje, ypač tarp bažnyčios hierarchų, tokie vyravo. Čia, ypač apie Vilnių ir į rytus nuo jo, rytiniuose lietuvių etninių žemių pakraščiuose, buvo susidariusi ypatinga padėtis. Dar po XVIII a. pradžios maro ištuštėjusiose žemėse ėmė rastis baltarusiškai kalbančiųjų kaimai, per XIX a. dalis jų buvo sulenkinta, lenkinimo poveikį patyrė ir lietuviai valstiečiai ar miestelėnai. Lenkinama buvo per dvarą, bet daugiausia čia nuveikė bažnyčia. Vyskupystės valdžia dažnai lietuvių kunigus siųsdavo į parapijas, kuriose nebuvo lietuvių, o į lietuviškas parapijas skirdavo lenkakalbius kunigus. Įkyriai buvo diegiama mintis, kad katalikų tikėjimas yra „lenkų tikėjimas'', taigi katalikai yra lenkai. Istoriografijoje gana dažnai teigiama, kad Lietuvos gyventojų polonizacija buvo neprievartinė, tokiu atveju ignoruojamas tiek dvaro, tiek miesto išsilavinusių sluoksnių, o ypač bažnyčios, psichologinis spaudimas, kuris būdavo paveikesnis už atvirą prievartą, nes kėlė mažiau pasipriešinimo.

Nepaisant lenkintojų pastangų, ir Vilniaus vyskupystėje, ne tik jos vakarinėje dalyje, dauguma valstiečių XIX a. pabaigoje kalbėjo lietuviškai.

Klostantis moderniai lietuvių tautai, o daliai Lietuvos lenkakalbių gyventojų be išlygų įsiliejant į modernią lenkų tautą, pasirinkimo kryžkelėje atsidūrė ir lenkakalbiai Lietuvos gyventojai, ir lenkų kultūros paveiktos, iš lietuvių liaudies kilusios asmenybės. Pastarųjų chrestomatiniai pavyzdžiai yra vienas žymiausių lietuvių tautinio judėjimo vadų, valstiečių kilmės V. Kudirka, besulenkėjantis ir tik studijų metais galutinai pasirinkęs lietuvybę, ir trys broliai Biržiškos, kilę iš smulkiųjų Žemaitijos bajorų ir per 1897 m. surašymą du užsirašę žemaičiais, vienas lenku, bet visi trys brandos metais buvę žymūs Lietuvos valstybės kultūros ir politikos veikėjai. Kita vertus, Antanas Baranauskas, kilęs iš valstiečių šeimos nuo Anyksčių, jaunystėje sukūręs lietuvių grožinės literatūros šedevrų, padaręs bažnytinę karjerą iki Seinų vyskupo posto, ėmė tolti nuo lietuvių tautinio judėjimo, nes šis skaldąs bendrą katalikų frontą. Vis dėlto dauguma iš valstiečių kilusios inteligentijos ar buržuazijos neišsižadėjo savo šaknų ir liko su tauta.

Sudėtingesnė padėtis buvo tų lenkų kultūros Lietuvos bajorų, žmonių iš išsilavinusių sluoksnių, kurie puoselėjo senosios Lietuvos valstybės, bajorų tautos vertybes, įskaitant išlaikytą

skirtingumo nuo lenkų tautos jausmą, nesitapatino su lenkais, tapatino save piliečiais tos Lietuvos, kurią jų akyse keitė naujoji Lietuva, kalbanti lietuviškai. Dalis jų ryžtingai pasuko etninės lietuvybės link ir įsiliejo į lietuvių tautinį judėjimą bei lietuvių tautą, dalis buvo linkę laikyti save lenkakalbiais lietuviais, kiti, laikydami save lenkais, vis vien tėvyne laikė Lietuvą, o ne Lenkiją. Šios žmonių grupės dalyvavo Lietuvos gyvenime, palaikė ar neprieštaravo kultūriniams ar politiniams lietuvių tautinio judėjimo tikslams. Kitaip buvo su tais Lietuvos gyventojais, kurie sąmoningai ar patraukti tautinės lenkų propagandos be išlygų įsiliejo į lenkų tautą. Tai buvo daugiausia dvarininkų ir vidutinių bei žemųjų miestiečių sluoksnių žmonės, ypač paveikti nacionalistų ir bažnyčios propagandos. Jie savo likimą siejo su Lenkijos ateitimi, Lietuvą matė tik vienoje valstybėje su Lenkija. Tokia pozicija kėlė pavojų lietuvių tautinio judėjimo tikslams ir buvo didžiausios įtampos tarp lietuvių ir lenkų užuomazga[29]. [NAUGARDUKAS]

Lietuvių spaudos draudimo panaikinimas 1904 m. Lietuvių tautiniam judėjimui nuolat susiduriant su Rusijos galybe, patiriant represijas, siekiant legalizuoti judėjimą, buvo bandymų išspręsti spaudos draudimo problemas legaliai, t.y. rašomi ir perduodami carui ir valdžios institucijoms prašymai atšaukti draudimą. Tai darė ir pavieniai asmenys, ir valstiečių grupės, 1895-1904 m. buvo parengta apie 90 kolektyvinių prašymų, beveik 4000 valstiečių vardu. Jau tuo metu lietuvių spaudoje vyko diskusija, ar verta tai daryti. Legalūs prašymai turėjo būti parašyti lojalumo carui dvasia, apskritai prašymai reiškią rusų valdžios pripažinimą. Kita vertus, kolektyviniai valstiečių prašymai konsolidavo juos bendram tikslui, o neigiami atsakymai išsklaidydavo iliuzijas dėl valdžios požiūrio į lietuvių interesus. Kad ir kaip būtų, legalios veiklos formos kylančio politinio pasipirešinimo carizmui kontekste atrodė šiek tiek dviprasmiškai ir netapo veikimo norma.

Svarbiausia veikimo forma liko nelegalios spaudos platinimas. XX a. pradžioje jis įgavo tokį užmojį, kad Rusijos valdžia, tiek lietuviškųjų gubernijų, tiek centrinė Peterburgo, ėmė suprasti, kad kovą su lietuvių tautiniu judėjimu šioje srityje pralaimėjo. Po ilgų svyravimų 1904 m. balandžio 24 (gegužės 7) d. Rusijos ministrų komiteto teikimu caras Nikolajus II panaikino lietuviškos spaudos lotyniškuoju raidynu draudimą. Taip pat buvo nutrauktos nebaigtos bylos asmenų, kaltintų lietuvių spaudos gabenimu bei laikymu. Lietuvių tauta, beveik 40 metų pasiaukojamai kovojusi už savo prigimtines teises, pasiekė didžiulį laimėjimą. Atsivėrė daug palankesnės sąlygos tautos visuomeniniam ugdymui, tautinės kultūros vystymui, baigti formuoti modernios tautos visuomenines-kultūrines, taip pat politinės raiškos struktūras. [BYLA]

BYLA

1900 m. vasario mėnesį Peterburge inžinierius Antanas Maciejauskas (1874-1850) išleido „Žemėlapį lietuviškai-latviško krašto'', kuriame visi įrašai buvo išspausdinti lotyniškomis raidėmis. Tai

[29] *Kiaupa Z.* Min. veik. P. 173-177.

buvo pirmas originalus lietuviškas žemėlapis. Aštuonis mėnesius šis žemėlapis buvo laisvai platinamas ir tik devintą mėnesį nuo išleidimo Peterburgo policija vyr. Spaudos valdybos viršininko M. Šachovskojaus paliepimu šį žemėlapį konfiskavo. A. Maciejauskas tuomet prieš M. Šachovskojų iškėlė bylą dėl nuostolių atlyginimo, paremdamas savo ieškinį loginiais argumentais ir meistriškai apeliuodamas į pačią Rusijos imperijos teisę: leidinio konfiskavimas galimas tik prieš leidinio išleidimą (cenzūros įstatų 6, 147, 149 str.); leidinio konfiskavimą tegali įvykdyti spaudos valdybos taryba, o ne jos viršininkas (149 str.); cenzūros praktika, kuri draudžia spausdinti lietuvių knygas lotynų raidėmis, paremta niekur nepaskelbtu vidaus reikalų ministerijos 1865 m. aplinkraščiu Nr. 141; pats aplinkraštis yra neteisėtas: mat, nei cenzūros įstatai, nei ministerijų taisyklės vidaus reikalų ministeriui nesuteikia teisės savavališkai primesti vartoti tas ar kitas raides kurios nors tautos raštijoje[30].

Bylos atsakovas M. Šachovskojus teisinosi būtent 1865 m. aplinkraščiu, paremtu paties caro žodžiais. Taip pat savo poelgį jis bandė argumentuoti priešinga nei A. Maciejausko minėtų teisinių aktų interpretacija. Nepaisant to, šią bylą 1902 m. gruodžio 14 d. pradėjo nagrinėti Valstybės Senatas, kuris po ilgų svarstymų pripažino, kad A. Maciejausko ieškinys yra juridiškai pagrįstas ir privalo būti patenkintas[31].

1903 m. kovo 7 d. Basanavičius iš Varnos rašė A. Maciejauskui: „Mielas Tautieti! Jūsų norą išpildydamas, siunčiu Jums reikalautąją fotografiją[*]. Prie šitos progos man labai malonu yra Jums mano palabinimą ištartie kovoje, kurioje Jūs teip laimingai pergalėjot meškoriškąją cenzūrą, ir mano širdingiausį vėlijimą pridurt, idant iš Jūsų laimėjimo ir mūsų kiti dalykai pasinaudoti galėtų. Su labomis dienomis. Bs.''[32].

1904 m. gegužės 10 d. įvykusiame bylos svarstyme galų gale buvo prieita išvada, kad M. Šachovskojus pasielgė neteisėtai: „Tie caro įsakymai, kurie čia [byloje – V. B.] figūruoja, neturi svarbos, nes jie nėra viešai paskelbti ir jais remtisi negalima''[33]. Valstybės Senatas nusprendė: pripažinti inž. A. Maciejauskui teisę ieškoti iš M. Šachovskojaus nuostoliams atlyginti iki 1200 rb. Taigi, ši rezonancinė byla buvo laimėta. Taip Rusijos Senatas tarė paskutinį žodį lietuvių spaudos grąžinimo reikalu 1904 m. gegužės 10 (23) d., kai dviem savaitėm anksčiau – balandžio 24 (gegužės 7) d. – „caras suteikė mums „malonę'' ir leido lietuvių spaudai prisikelti iš grabo''[34].

Įdomu, kad Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje saugomas vienas šio žemėlapio egzempliorius su jo autoriaus dedikacija Jonui Basanavičiui. Žemėlapyje specialiu ženkleliu pažymėta ir Basanavičiaus gimtinė – Ožkabaliai.

Lietuvių visuomenės reakcija į spaudos draudimo panaikinimą rodė jos politinę įvairovę. Buvo organizuojama padėka carui, čia pasižymėjo katalikų ir nuosaikieji veikėjai. LDP ir LSDP tokius pareiškimus smerkė, draudimo panaikinimą laikydamos ne caro malone, o lietuvių tautos

[30] A. Maciejausko byla dėl spaudos grąžinimo // Mūsų senovė. 1921. Nr. 1. P. 83.
[31] Ten pat. P. 83-85.
[*] Atsakoma į 1903 02 28 atvirlaiškį (LLTIB RS. F2-1150), kuriame A. Maciejauskas prašo Basanavičių atsiųsti savo fotografiją leidžiamam lietuviškam albumui.
[32] *Basanavičius J.* Laiškas A. Macijauskui, 1903 03 07 // *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970. P. 779.
[33] Cit. iš.: A. Maciejausko byla dėl spaudos grąžinimo... P. 87.
[34] Cit. iš.: Ten pat. P. 88.

kovos rezultatu. Nelegalų katalikiškąjį „Tėvynės sargą'' sustabdė leidėjai, „Varpas'', kaip ir LSDP leidiniai, tebeėjo nelegaliai. Visa spauda Rusijos imperijoje buvo cenzūruojama, todėl atnaujinant lietuvišką spaudą pačioje Lietuvoje teko įveikti nemažai kliūčių. Vis dėlto jau 1904 m. lapkričio 18 (gruodžio 1) d. Peterburge išėjo pirmas legalus lietuviškas periodinis leidinys „Lietuvių laikraštis'', o 1904 m. gruodžio 10 (23) d. Vilniuje – dienraštis „Vilniaus žinios'', leidžiamas lietuvių pramonininko ir mecenato Petro Vileišio lėšomis ir pastangomis[35]. G. Landsbergis-Žemkalnis prisimena:

> „Tai buvo žiemos metu 1904 m., gruodžio mėnesį, P. Vileišio spaustuvėje, gana ankštame korektorių kambarėlyje; apie 10 vakaro val. susirinko artimiausiųjų dienraščio bendradarbių būrelis. Niekas jų nebuvo kvietęs spaustuvėn (anksčiau jau jie buvo atlikę savo darbą), bet niekas ir nesusiraukė, jiems trukdant dirbti ankštoje vietoje, nes kiekvienas suprato laukiamosios valandos svarbumą. [...] korektūros lapeliai skrajojo iš rankos į ranką, po kelis kartus buvo taisomi ir vėl spausdinami, ir vėl taisomi, ir... [...]
>
> Vos apie 3-čią nakties val. išgirdome metrampažo plaktuką, lyginantį jau mašinon įdėtas, sutvarkytas skiltis ir mašinos taukšėjimą. Lyg susitarę – visi: bendradarbiai, statytojai, korektoriai ir epkspedicijos būrelis – apspitome mašiną. Rodos ankšta, trošku, metrampažas ir mašinistas, taisydami į darbą, turėjo nemaža vargo, kad pro susitelkusius galėtų praeiti iš vienos mašinos pusės kiton, bet ir jie nemurmėjo, nes mūsų rimti, sugraudinti veidai buvo įkvėpę jiems pagarbą laukiamajai valandai. Nemanau, kad taip būtų įtempti nervai sosto įpėdinio belaukiančių, kaip buvo įtempti nervai mūsų, kurie laukėme iš mūsų pačių vargų, skausmų, ašarų gimstančio kūdikio...
>
> Galų gale pusiau ketvirtos mašina ėmė ritmu tvaksėti, - iš pradžios su pertraukomis, paskui jau be paliovos. Širdis apsalo... pulsai plakė sutartinai su mašinos tvaksėjimu...
>
> Ketvirtai pasibaigus, pamatėm „Vilniaus žinių'' jau visiškai išspausdintus lapus, smarkiai krintančius ant vienas kito. Tuomet, paėmęs tų pirmųjų lapų saują, padaviau juos Jonui Jablonskiui, idant jis savo ranka išdalytų mums pirmąjį lietuvių dienraštį atminimui. Sugraudintas mokslininkas, paėmęs dienraštį, išdalijo jį tarp mūsų, savo gi lapą rūpestingai sudėjo ir... pabučiavo... paskui, įsidėjęs kišenėn, lyg ką norėjo pratarti, bet gerklė, matyt, ašarų priplūdusi, balso neišdavė. Taip jis ir išėjo namo.
>
> [...] Tą šventą valandą, 40 metų lauktą, rodos, visi nesusipratimai dingo, visi padėjimo skirtumai pranyko... Mes visi čia buvome it vienas žmogus, pasirengę savo galvas padėti už to sulauktojo kūdikio gyvybę. Jokių prakalbų nebuvo kalbėta, bet ne viena ašara tyliai iš akies nusirito atminimui tųjų, kuriems nelemta buvo susilaukti tų savo darbo vaisių...
>
> Tos laimintosios puotos įrengėjas Petras Vileišis tą naktį sirgo. Nežiūrint į vėlų nakties laiką, keli iš mūsų tarpo nunešėm pirmąjį „Vilniaus Žinių'' numerį, jam auksu ant šilko spausdintą.[...]''[36]

Prasidėjo naujas lietuvių tautinio gyvenimo tarpsnis, jo pradžia sutapo su bręstančia Rusijos revoliucija. Lietuvių tauta naujus iššūkius pasitiko išugdžiusi ir įtvirtinusi modernios tautos struktūras. Savo dauguma tai buvo valstiečių kilmės tauta, jau turinti stiprią savąją inteligentiją,

[35] *Kiaupa Z.* Min. veik. P. 177-178.

[36] *Landsbergis-Žemkalnis G.* Raštai. Vilnius, 1972. P. 268-270.

prisijungusi nedidelę, bet tautos raidai svarbią, lietuviškumą išlaikiusią bajorijos dalį, besiformuojančius dar negausų verslo ir gausesnį samdomo darbo žmonių sluoksnius. Kovoje su rusų valdžia buvo sukurtos kultūrinės raiškos formos, nelegalios veiklos sąlygomis kai kurios pasiekusios aukštą išsivystymo lygį (spauda, literatūra, mėgėjiškos, liaudies kultūros formos – teatras, chorai, liaudies menas), kitos tebesančios užuomazgų lygio (profesionalieji teatras, dailė, mokslas). Naujosios legalios veiklos sąlygos turėjo patikrinti tautos sugebėjimus sparčiai ugdyti savąją kultūrą ir kitas tautinio gyvenimo formas. Tarp jų ir tautos, kaip politinio organizmo, gebėjimus. Pažymėtina, kad nors tautos socialinė struktūra iš esmės pasikeitė, jai buvo įskiepyta senosios Lietuvos valstybės, kaip tautos lopšio ir savasties, samprata. Ši valstybė tapo tautos gyvavimo atrama, jos atkūrimas - tikslu[37].

* * *

1905 m. pradžioje Lietuvą pasiekė prasidėjusios Rusijos revoliucijos atgarsiai. Visa Rusijos imperija, taigi ir Lietuva, jautė nesėkmingo karo su Japonija padarinius, ekonominę krizę, o svarbiausia – Rusijoje stiprėjo visuomenės sąjūdis už demokratinę valstybę, prieš caro autokratiją. 1904 m. lapkričio 6-9 (19-22) d. Rusijos žemietijų suvažiavimas pareikalavo demokratinių laisvių ir sušaukti Valstybės dūmą. Revoliucijos prasiveržimą paspartino 1905 m. sausio 9 (22) d. Peterburgo darbininkų eisenos sušaudymas. Į jį buvo atsakyta masiniais politiniais streikais visoje imperijoje, taip pat ir Vilniuje 1905 sausio 11-26 (24-vasario 8) d., Kaune sausio 11-18 (24-31) d., Šiauliuose, Panevėžyje. 1905 m. sausio 12 (25) d. LSDP išleido atsišaukimą, kuriame, skelbdama bendrą su kitomis Rusijos imperijos tautomis kovą prieš carizmą, reikalavo baigti karą ir demokratinių laisvių, pareiškė, kad ateityje Rusijos laisvų tautų sąjungoje Lietuva bus atskira valstybė, jos santvarką nustatys iš Lietuvos gyventojų atstovų sudarytas Vilniaus seimas.

Vienas Rusijos revoliucijos bruožų buvo darbininkų eisenos ir politiniai streikai. Ne mažiau veiksmingi buvo įvairūs liberaliosios visuomenės veiksmai, verčiantys caro vyriausybę pradėti Rusijos demokratizavimą. Be bendrų socialinių-politinių reikalavimų, imperijos pakraščiuose pajungtų ir atsibudusių tautų judėjimai kėlė savus tautinius reikalavimus. Šiuo požiūriu dar sudėtingiau buvo Lietuvoje, kur prasidėjo lietuvių ir kitų Lietuvos gyventojų, pirmiausia lenkų, taip pat baltarusių ir žydų politinių jėgų bendradarbiavimas ar priešprieša. Ypač platus buvo lenkų politinių jėgų spektras, čia veikė internacionalinė SDPKPiL ir tautinė PPS, tautinių demokratų (endekų) organizacijos, būrėsi būsimieji „krajovcai'' (*kraj* – kraštas). Lietuvos dvarininkų veiksmai buvo labai nevienodi – vieni aktyviai dalyvavo revoliucijos įvykiuoe, kiti kvietė ir išlaikė rusų baudžiamuosius būrius.

Lietuvių politinės partijos ir srovės turėjo apsispręsti dėl santykių su kitataučių politinėmis jėgomis, nes reikėjo galvoti apie būsimos Lietuvos santvarką; šis klausimas negalėjo būti išspręstas

[37] *Kiaupa Z.* Min. veik. P. 178.

neišsiaiškinus tautinių santykių. Štai 1904 m., revoliucijos išvakarėse, susibūrė vadinamasis Vilniaus autonomininkų ratelis, kurį sudarė lenkų (būsimieji krajovcai), lietuvių (LDP), baltarusių ir žydų demokratinė inteligentija. Jie skelbė LDK istorinių tradicijų perimamumą ir jas pratęsiančios bendros Lietuvos ir Baltarusijos valstybės savarankiškumą nuo Rusijos ir Lenkijos; tuo metu tai reiškė Lietuvos ir Baltarusijos autonomijos reikalavimą. Tikėtasi, kad šie judėjimai ir Lietuvos bajorija, nedalyvavusi lietuvių ir baltarusių tautiniuose judėjimuose, susijungs vienoje valstybėje, kurios piliečiai lietuviai, lenkai, baltarusiai, žydai ir visi kiti turės lygias teises, taps tos valstybės subjektu, išlaikys kultūrinę autonomiją.

Istorinio valstybingumo atkūrimo idėja buvo jungiama su pilietinės valstybės kūrimu. Šias idėjas į politinio gyvenimo areną turėjo perkelti 1905 m. pavasarį vykę Lietuvos tautų atstovų suvažiavimai Vilniuje. Juose išaiškėjo nesutarimai, lietuvių demokratinė inteligentija jau vadovavosi Lietuvos autonomijos etnografinėse ribose principu, visus būsimus valstybės gyventojus skelbusiu lygiateisiais piliečiais.

Ateities Lietuva buvo matoma ne tik etninių lietuvių valstybe, bet Lietuvos gyventojų – piliečių, kitaip – lietuvių politinės tautos valstybe. Lietuvių demokratai, pripažindami ir gerbdami istorinį valstybingumą bei jo tradicijas, keitė jį tautiniu valstybingumu. Jie bijojo, kad lietuviai, jau subrendę patys spręsti pilietinės visuomenės problemas, bet nelegalios veiklos sąlygomis dar neišsiugdę pilnakraujo, giliasluoksnio kultūrinio ir politinio gyvenimo, atkurtoje modernizuotoje LDK gali likti mažuma ir veikiami lenkų kultūros prarasti lietuviškąjį tapatumą. Be to, abejota silpno baltarusių tautinio judėjimo galimybėmis, buvo neaiški nevienalytės Lietuvos lenkų visuomenės reakcija į autonomininkų planus. Didelė Lietuvos dvarininkijos dalis, PPS ir endekų veikėjai, nors ir toleravo lietuvių tautinį judėjimą, laikė jį politiškai nesubrendusiu ir siekė pajungti unijos su Lenkija reikalui.

Lietuvos demokratinės jėgos vis energingiau propagavo pilietinės valstybės ir jos autonomijos Rusijos federacijoje idėją. Autonomijos šūkis per 1905 m. revoliuciją, politinės pusiausvyros su dar neįveikta caro valdžia sąlygomis, maskavo radikalesnius nepriklausomos valstybės siekius. Kai kurios politinės srovės pildė pilietinės valstybės idėją lietuvių etnoso prioriteto pabrėžimu. Šiuo keliu ėjo dešiniosios jėgos, o LDP ir LSDP savo pavadinimuose žodį „lietuvių'' keitė į „Lietuvos''. Tai irgi nesutapo su pagrindine Rusijos revoliucijos linija. Todėl neneigiant, kad 1905 m. revoliucija Lietuvoje buvo dalis Rusijos revoliucijos, galima teigti, kad pagal svarbiausius parametrus tai buvo savaiminga tautinė Lietuvos revoliucija[38].

[38] *Kiaupa Z.* Min. veik. P. 178-180.

I.2. Vilnius XIX-XX a. sandūroje

Knygos „Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos'' autoriai Juozas Jurginis, Vytautas Merkys ir Adolfas Tautavičius taip rašo: „XIX a. pabaigoje Vilnius buvo kapitalistinis miestas su geležinkelio stotimi, turtingomis krautuvėmis centrinėse gatvėse, fabrikų pastatais, jų nuolat rūkstančių kaminų siluetais miesto pakraščiuose''[39].

„Ant visų gremėzdiškų geltono tinko pastatų, ant kareivinių, ant centrinio pašto, ant policijos nuovadų ir ant miesto gimnazijų švyti paauksuotai juodas, pompastiškas erelis – maskolių herbas. Gatvėse patruliuoja policija ir žandarai. Kiekviena iškaba ir kiekviena kortelė užrašyta rusiškai'', - taip savo pirmąjį įspūdį aprašo žymus danų etnografas Ogė Benediktsenas-Mejeris[40]. Taigi istorinė Lietuvos sostinė tada buvo „papuošta'' okupacinės valstybės – Rusijos imperijos atributika.

Kitas tuometinio Vilniaus tikrovės faktas – jo gyventojai, tarp kurių lietuvių tėra menka dalelė. 1897 m. surašymo duomenimis, pasak Vilniaus miesto istorijos autorių, Vilniuje gyveno 154 532 gyventojai, tarp kurių lietuvių buvo tik 3238, arba 2,1%. Žinoma, kaip pažymi istorikas Jonas Aničas, tuometiniai surašinėtojai lietuvių gerokai sumažino, geroką jų dalį užrašydami lenkais[41]. Lenkų tais metais Vilniuje buvo 47 795, arba 31%. Daugiau kaip pusę Vilniaus gyventojų sudarė kitų tautybių atstovai: rusų buvo 30 967, arba 20% (rusais buvo užrašyta taip pat nemažai baltarusių), baltarusių – 6514, arba 4,2%, žydų – 61 847, arba 40%, kitų tautybių – 4171 žmogus, arba 2,7% visų gyventojų.

„ Vilnius – daugiausia žydų miestas, - rašė O. Benediktsenas. – Pirmiausia sutiksi juos geležinkelio stotyje – mažų nešvarių viešbučių tarnus, nuomojamų butų savininkus, besinaudojančius skubotu atvykusiojo sprendimu; jie tarnauja vežėjais, ir rodos, kad kone visi gatvės vaikai irgi žydukai. Čia pamatai įvairiausių žydų – nuo berniuko šiek tiek skvarbia, šiek tiek kvailoka veido išraiška, mergaitės su akivaizdžiai didoka nosimi, žibančiomis akimis ir goslia burna, sustojusio darbininko, kurio išvaizda byloja vieną: *Gescheft machen!* (Derėkimės), nesvarbu, ar jis nešikas, vežėjas ar pirklys, iki didingo senio, kurio puikesniu ir gražesniu atvaizdu negali pasigirti jokia tauta, tik žydų: patriarchalinis senis, besiplaikstančiais baltais plaukais ir barzda, švelniomis rimtomis akimis ir ramia eisena. Keista, kad tie susirūpinę pirkliai senatvėje gali šitaip atrodyti''[42].

O lietuviai? „Ketvirtoji Vilniuje gyvenanti tauta, t.y. lietuviai, sutinkami tik kaip pakeleivingi valstiečiai, tik kaip nuskurę tyleniai turguje, ir ne per dažnai, nes Gudijos valstiečiai,

---

[39] *Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A.* Vilniaus miesto istorija: nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos. Vilnius, 1968. P. 323.
[40] *Meyer-Benedictsen A.* Lietuva. Bundanti tauta. Studija apie lietuvių tautos praeitį ir dabartį. Vilnius, 1997. P. 168.
[41] *Aničas J.* Petras Vileišis, 1851-1926. Vilnius, 2001. P. 291.
[42] *Meyer-Benedictsen A.* Min. veik. P. 171.

besiskindami kelią į Vilnių, jau seniai išstūmė lietuvius iš šios žemės. Bet kokios lietuviškumo apraiškos Vilniuje atrodo tarsi vandenženkliai ant margaspalvio pašto ženklo''[43].

Štai kodėl advokatas Jonas Vileišis tada su širdgėla rašė: „Nieks gal šiandien taip aiškiai neliudija mūsų silpno būvio, kaip dabartinis padėjimas mūsų miestų ir miestelių. Visuose miestuose, o ypač mūsų sostapilyje Vilniuje, kemšasi įvairiausi svetimtaučiai, kurie su mūsų kaimais, su vietiniais gyventojais netur jokio dvasiško ryšio. Tarp miesto ir kaimo randas bedugnė, kuri juodu visai skiria [...] Buvusi buveinė Gedimino liko svarbiausia mūsų priešų stovykla''[44].

Alfonsas Moravskis (1868 – 1941), tada Vilniuje vadovavęs socialdemokratams ir patyręs žiaurių caro valdžios represijų, nupiešė tokį vaizdą: „Vilnius ir apskritai visa Lietuva tuomet buvo tikras užkampis, palyginti su rusų ir lenkų centrais. Čia dar buvo jaučiama Muravjovo-Koriko laikų atmosfera, čia dar drebėjo prieš kiekvieną fanatiką gubernatorių, policmeisterį ar ispravniką. Čia dar nebuvo universiteto, savo studentijos, to drąsios ir ryžtingos jaunuomenės žiedo; nebuvo populiarių visuomeninių įstaigų, leidinių, mėgiamų laikraščių ir t.t.''[45]. Tačiau tame rūškaname paveiksle A. Moravskis jau matė prošvaisčių: „O tuo tarpu kai kur ir čia jau buvo jaučiama, kad rusų despotizmas, žiaurus carizmas neleidžia vietos gyvenimui normaliai ir natūraliai plėstis, kliudo vietinių gyventojų gerovei augti; kad atėjūnų, pavergėjų, rusifikatorių elementas yra svetimas ir priešingas vietos gyvenimui, vietos reikalams, kad anksčiau ar vėliau turės kaip nors prisitaikyti prie vietos gyvenimo reikalų''[46].

Tuos „gyvenimo reikalus'' lėmė visa krašto, taigi ir Vilniaus miesto, ekonominė, socialinė bei kultūrinė plėtra.

Kaip teigia minėti „Vilniaus miesto istorijos'' autoriai, Vilnius XIX a. pabaigoje buvo stambiausias Lietuvos pramonės centras, jis davė penktadalį visos Lietuvos pramonės (iškyrus amatų pramonę) produkcijos, jame dirbo beveik trečdalis visų darbininkų. Kartu su Vilniaus apylinkų pramone Vilniaus vaidmuo buvo dar didesnis.

1900 m. Vilniuje buvo trys tabako fabrikai, kuriuose dirbo 373 darbininkai, trys alaus daryklos (156 darbininkai), gana stambūs šokolado ir saldainių fabrikai, grafo A. Tiškevičiaus malūnas ir kepykla, penkios odų apdorojimo įmonės, daug spaustuvių, du vokų fabrikai. Vilniuje ir jo apylinkėse sparčiai augo statybinių medžiagų pramonė: pvz., 1890 m. buvo tik 11 tokių įmonių, kuriose dirbo 154 darbininkai, o 1900 m. jau veikė 27 įmonės, dirbo 1122 darbininkai. Iš smulkių amatų dirbtuvių bei manufaktūrų susidarė pluoštinių medžiagų apdorojimo fabrikai, kurių didžiausias buvo I. Bruno kojinių ir trikotažo fabrikas. Besiplėtojančioje metalo pramonėje didžiausia buvo P. Cimermano ketaus liejykla. Lentvaryje ir Kairėnuose įkurti fabrikai gamino

[43] Ten pat. P. 172.
[44] *J. B. [Vileišis J.]*. Iš savo pastogės // Varpas. 1900. Nr. 3. P. 26.
[45] Cit. iš.: *Aničas J.* Petras Vileišis… P. 292.
[46] Cit. iš.: Ten pat.

telegrafo vielą, vinis, žemės ūkio mašinas bei įrankius. Naujojoje Vilnioje pradėjo veikti E. Poselio pasaginių vinių ir dalgių fabrikas. 1896 m. Vilniuje įsikūrė A. Tiškevičiaus liejykla ir mechaninės dirbtuvės, taip pat keletas lentpjūvių, baldų įmonių bei kamščių fabrikas.

Vilnius buvo didžiausias smulkiosios gamybos, amatų centras Lietuvoje; jame dirbo apie 65% visų Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijų miestų amatininkų. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis, Vilniuje buvo 17 333 amatininkai. Svarbiausia amatų šaka buvo tekstilės ir aprangos dalykų gamyba, kurioje dirbo apie 50% visų miesto amatininkų. Didžiausią jų dalį sudarė siuvėjai ir batsiuviai. Kojinių mezgėjų buvo apie 1500. Pirštinės buvo gaminamos 63 dirbtuvėse, kuriose dirbo 289 amatininkai. Mieste sau duoną pelnėsi daug kalvių, šaltkalvių, skardininkų, stalių, kepėjų. Prie amatininkų buvo priskiriami ir statybos darbininkai, kurių 1897 m. mieste buvo 2327. Visi Vilniaus amatininkai 1897 m. sudarė 11% miesto gyventojų.

Pramonės plėtra lėmė prekybos augimą. Vilnius buvo didelis prekybos centras. Prekybai sėkmingai vystytis padėjo patogūs miesto ryšiai (geležinkelių mazgas) su žaliavų rajonais ir pramonės centrais. 1900 m. Vilniuje veikė 2423 prekybos įmonės. Apie trečdalį visų krautuvių sudarė svaiginamųjų gėralų ir rūkalų krautuvės. Antra vieta atiteko duonos, mėsos, kolonijinių, bakalėjos ir kitų maisto prekių, audinių, drabužių, avalynės ir geležies dirbinių krautuvėms. Didelį vaidmenį vaidino turgūs, kurie vyko kelis kartus per savaitę.

Didelę Vilniaus gyventojų dalį sudarė tarnai ir padienininkai, nes miestas buvo didelis administracinis centras, turįs nemaža valdininkų, o kaip prekybos centras – daugelį pirklių. Čia beveik nuolat gyveno daug dvarininkų su gausia tarnų svita. Padienininkai buvo malkų skaldytojai, vandens bei krovinių nešėjai, kitų atsitiktinių darbų dirbėjai. 1897 m. gyventojų surašymo metu Vilniuje buvo 16 161 tarnas ir padienininkas, tarp jų – 6118 vyrų ir 10 043 moterys.

Vilniaus įgula, kurią sudarė viena pėstininkų divizija ir kai kurios kitos karinės dalys, 1897 m. turėjo 14 326 karius.

Tam tikra Vilniaus miesto gyventojų dalis buvo kilmingieji bajorai. 1897 m. tokių vietinių bajorų buvo 5301, o atėjusių iš Vilniaus gubernijos – 2979. Vilnius bajorus traukė kaip administracinis ir ekonominis centras.

Kiti Vilniaus gyventojai buvo smulkūs savininkai, tarnautojai, inteligentijos atstovai, moksleiviai. 1897 m. mokytojų buvo 934 vyrai ir 450 moterų; mokslo, literatūros ir meno darbuotojų – 331 vyras ir 83 moterys; gydymo ir sanitarijos dabuotojų – 554 vyrai ir 244 moterys; dvasininkų ir kitų tarnautojų – 681; kalinių – 429 vyrai ir 55 moterys.

Vystantis pramonei ir prekybai, miestas plėtėsi. Antai 1863 m. tebuvo 2003 gyvenamieji namai (iš jų 993 mūriniai), o 1898 m. jų buvo jau 3007 (1436 mūriniai). Sparčiausiai miestas plėtėsi vakarų kryptimi: Jurgio prospektas (dab. Gedimino pr.) buvo ištisai užstatytas iki Neries upės. Išaugo Žvėryno priemiestis, kuris 1901 m. buvo prijungtas prie miesto. Augant priemiesčiams,

reikėjo tiltų: 1894 m. pastatytas geležinis Žaliasis tiltas (vietoj buvusio medinio) sujungė su miestu Šnipiškes, medinis tiltas – su žvėrynu, du geležiniai tiltai per Vilnią – senąją miesto dalį su Antakalniu ir Užupiu. Įrengtas Pilies skveras (nuo 1899 m. vadintas Puškino skveru) ir Bernardinų sodas. Miesto pakraštyje (dabartinėje A. Vienuolio g.) 1864 m. pastatytas dujų fabrikas aptarnavo dujų žibintus, kurių 1898 m. mieste buvo 346 (tais metais pereita prie žibalinio apšvietimo). 1893 m. pradėjo veikti arklinis tramvajus, kurio trys pagrindinės linijos sujungė miesto centro dalį (Jurgio prospektą) su geležinkelio stotimi, Užupio ir Antaklanio priemiesčiais. 1896 m. kovo 1 (13) d. Vilniuje pradėjo veikti telefono stotis, ji turėjo 150 abonentų.

Plėtėsi ir miesto gydymo įstaigų tinklas. 1900 m. šv. Jokūbo, Savičiaus ir Žydų ligoninėse buvo apie 500 vietų, jos galėjo aptarnauti po 1200-1500 ligonių per metus. XIX a. pabaigoje gerokai išsiplėtė karo ligoninė, pradėjo veikti Geležinkelininkų ligoninė. Kadangi šios ligoninės nepriėmė gydyti vaikų, tai 1904-1905 m. Žvėryne buvo pastatyta vaikų ligoninė. 1901-1903 m. Naujojoje Vilnioje atidaryta didelė 1000 lovų psichiatrinė ligoninė, 1905 m. Žvėryne – infekcinių ligų (choleros) ligoninė. XIX a. pabaigoje iš baisiausių ligų buvo pasiutligė. Gydytojas Vaclovas Orlovskis 1897 m. spalio 20 d. atidarė Pastero stotį, kuri skiepijo nuo pasiutligės ne tik vilniečus, bet ir atvykstančius iš visos Lietuvos, taip pat iš artimiausių gubernijų piliečius. Be Vilniaus, Pastero stotys tuomet veikė tik Peterburge, Maskvoje, Odesoje ir Varšuvoje.

Kapitalizmo plėtrą Vilniuje, kaip ir kitur, lydėjo neišvengiami socialiniai konfliktai. Fabrikų bei dirbtuvių darbininkai kovojo už darbo sąlygų pagerinimą, darbo dienos sutrumpinimą (iki 1897 m. ji oficialiai nebuvo ribojama, trukdavo 12 ir daugiau valandų), darbo užmokesčio padidinimą (Vilniuje, kur darbo jėgos pasiūla buvo didelė, darbo užmokestis – labai menkas). Savo socialiniams interesams ginti darbininkai kūrė organizacijas. 1896 m. gegužės 1 d. (n. st.) Vilniuje buvo įkurta Lietuvos socialdemkratų partija, 1897 m. rugsėjo mėnesį – Visuotinė Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos žydų darbininkų sąjunga (Bundas). 1895 m., nepakankamais duomenimis, Vilniuje įvyko 56 streikai, 1896 m. – 21 streikas; juose dalyvavo 550 fabrikų darbininkų. 1897 m. streikavo ne mažiau kaip 3390 fabrikų ir amatų darbininkų, t.y. gerokai daugiau negu visais ankstesniais metais imant drauge. Nors caro valdžia ėmėsi represijų prieš socialdemokratus ir šiaip aktyvesnius darbininkus, nuo 1899 m. vidurio streikų dar padaugėjo. 1899 m. šešias dienas truko Papo vokų fabriko darbininkų, tris savaites – visuotinis kojinių mezgėjų, kepyklų darbininkų, Šišmano ir Darunčos tabako fabriko darbininkų, 1900 m. – visuotinis batsiuvių streikas.

Su ekonomikos plėtra siejasi miesto kultūrinis gyvenimas, pirmiausia švietimas, nes, pramonei vystantis, didėjo poreikis apsišvietusių žmonių. 1885 m. Vilniuje veikė tik 24 įvairios pradžios (dviklasės bei triklasės) mokyklos (mokėsi 1280 berniukų ir 831 mergaitė) ir 89 žydų vaikams skirtos privačios pradžios mokyklos (1042 berniukai), o 1900 m. pradžios mokyklų, tarp jų dviklasių bei triklasių, padaugėjo iki 59 (2862 berniukai ir 3034 mergaitės), žydų mokyklų – iki 145

(3485 berniukai). Iš viso Vilniaus pradžios mokykose 1900 m. mokėsi 9381 mokinys. Tačiau tai buvo tik nedidelė visų miesto vaikų dalis. Veikė dvi gimnazijos (1226 gimnazistai), kurias baigę moksleiviai galėjo stoti į Rusijos universitetus. Kitas vidurines mokyklas baigę moksleiviai tebuvo priimami tik į kai kurias kitas aukštąsias mokyklas. Tokios vidurinės mokyklos buvo Vilniaus realinė mokykla, kurioje 1900 m. mokėsi 584 moksleiviai, ir Vilniaus aukštoji Marijos mergaičių gimnazija (620 moksleivių). Besivystančiai pramonei, prekybai ir transportui specialistus rengė Vilniaus geležinkelininkų technikos mokykla (1900 m. 87 moksleiviai), Vilniaus paštininkų-telegrafistų mokykla (1900 m. 54 moksleiviai), Vilniaus vidurinioji chemijos-technikos mokykla (1900 m. 37 moksleiviai).

Mokyklų ir moksleivių daugėjimas, nepaisant žlugdančios caro valdžios politikos švietimo atžvilgiu, teigiamai atsiliepė Vilniaus gyventojų raštingumui. 1897 m. surašymo duomenimis, Vilniuje raštingų gyventojų, vyresnių kaip 10 metų, buvo 61%, iš jų 69% vyrų ir 55% moterų. Vilniaus gyventojų raštingumas tais metais buvo maždaug to paties lygio kaip Maskvos ir Kijevo gyventojų ir šiek tiek mažesnis už Peterburgo ir Pabaltijo gubernijų miestų gyventojų raštingumą.

Tuo laikotarpiu Vilniuje ėjo tokie laikraščiai: „Vilenskij vestnik'' („Vilniaus žinios''), „Vilenskije gubernskije vedomosti'' („Vilniaus gubernijos žinios''), „Cirkuliar po Vilenskomu učebnomu okrugu'' („Vilniaus švietimo apygardos aplinkraštis''), „Severo-zapadnoje slovo'' („Šiaurės vakarų žodis''), stačiatikių dvasininkijos laikraštis „Litovskije eparchalnyje vedomosti'' („Lietuvos eparchijos žinios'').

XIX a. pabaigoje Vilnius, nepaisant carinės politikos, tebetelkė humanitarinių krypčių inteligentus, siekiančius tyrinėti krašto istoriją, gyventojų kultūrą. Tebeveikė Vilniaus medicinos draugija, kuri 1895 m. turėjo 188 narius. Ji žadino medikų mokslinę mintį, kėlė dalykinę kvalifikaciją, organizavo gyventojams gydomąją ir profilaktinę pagalbą. Veikė taip pat Rusijos geografų draugijos šiaurės vakarų skyrius, kurio svarbiausias darbas buvo demografiniai, statistiniai ūkio tyrinėjimai. 1898 m. buvo įsteigtas Rusijos technikų draugijos Vilniaus skyrius, kurio veikloje dalyvavo ir Petras Vileišis. Jos nariai rengė pranešimus įvairiais technikos, ypač tiltų, kelių ir apskritai transporto klausimais. 1900 m. skyrius pradėjo leisti savo leidinį „Zapiski Vilenskovo otdelenija Imperatorskovo russkovo techničeskovo obščestva'' („Rusijos imperatoriškosios technikų draugijos Vilniaus skyriaus užrašai'').

Miesto teatrinio ir muzikinio gyvenimo centras buvo Vilniaus teatras, kuris buvo įsikūręs rotušėje. Nuo 1867 m. veikė Vilniaus viešoji biblioteka, didžiausia visoje Lietuvoje, o jos fondai nesunkiai prieinami visai knyga besidominčiai Vilniaus visuomenei.

Nuo 1876 m. Vilnių valdė savivaldybės institucija – dūma, renkama kas ketveri metai. 1897-1901 m. buvo renkami 52 dūmos nariai. Iš savo narių ji rinko miesto valdybą. Dūmos ir valdybos pirmininkas buvo miesto galva, renkamas dūmos ir tvirtinamas vidaus reikalų ministro.

Dūma svarstė ir sprendė visus pagrindinius miesto valdymo ir miesto ūkio klausimus. Ji turėjo teisę įvesti naujus mokesčius ir rinkliavas, savarankiškai tvarkė miesto biudžetą, paskolas. Dūmos žinioje buvo miesto ūkio ir tvarkymo reikalai: tiltai, gatvės, aikštės, jų apšvietimas, vandentiekis, kanalizacija, turgūs, dalis ligoninių, prieglaudų, teatrų, mokyklų. Dūmos savarankiškumą gerokai ribojo tai, kad visi svarbiausieji jos nutarimai turėjo būti tvirtinami gubernatoriaus, generalgubernatoriaus, vidaus reikalų ministro. [REZERVUARAS]

Svarbus vaidmuo miesto valdymo sistemoje teko policijai. Nuo 1897 m. policijoje dirbo 244 žmonės, o nuo 1903 m., kai ėmė gausėti streikų ir kitų socialinių konfliktų bei stiprėti anticarinis judėjimas, policijos padaugėjo beveik dvigubai – iki 468. Vilniuje buvo septynios (nuo 1903 m. – aštuonios) policijos nuovados. Nuovados viršininkas buvo policijos pristavas, kuris turėjo padėjėją raštvedį. Jiems talkino vyresnysis policininkas (gorodovoj) ir trys pasiuntiniai. Kiekviena policijos nuovada buvo suskirstyta į šešis poskyrius (kvartalus, okolodok), kurių kiekvienam paskirtas vienas prižiūrėtojas (okolodočnyj nadziratel). Visai policijai vadovavo policmeisteris su dviem padėjėjais. Buvo taip pat didinama politinė policija, stiprinamas politinis žvalgybos darbas. 1902 m. pabaigoje sudarytas Vilniaus sugumo (ochrankos) skyrius[47].

Toks bendriausiais bruožais buvo Vilnius XIX ir XX a. sandūroje. Tai buvo tas laikotarpis, kai Jonas Basanavičius ir jo bendraminčiai tapo vilniečiais ir pasiryžo sutelktomis lietuvių šviesuomenės jėgomis atitaisyti skriaudą, kurią negailestinga lemtis buvo padariusi Gedimino miestui, istorinei Lietuvos sostinei.

* * *

Į Vilnių Basanavičius vyko gerai žinodamas, kokia čia yra lietuvybės padėtis. Istorinė Lietuvos sostinė kentė ne tik rusų priespaudą, bet ir buvo labai sulenkėjusi. Dauguma Vilniaus gyventojų katalikų, paveikti lenkų kultūros, laikėsi „unijos'' tradicijų, buvo priešiški lietuvių tautiniam judėjimui, kuris XIX-XX a. sandūroje čia buvo tik prasidėjęs. Keliolika aktyvesnių lietuvių inteligentų sudarė slaptą „Dvylikos Vilniaus apaštalų'' draugiją. Tai buvo įvairios socialinės padėties bei profesijos žmonės: tarnautojas Valentinas Urbonavičius, miškininkas Povilas Matulionis, kunigas Juozas Ambraziejus, dvarininkas Donatas Malinauskas, veterinaras Elijošius Nonevičius, inžinierius Jonas Bortkevičius, gydytojas Andrius Domaševičius, Jokūbas Daumantas, Martynas Savickis, Kazimieras Landsbergis, Česlovas Landsbergis. Draugijos narius siejo siekimas atgaivinti Vilniuje lietuvybę. Carinės tautinės prispaudos sąlygomis tai buvo sunkus ir pasiaukojantis darbas, tolygus apaštalavimui. Viename pirmųjų draugijos susirinkimų, spėja J. Aničas, dalyvavo dvylika asmenų. Iš čia ir pavadinimas - „Dvylika Vilniaus apaštalų''. Vėliau skaičius 12 liko tik kaip simbolis. 1897-1899 m. įsikūrę Vilniuje, apaštalais tapo taip pat Petras, Antanas bei Jonas Vileišiai[48]. [VILEIŠIADA]

[47] *Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A.* Vilniaus miesto istorija... P. 265-329.
[48] *Aničas J.* Petras Vileišis... P. 319.

VILEIŠIADA

Trys broliai Vileišiai - Petras (1851-1926), Antanas (1856-1919) ir Jonas (1872-1942) – lietuvių tautinio atgimimo šaukliai, gyvenimą ir veiklą paskyrę savo tautos ir valstybės atgimimui. Broliai gimė Pasvalio parapijos Medinių kaime laisvų karališkųjų valstiečių Vincento ir Agotos (Mačenaitės) Vileišių šeimoje. Iš viso šeimoje išaugo šeši sūnūs ir dvi dukterys. Tėvai buvo pasiturintys ūkininkai, todėl visi sūnūs, išskyrus Kazimierą (1852-1916), kuris liko ūkyje, baigė mokslus (vėliau P. Vileišiui remiant): Antanas tapo gydytoju, Jonas – advokatu, Juozas – kunigu; brolį Anuprą P. Vileišis padarė savo padėjėju (vėliau abu vedė seseris Moščemkaites)[49].

Petras Vileišis 1870 m. aukso medaliu baigė Šiaulių berniukų gimnaziją, įstojo į Peterburgo universiteto Fizikos ir matematikos fakultetą. 1874 m. jį baigė, įgydamas matematikos mokslų kandidato laipsnį. 1880 m. baigė Sankt Peterburgo kelių inžinierių institutą, gavo inžinieriaus vardą ir buvo paskirtas į Maskvos apygardos geležinkelio kelių valdybą, kuri 1883 m. Vileišį išsiuntė į Belgiją susipažinti su nauja geležinių geležinkelio tiltų statybos technika, panaudojant kesonus. Dar kurį laiką padirbęs valdyboje kesonų specialistu, įkūrė statybos firmą ir statė geležinius tiltus, taip užsidirbdamas didelius pinigus.

Visą tą laiką P. Vileišis gausiomis peticijomis caro valdžios pareigūnams siekė spaudos lotynų raidėmis atgavimo, rūpinosi švietimu. Materialiai rėmė lietuviškos periodinės spaudos leidimą, bendradarbiavo „Aušroje“ ir „Varpe“, pats rašė ir vertė knygas, susirašinėjo su užsienio spaustuvininkais, organizavo savo knygų leidimą ir platinimą.

Tai buvo dosnus tautinei kultūrai ir švietimui žmogus, kurio mecenavimas tapo tvirtu materialiniu ir dvasiniu pamatu XX a. pradžioje besikuriančiai nepriklausomai Lietuvai. Vėliau brolio pradėtos Vilniaus atlietuvinimo akcijos talkininku tapo daktaras Antanas Vileišis, kuris su žmona Emilija Vileišiene – tikra to meto *grande dame* – tapo pirmosios, po spaudos draudimo lietuviškos mokyklos – Vilniaus lietuvių dviklasės mokyklos kūrėjais. Nuoseklus Vinco Kudirkos bendramintis, demokratinių idėjų puoselėtojas buvo teisininkas Jonas Vileišis. Laikraščių, tarp jų ir „Lietuvos žinios“, steigėjas ir leidėjas, publicistas, Lietuvos miestų sąjungos kūrėjas, kultūros ir meno mecenatas, vėliau, Lietuvos Respublikos laikais eidamas Kauno burmistro pareigas, Lietuvos laikinąją sostinę pavertęs moderniu europinio lygio miestu.

Į Lietuvą P. Vileišis grįžo pačioje XIX a. pabaigoje po beveik dvidešimties metų geležinkelių tiesimo ir tiltų statymo įvairiose Rusijos imperijos vietose. Į Vilnių jis parsivežė tiems laikams didžiulį daugiau kaip 800 000 rublių kapitalą ir, pasak J. Tumo-Vaižganto, grįžo „pilnas džiaugsmo ir tiekos sumanymų Lietuvai turtiškai ir dvasiškai atgaivinti, kiekos būtų užtekę penkiems geriems patriotams’’. Dar rengdamasis grįžti į Lietuvą, jis 1897 m. nusipirko sklypą netoli Vilniaus geležinkelio krovinių stoties, tuometinėje Poltavos (dab. Panerių) gatvėje, ir pradėjo statyti geležies dirbinių gamyklą. Statinį projektavo inž. Pranas Stanaitis. Gamykla buvo baigta ir pradėjo veikti 1900 m[50].

Amžininkai, gerai pažinoję P. Vileišį, tvirtina, kad gamyklą jis statęs ne komerciniais sumetimais, o pimiausia siekdamas gausinti Vilniuje lietuvių. Inž. P. Stanaitis atsiminimuose rašo: „Tai jis darė dėl to, kad

[49] *Norkūnas Ž.* P. Vileišis – amžininkams ir mums… P. 68.
[50] *Aničas J.* Petras Vileišis... P. 298-300.

suburtų lietuvių darbininkus savo dirbtuvėse, nors tos dirbtuvės Vileišiui visai nebuvo reikalingos. Užtat taip suburti čia darbininkai daugiausia padėjo susikurti lietuvių parapijai ir išgauti bažnyčiai''[51]. Kitaip tariant, ši gamykla turėjo tarnauti ne įkūrėjui, o kraštui.

Kiek vėliau, 1904 m., P. Vileišis Vilniuje įkuria spaustuvę lietuviškoms knygoms leisti ir lietuviškų knygų knygyną, oficialiai vadintą „Vilniaus žinių'' knygynu. Patalpą jam išnuomojo Miesto salės (dab. Nacionalinės filharmonijos) pastate. Tai buvo pirmasis lietuviškas knygynas ne tiktai Vilniuje, bet ir visoje Lietuvoje. O 1904 m. gruodyje pradeda leisti pirmą legalų lietuvišką dienraštį „Vilniaus žinios" (ėjo iki 1909 m. kovo mėn.), pats jį ir redaguoja[52].

Lietuvių kultūros židiniu Vilniuje tapo P. Vileišio rūmai, kuriuos jis, nuspirkęs gražioje Antakalnio vietoje, Neries pakrantėje, 4500 kvadratinių metrų žemės sklypą, pasistatydino 1904-1906 m.

Rūmus suprojektavo inž. Augustas Kleinas, statybas prižiūrėjo pats savininkas. Jurgis Bučas rašo: „Rūmų ansamblis yra vertingas neobaroko architektūros pavyzdys, pasižymi darnia pasatatų jungtimi, skoninga visumos ir detalių kompozicija''[53]. Ansamblį sudarė rūmai, gyvenamasis namas, ūkinis pastatas, tvora su vartais. Visi trys namai turėjo elektros šviesos įrengimus, vandens įvadą ir kanalizaciją su biologiniu filtru.

Gyvenamajame name 1906 m. gegužės pabaigoje įsikūrė „Vilniaus žinių'' redakcija, o liepos pabaigoje ir spaustuvė. Tų metų vidurvasarį į rūmus persikėlė ir P. Vileišio šeima. Nuo to laiko P. Vileišio rūmai – labai pakėlę lietuvių vardą vilniečių akyse - tapo kiekvieno Vilniaus lietuvių inteligento traukos centru, o į juos vedantis kelias – žinomiausias ir maloniausias. Iki Pirmojo pasaulinio karo šiuose namuose virte virė tautinis kultūrinis darbas: buvo rengiamos parodos, lietuviški vakarai, susirinkimai, susitikimai, aptariami aktualūs judėjimo reikalai[54].

P. Vileišio veikla komerciškai nebuvo pelninga, natūralu - jo lėšos seko. 1907 m. balandžio mėnesį jis buvo priverstas laikinai sustabdyti „Vilniaus žinių'' leidimą, o 1908 m. su šeima išvyko atgal į Rusiją dirbti pagal profesiją.

Įtakinga P. Vileišio padėtis visuomenėje buvo labai reikšmingas faktorius Vilniaus lietuvių judėjimui. Šią aplinkybę yra pažymėjęs ne vienas to meto kultūros ir visuomenės veikėjas. J. Tumas-Vaižgantas rašė: „Buržujo vila, garsūs svečiai, rusų administracijos didikai su pačiu generalgubernatorium priešakyje darė inžinierių Petrą Vileišį p i r m u o j u V i l n i a u s p i l i e č i u, įtakingu, daug sveriančiu (išretinta mano – V. B.)''[55]. Reikšminga, jog plėtodamas lietuvybės akciją Vilniuje, P. Vileišis nesukėlė kitataučių vilniečių reakcijos; atvirkščiai – jis tapo tarp jų populiarus ir gerbiamas. Vaizdžiai šį faktą apibūdino buvęs „Vilniaus žinių'' redakcijos darbuotojas Antanas Rucevičius: „Kas jo Vilniuje nepažinojo. Kai tik prabildavo apie Lietuvą ir lietuvius, inž. P. Vileišis visuomet pirmoje vietoje stovėdavo. Net nemokėjo Vileišio vardo nuo Lietuvos atskirti. Vileišis – tai Lietuva, arba ir atžagariai: Lietuva – tai Vileišis. Baisus jo vardas buvo mūsų krašto lenkintojams; tuojau pajuto Vileišio galią, o savo silpnumą: jų pastangos

[51] *Stanaitis P*. Mano atsiminimai apie a.a. inžinierių Petrą Vileišį // Technika ir ūkis. 1929. Nr. 1. P. 2-3.
[52] *Aničas J.* Petras Vileišis... P. 304-309.
[53] Cit. iš.: *Aničas J.* Petras Vileišis... P. 313-314.
[54] *Aničas J.* Petras Vileišis... P. 316-318.
[55] Cit. iš.: Ten pat. P. 319.

lenkinti Lietuvą atsimušdavo į P. Vileišio dvasią kaip į stipriausią uolą – To król litewski, to Perkūnas, - sakydavo jie''[56].

Visi trys broliai amžino poilsio atgulė Vileišių šeimos mauzoliejuje Vilniaus Rasų kapinėse. Savo gyvenimo etiką šie Lietuvos šviesuoliai puikiai įrodė savo gyvenimo pavyzdžiu: *gyventi ne iš Lietuvos, o gyventi dėl Lietuvos...*

„Dvylika Vilniaus apaštalų'' buvo pirmoji Vilniaus lietuvių draugija, pradėjusi veikti slapta rusų okupacinio rėžimo sąlygomis. Draugija neturėjo įstatų, jos susirinkimai nebuvo kaip nors fiksuojami. Nors draugijos tikslas formaliai (įstatais, programa) nebuvo įformintas, bet jos nariams jis buvo labai aiškus: žadinti rusifikacijos ir polonizacijos užmigdytą lietuvišką sąmonę, diegti lietuvių kalbą viešajame gyvenime, konsoliduoti ir ugdyti tautinės kultūros pajėgas. Šis didelis tikslas telkė, kaip sakyta, įvairios socialinės padėties ir skirtingų idėjinių srovių žmones. E. Nonevičius atsiminimuose rašo: „Ratelis, žinoma, buvo konspiracinio pobūdžio. Vieni jo nariai buvo griežti tautininkai, kiti socialistai ir t.t. Bet toji aplinkybė mums nekliudė gyventi gražioje santaikoje. Neturėjome nei įstatų, nei pinigų [...]. Buvo vienas bendras tikslas – skleisti šviesą žmonėse visomis galimomis priemonėmis. Greta maldaknygių ir giesmių knygų skleidėme ir visai priešingus klerikaliniai minčiai raštus. Žiūrėjome tiktai, kad skleidžiamieji skaitymai būtų lietuvių kalba rašyti''[57]. Pasak J. Vileišio, kai kurie draugijos nariai netgi nemokėjo lietuviškai, bet „ginčuose užsispyrę gynė lietuvių reikalus''[58].

1900 m. tie patys Vilniaus lietuvybės apaštalai dar įkūrė slaptą „Daukanto mantos'' draugiją. Draugija turėjo tikslą remti lietuvių raštiją, mokslą ir meną: leisti originaliuosius bei verstinius veikalus, skatinti literatus ir kitus menininkus premijomis[59]. Nors draugija platesnės veiklos neišplėtojo, tačiau, pasak J. Aničo, buvo savotikška repeticija telkiant Vilniaus lietuvių intelektualines pajėgas[60].

Viena svarbių akcijų, kurių apaštalai ėmėsi lietuvybei Vilniuje gaivinti, buvo lietuviškų pamaldų šv. Mikalojaus bažnyčioje atkūrimas. Ši bažnyčia buvo viena seniausių Vilniuje. XIX a. ji tapo šv. Jono bažnyčios filija, liko be priežiūros, pasak G. Petkevičaitės-Bitės, buvo paversta „tuščių bosų sankrova''[61]. 1895-1897 m. Vilniaus lietuviai prašinėjo vyskupą Liudviką Zdanovičių paskirti lietuviams bažnyčią ir kunigą, bet nieko nelaimėjo. 1898 m. lapkričio 6 d. D. Malinauskas ir A. Vileišis įteikė vyskupui Steponui Zverovičiui prašymą, kurį pasirašė 300 Vilniaus lietuvių. Štai svarbiausios dokumento mintys: „Jau daugiau kaip 40 metų praslinko, kai nė vienoje bažnyčioje negalima išgirsti pamokslo lietuviškoje kalboje''; „lietuvišką kalbą niekina, nenoriai

[56] *Rucevičius A*. Didžiajam vyrui. A. a. inž. Petrą Vileišį minėjant // Lietuvos žinios. 1926 08 17. Nr. 187.
[57] *S.-N [Nonevičius E.]*. Vilniaus lietuvių ratelio įsteigimo trumpa apžvalga ir jo viešo pasirodymo 30 metų sukaktuvės gruodžio mėn. 24 d. (1898-1928) // Lietuvos aidas. 1928 12 29. Nr. 269.
[58] *Vileišis J*. Dvylika Vilniaus apaštalų // Knygnešys. T. 1. (red. P. Ruseckas). Kaunas, 1938. P. 294-295.
[59] *J. B. [Vileišis J.]*. Daukanto manta // Varpas. 1900. Nr. 3.
[60] *Aničas J.* Petras Vileišis... P. 322.
[61] Cit. iš.: *Aničas J.* Petras Vileišis... P. 322.

arba visai nespaviedoja lietuviškai net ir mirštančiųjų''; „Vilniuje lietuvių parapijonių daug daugiau negu kokioj nors vyskupystės lietuviškoj parapijoj''. Prašyme reikalaujama grąžinti lietuviams šv. Mikalojaus bažnyčią, įkurti prie jos lietuvių parapiją, paskirti lietuvį kunigą[62].

Vyskupas S. Zverovičius prašymą priėmė, bet atsakymą vilkino. Tada lietuviai savavališkai ėmė riktis į šv. Mikalojaus bažnyčią ir, vadovaujami kun. J. Ambraziejaus, giedojo lietuviškai. Giedojo net laisvamanis A. Domaševičius, lietuvybę laikęs svarbesniu dalyku už pasaulėžiūros skirtumus. J. Aničas pažymi, jog S. Zvierovičiui apsispręsti padėjęs P. Vileišis. 1901 m. gruodžio 18 (31) d. vyskupas oficialiai perleido lietuviams šv. Mikalojaus bažnyčią, ji nustojo buvusi šv. Jono bažnyčios filija, tapo pirmąja atskiros lietuvių parapijos bažnyčia Vilniuje. Klebonu buvo paskirtas kun. Juozapas Kukta. Bažnyčia P. Vileišio lėšomis buvo restauruota[63].

Šv. Mikalojaus bažnyčios atgavimas turėjo stiprų rezonansą visuomenėje. Kaip rašė A. Smetona, „Šituo žygiu buvo padaryta drąsi pradžia lietuvių kalbos teisei ieškoti bažnyčioje visame Vilniaus krašte''[64]. Lietuvių pergalė gerokai paveikė Vilniaus vyskupijos prolenkiškų vadovų pozicijas.

* * *

Vienas didžiausių P. Vileišio nuopelnų žadinant lietuvybę yra lietuvių inteligentijos telkimas Vilniuje. Itin reikšmingas, šiuo atveju, yra P. Vileišio susirašinėjimas su Bulgarijoje tada dar gyvenusiu Basanavičium dėl jo grįžimo į Vilnių. Matyt, neišlikęs pirmasis P. Vileišio tuo reikalu Basanavičiui rašytas laiškas, į kurį pastarasis atsakė 1904 m. gruodžio 11 (24) d.: „Brangus brolau! Tavo „pranešimą'' apie „Vilniaus žinias'', kaip ir pakvietimą ant darbo, mano „sveikatai'' (sic!) adresuotąjį, gavau, ačiū! Aš buvau jau seniau girdėjęs apie daleidimą Tau [...] išleidinėtie liet. laikraštį, ale iš priežasties sunkios ligos, kuri pastarame laike mane kankina, atsiliept negalėjau ir ištart Tau mano geriausius šiame dalyke velijimus, idant Tau sektųsi kuo geriausiai varyt tą darbą ant lietuviškųjų dirvonų, kurį mes užrubežėje pirm tiek metų buvom pradėję. Šiandien laimingesnei Lietuvoje virtus gadynei, viliuos, ir laikraštiškasis darbas bus lengvesnis, o dvasiškosioms pajėgoms tautoje pasidauginus, bus ir spartesnis. Ailion Tavo sandarbininkų stot laikau ir aš už tautiškąją pareigą, tik, broluži, turi žinot, jog mano sveikata – scil. nervai – labai sumenkusi, ir man labai sunku yra intensyviškai smegenų darbu užsiiminėtie. Žinoma ir suprantama, ką galėsiu, prirengsiu, o parašęs – prisiųsiu. Tik daug nog manęs tuom tarpu nelauk.

Dar kartą sakau – džiaugiuosi, kad Tu apsiėmei šitą šventą dėl mūs darbą valiotie! Faveant superi tuis conatibus! [Tepadeda dievai tavo sumanymams!]. Tave mylintis B.''[65].

P. Vileišis apsidžiaugė teigiamu atsakymu ir 1905 m. kovo 30 (balandžio 12) d. vėl rašo

[62] Cit. iš.: Ten pat.; *Raškauskas K.* Kova dėl lietuvių kalbos teisių Vilniaus religiniame gyvenime 1896-1901 m. // Darbai ir dienos. T. 48. 2007.
[63] *Aničas J.* Petras Vileišis... P. 322-323.
[64] *Smetona A.* Petrą Vileišį palaidojus // Lietuvis. 1926 08 20. Nr. 33. P. 2.
[65] *Basanavičius J.* Laiškas P. Vileišiui, 1904 12 11 (24) // *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970. P. 814-815.

Basanavičiui: „Labai aš džiaugiuosi iš Jūsų pažadėjimo Vilniun grįžti. Aš džiaugiuosi, o visi kiti lygiu būdu. Duok Dievi, kad tas įvyktų''[66]. Basanavičius 1905 m. balandžio 2 (15) d. rašo jau konkrečiai: „Rengiuosi grįžt Lietuvon; ar, reikalui atsitikus, galėčiau ant Tavo adreso siųst mano knygyną, nes kito Vilniuje pažįstamo neturiu''[67].

„Tokio kankynių baisiai neramaus gyvenimo Varnoje atgrįsęs, - rašo Basanavičius, - ir beveik įgijęs *taedium vitae* [pasibjaurėjimą gyvenimu – V. B.] ir nostalgijos genamas, aš [...] gegužės 17/30 d. iš Varnos Rusėn išvažiavau...''[68]. [PELĖDA]

Taip 1905 m. liepos 1 d. Basanavičius pasiekia Vieną. Liepos 9 d. išvyksta į Leipcigą; atvyksta į Gronau, kur renka žinias apie velionį J. Zauerveiną ir pastarojo raštus; 16 d. aplanko jo kapą ir padeda rožių (radastų) su palmės šaka vainiką, su įrašu: *Have anima pia!* [Sveika artimoji siela!][69]. [SMEGENYS]

Liepos 25 d. pavakarę atvyksta į Tilžę. Čia pasimato su Mažosios Lietuvos veikėjais, tarp jų ir su V. Storasta (Vydūnų); 29 d. į Tilžę atvyksta K. Aglinskas, kurio lydimas Basanavičius 31 d. Nemunu išplaukia link Kauno. Laimingai per Jurbarko rusų muitinę perėjęs, apie 12 val. nakties Basanavičius atvyksta į Kauną. [APTIEKORIUS]

Rugpjūčio 1 d., ryte, Basanavičius išvyksta į Vilnių, kurį pasiekia popiet, ir dar tą pačią dieną, neiškentęs, apsilanko ant Gedimino pilies kalno...![70]. Galbūt ir šį kartą, žvelgdamas iš aukšto į Nerį, panašiai kaip ir tą pirmą kartą atvykęs į Vilnių daugiau kaip prieš 30 metų, Basanavičius bent mintyse svajingai užniūniavo „Wilija naszych strumieni rodzica'' - Albano dainą iš A. Mickevičiaus „Konrado Valenrodo''...

PELĖDA

1883 m., Praha. Jau išleisti pirmieji „Aušros'' numeriai. Basanvičius prieš namus, kuriuose gyveno, kitoje gatvės pusėje, trečio aukšto lange kartą pastebi dailią merginą žaidžiančią su kanarėle. Jis ima ja domėtis. Tai buvo Čekijos vokietė Gabriela Eleonora Mohl, būsimoji jo žmona. „Buvo tai labai daili mergina: vidutinio ūgio, gražios vopios figūros su puikumi biustu, tamsios spalvos labai ilgais plaukais, žalsvomis akimis ir išblyškusiu labai liūdnu veidu, kursai ją darė be galo interesinga. Ją galima buvo tuomet priskirti prie gražiausių, interesingiausių Pragos merginų''[71]. Kartą susitikęs jis ją sėkmingai užkalbina: „[...] kurios nemylėti buvo negalima. Ir aš ją labai pamilau''[72]. Jonas ir Ellė susipažįsta ir artimai susidraugauja. Jų draugystė perauga į abipusę karštą meilę. 1884 m. balandžio 15 d. jie susituokia.

[66] *Vileišis P*. Laiškas J. Basanavičiui, 1905 03 30 // LLTIB RS. F2-1549. L. 2.
[67] *Basanavičius J.* Laiškas P. Vileišiui, 1905 04 02 // *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970. P. 818.
[68] *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 173.
[69] *Basanavičius J*. 1905 m dienoraštis // LLTIB RS. F2-25. Lapai nenumeruoti.
[70] *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 173-174.
[71] Ten pat. P. 87.
[72] Ten pat.

Įdomu ir svarbu, kad Basanvičius savo autobiografijoje Ellės dienoraščio ištraukų citatoms skiria net beveik 30 puslapių. Štai ką Ellei reiškė muzika: „[...] Man muzika – nuostabus dalykas. Ji – svaigulys, ji – žavesys, pasaulis, kuriame gyveni, kovoji, ilsiesi – skausminga palaimos jūra, neaprėpiama ir beribė kaip amžinybė. Kai liejasi akordai, mano viduje rimsta audra, rimsta mano siela, išsisklaido visi disonansai, visi skausmai atslūgsta ir dieviškos meilės bei vilties figūros kyla spindėdamos virš nurimusios jausmų jūros [...]''[73]. Išsilavinusi ir išdidi, pamilusi savo Hanušą (taip ji kreipdavosi į Basanavičių), Ellė tampa paprasta ir nuolanki, karštai beismelsdama prašo Dievo tik leisti jiems būti kartu amžinai. Deja, likimas jiems lėmė pragyventi kartu vos 5-rius metus. Ellė suserga džiova ir būdama vos 26 metų amžiaus 1889 m. vasario 16 d. savo mylimo vyro glėbyje miršta. Mylimąjai Ellei akeles užmerkus Basanavičius savo užrašuose pasižymi: „Quiesce in pace, carissima mea! [Ilsėkis ramybėje, brangioji mano! – V. B.]...''[74].

* * *

Basanavičiui – jaunam inteligentui ir žinomam bei gerbiamam gydytojui – moterų dėmesio nestigo, tačiau jis iki gyvenimo pabaigos išliko ištikimas savąjai Ellei. Darbą ir slogią namų vienatvę Varnoje jam praskaidrindavo prisijaukinta didžioji pelėda (lot. *Bubo strix*), kuri gyveno jo namuose laisvai ir dienomis tupėdavo užmerktomis akimis ant vieno ar kito balkono krašto arba ant mažos kieme trobelės stogo, o parskridusi stebėdavo ką Basanavičius dirba prie rašomojo stalo. Ji buvo jo šeriama, tačiau ilgainiui ėmė pati naktimis mieste medžioti. Vieną gražų rytą Basanavičius rado ją prie namų durų gulinčią negyvą šalia kraujo klanelio su peršauta krūtine. „Ištikimas buvo paukštis – labai buvo gaila!''[75]. Iškimštą ir konservuotą jos kūną su įdėtomis stiklo akimis jis pasrsigabeno į Vilnių, kur ji ilgą laiką stovėjo Lietuvių mokslo draugijos patalpose. Dabar ši pelėda puošia Signatarų namų Basanavičiaus salę. Pelėda - tai juk ir išminties simbolis.

II. J. BASANAVIČIUS IR VILNIUS

II.1. J. Basanavičiaus kilmė

[73] Ten pat. P. 112.
[74] Ten pat. P. 128.
[75] Ten pat. P. 172.

Siekiant nustatyti Basanavičiaus asmeninį santykį su Vilniumi, kartu bandant suvokti jo veiklos susietos su Vilniumi sąmoningumą, kryptingumą ir nuoseklumą, būtina pasiaiškinti Basanavičiaus kilmę plačiąja prasme, t.y. sutelkti dėmesį ne tik į socialinius-teisinius, bet ir į bendruosius kultūrinius-istorinius šio klausimo aspektus. Žvelgiant mikroistoriškai čia tampa svarbu viskas, kas vienaip ar kitaip įtakojo jo asmenybės formavimąsi: aplinka, šeima, asmeninės patirtys, bendrieji charakterio bruožai, pradinis išsilavinimas, netgi buitis. Analizuojant dėmesys sutelkiamas į Basanavičiaus vaikystės ir jaunystės metus - pagrindinį žmogaus asmenybės formavimosi tarpsnį. Poskyrio šaltinių - autobiografijos[76] ir Vilniuje 1906 m. parašytos studijos „Baudžiava Lietuvoje. Bartininkų kraštas''[77] – turinys rodo, kad Basanavičiui jo kilmė rūpėjo, jis ją apmąstė.

Pastaruoju metu istorikė Jūratė Kiaupienė į Lietuvos istoriografiją įvedė naują istorinio požiūrio į praeitį būdą, išreikštą *istorijos kraštovaizdžio* metafora. *Istorijos kraštovaizdis* yra tarsi piešiamas politinis, kultūrinis ir kitoks gyvenimo paveikslas, kuris apjungia žmogų, kultūrą ir gamtą, leidžia parodyti žmogaus gyvenamas vietas kaime ir mieste, kaip saveikaujančias erdves, kalbėti apie tai, kaip žmonių kontaktai su juos supančia gamta formuoja jų charakterius, pasaulio suvokimą ir santykį su juo. *Istorijos kraštovaizdis* siejamas su istorine atmintimi, jos simboliais – mitais, legendomis, dainomis – ir jų pasirinkimu. Būtini istoriko kuriamo kraštovaizdžio elementai yra istorinis laikas ir erdvė. Apskritai, sąvoka *istorijos kraštovaizdis,* teigia istorikė, dažniausiai pasitelkiama nagrinėjant istorinės ar kultūrinės atminties, individualaus ar grupinio identiteto problemas[78].

Šis J. Kiaupienės suformuluotas požiūris yra taikytinas ne tik tyrinėjant viduramžius ir apibendrinant visuomenės raidą epochiniu mastu. Tai universali istoriografinė prieiga, kuria galima vadovautis ir tiriant atskirų asmenų biografijas, šiuo atveju – Basanavičiaus, kuris pasižymėjo ypatingu polinkiu į savo paties ir jį supančios aplinkos refleksiją.

Bendrieji istoriniai kilmės bruožai. Jonas Basanavičius gimė 1851 metais lapkričio 23 d. Ožkabaliuose, Bartininkų valsčiuje, kuris tuo metu priklausė Lenkijos Karalystės (Rusijos valdžioje) Augustavo gubernijos Marijampolės apskričiai. 1867 m. atlikus administracinę reformą Bartininkų valsčius su Ožkabaliais įėjo į naujai sudarytą Suvalkų gubernijos Vilkaviškio apskritį[79]. Su tėviške ir gimtuoju Bartininkų kraštu Basanavičių siejo tamprus dvasinis ryšys, kuris visam laikui išliko neatskiriama jo gyvenimo dalimi. „Gimęs ir užaugęs tyrai lietuviškame kampe, aš jau nuo mažų dienų, po tėvų įtekme, buvau pradėjęs savyje lietuvišką gaivinti dvasią''[80]. Jaunystės

[76] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851-1922 m. Vilnius, 1997.
[77] *Basanavičius J.* Baudžiava Lietuvoje. Bartininkų kraštas. Vilnius, 1907.
[78] Lietuvos istorija (ats. red. J. Kiaupienė). T. IV. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m. Vilnius, 2009. P. 21-22.
[79] Lietuvos istorija (ats. red. J. Kiaupienė). T. VIII. I d. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia. Vilnius, 2011. P. 49.
[80] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 34.

patirtis ir sąsajos su minima administracine priklausomybe greičiausiai turėjo įtakos jau vėliau, Vilniuje, Basanavičiui ėmus siekti Suvalkų gubernijos priskyrimo prie autonominės Lietuvos. Juk buvo sprendžiamas ne tik šio etniškai ir istoriškai lietuviško krašto – senosios Sudavijos - priklausomybės klausimas, bet ir Basanavičiaus tėviškės likimas.

Jonuką gimtinėje supusi miglotos, bet gyvos istorijos apgaubta aplinka darė jam didžiulį poveikį. Praeitis jam rūpėjo. Nuo mažens į jo širdį įsimetusi žingeidumo kirmėlaitė traukte traukė jį *pažinti*. Savo autobiografiją Basanavičius būtent ir pradeda nuo detalaus gimtųjų apylinkių geografinio ir istorinio aprašymo. Įvardija buvusią Bartininkų apylinkių administracinę (Trakų vaivadija) ir bažnytinę (Vilniaus vyskupija) priklausomybę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais, aprašo kalvotą apylinkių reljefą, kuris buvo strategiškai svarbus žiauriose kovose su Vokiečių ordinu. Jis rašo: „Tokiame dailiame kalnuotame krašte su daugybe dar „k r y ž i o k i š k ų'' t r a d i c i j ų aš esmi gimęs ir užaugęs, ir ši aplinkybė, be abejo, nemenką į mano dvasią įtėkmę turėjo (išretinta mano – V. B.)''[81]. Ožkabalių kaimas, žmonėms pasakojant, esąs labai senas, o atrandami čia visokie žalvariniai daiktai, pasak Basanavičiaus, aiškiai rodo, jog jau nuo gilios senovės šita vieta buvo apgyventa[82].

Pirmą kartą sūduvių (*sudini*) vardas rašytiniuose šaltiniuose paminėtas II a. graikų mokslininko Klaudijaus Ptolemėjo *Geografijoje*[83]. Netoli Bartininkų esančioje Piliakalnių piliakalnio sodyboje sūduviai gyvenę jau V-VII a. Išsamiai Sūduvos-Suvalkijos praeitį aprašęs istorikas Jonas Totoratis (kuris, beje, yra ir Didžiojo Vilniaus Seimo dalyvis) pažymi, kad XII-XIII a. dar žmonių apgyventa teritorija tarp Prūsijos ir Nemuno Vokiečių ordino kronikose vadinama lotyniškai *Sudovia* arba vokiškai *Sudauen.* Vytautas Didysis vieną kartą ją paminėjo, vadindamas *terra Sudorum.* Rusų metraščiai ją vadino Jotvingių žeme. Ilgainiui pietinę teritorijos dalį, jotvingius, nukariavo Voluinės rusai ir lenkai, o šiaurinę dalį, sūduvius, dar iki XIII a. pabaigos visiškai nukariavo ir gyventojus išnaikino Vokiečių ordinas. Sūduva visa apaugo miškais, o pirminis jos vardas buvo užmirštas (atgaivintas XX a. pradžioje). Likę nenukariauti sūduvių kunigaikščiai arba pasidavė ordinui arba, persikėlę per Nemuną, pasitraukė į Lietuvą[84]. Vokiečių kronikininkas Petras Dusburgietis apie 1326 m. rašė: „Ir taip Sūduvos žemė liekti apleista iki šiai dienai''[85].

Apleista ir tusčia ta šalis buvo per visą XIV a. Vokiečių ordino kronikos ją vadina tyruma – *wildniss, desertum*. Ji buvo tarsi siena, skirianti Lietuvą nuo Prūsijos. Per ją ėjo Ordino žvalgai į

[81] Ten pat. P. 9.
[82] Ten pat.
[83] Klaudijus Ptolemėjas // Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai (sudarė N. Vėlius). T. 1: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. Vilnius, 1996. P. 148-151.; *Basanavičius J.* Iš Sudavijos historijos. Vištytis // LLTIB RS. F2-247. L. 1.
[84] *Totoraitis J.* Sūduvos Suvalkijos istorija. I dalis. Marijampolė, 2003. P. 8-10.; *Basanavičius J.* Iš Sudavijos historijos… L. 8-13.
[85] *Dusburgietis P.* Prūsijos žemės kronika. Vilnius, 1985.

Lietuvą ir atvirkščiai[86]. Per Sūduvos girias kryžiuočiai ėmė rengti žygius į Lietuvos valstybės branduolį – dabartinę Pietryčių Lietuvą[87] ir „nukakdavo iki Garteno, Slonimo, Alytos, Trakun ir V i l n i a u s (išretinta mano – V. B.)'' – pažymi Basanavičius[88]. Taigi, XIV a. antroje pusėje kryžiuočių antpuolių grėsmė iškilo ir valstybės sostinei – Vilniui, kurį kryžiuočių pajėgos pirmą kartą apgulė 1377 m., o 1390 ir 1394 m. buvo surengti didelio masto Vilniaus puolimai[89]. Per Sūduvą žygiavo ir lietuviai į Prūsiją keršyti kryžiuočiams. Kartu šis tusčias giriomis apaugęs plotas, su pievomis tarp jų, vietomis apžėlusiomis krūmais ar nedideliais medžiais, pilnas didelių ir mažų žvėrių (stumbrų, taurų, vilkų, lokių, stirnų, šernų), su pilnomis žuvų, bebrų, kiaunių upėmis ir ežerais viliojo ir traukė medžiotojus ir žvejus. Žvėrių gausiose Sūduvos giriose mėgo medžioti ir Jogaila su Vytautu[90].

Lietuvos valdovai dar nuo karaliaus Mindaugo laikų buvo įsitikinę, kad šios žemės turi priklausyti Lietuvai ir atkakliai to siekė. Yra išlikęs svarbus dokumentas – Jogailos 1387 m. pavedimas broliui Skirgailai valdyti Trakų kunigaikštiją – kuriame pastarajam pavedama žemė abiejose Nemuno pusėse su giria[91]. Garsieji Jogailos (1382 m.) ir Vytauto (1384 ir 1390 m.) Žemaitijos ir Sūduvos užrašymai Ordinui buvo apgalvoti diplomatiniai kompromisai, priimti esant itin sudėtingoms geopolitinėms aplinkybėms. Juridine prasme istoriografijoje jie laikomi menkaverčiais, Žemaitijos (kartu ir Sūduvos) priklausomybė Ordinui iš esmės buvo nominali[92]. Apskritai XV a. pradžios ginče tarp Ordino ir LDK Žemaitijos likimas buvo susietas su Sūduvos klausimu. Šio politinio ginčo metu Lietuvos didysis kunigaikštis suformulavo valstybės ir tautybės egzistavimo principus, susietus su lietuvių tautos raidos poreikias[93]. 1420 m. Vytauto laiške imperatoriui Zigmantui Liuksemburgui, kurį gerai žinojo ir Basanavičius[94], rašoma:

> „Prašome jūsų šviesybę [...], kad mūsų žemės, mūsų įsigytos paveldėjimo teise iš senovės, kurias ir dabar valdome, pasiliktų mums. Ši žemė [Žemaitija – V. B.] yra mūsų tėvonija ir tėviškė pagal teisėtą paveldėjimą iš mūsų senelių bei prosenelių, kurią ir dabar valdome, ji visada buvo ir dabar yra ta pati Lietuva, nes viena kalba ir tie patys žmonės. [...] Be to, patys Žemaitijos žmonės nuo seniausių laikų save vadina lietuviais ir niekada nesivadina žemaičiais. Dėl tokios didelės tapatybės (sic) mes savo titule neminime Žemaitijos, nes viskas yra tas pat, ir žemė ta pati ir žmonės tie patys. [...] Be to, ir Sūdų [Sūduvių – V. B.] arba Getų [Jotvingių – V. B.] žemė, esanti tarp Lietuvos ir Prūsijos, yra tikra mūsų tėvonija, paveldėta iš mūsų senelių

[86] *Totoraitis J.* Min. veik. P. 10.
[87] *Vitkūnas M.* Vilnius kovose su kryžiuočiais XIV a. antrojoje pusėje // Karo archyvas. XXVI. Vilnius, 2011. P. 4, 9-11.
[88] *Basanáviczius J.* Apie senovės Lietuvos pylis. Tilžė, 1891. P. 13.
[89] *Vitkūnas M.* Vilnius kovose su kryžiuočiais XIV a. antrojoje pusėje... P. 4, 9-11.
[90] *Totoraitis J.* Min. veik. P. 14, 16.
[91] Ten pat. P. 14.
[92] *Almonaitis V.* Žemaitijos politinė padėtis 1380-1410 metais. Kaunas, 1998. P. 97, 102, 111-114, 180.
[93] Lietuvos istorija (ats. red. J. Kiaupienė). T. IV. P. 154.
[94] *Basanavičius J.* Iš Sudavijos historijos… L. 2.

bei prosenelių; iš jos mes ir dabar turime daug naudos bei pelno: iš medžioklės, žvejybos, bitininkystės ir kt. [...]''[95]

1421 m. Jogailos ir Vytauto įgaliotinio rašte, įteiktame popiežiaus įgaliotiniui kardinolui Gvilermui, sakoma:

„IV... Žemaitija ir Sūduva, dėl kurių dabar eina ginčas [...] buvo tos Lietuvos kunigaikštystės žymūs nariai bei priklausė tai kunigaikštystei; [...] Apskritai, visų tų žemių žmonės kalbėjo ir dabar kalba lietuvių kalba. Ir jie neturi ir niekad neturėjo kitos kalbos kaip kad lietuvių, nes nebuvo ir šiandien bent nėra to, kad lietuviai jos nesuprastų arba nebūtų supratę...

[...] minėtosios Žemaitija ir Sūduva visiškai yra ir nuo senovės buvo Lietuvos provincijos arba kunigaikštystės ribose ir sienose [...] priklausė tai kunigaikštystei, taip pat tuometiniams Lietuvos kunigaikščiams bei valdovams ir priklauso taip pat aukščiau minėtiems dabartiniams valdovams, būtent viešpačiui Vytautui [...] ir viešpačiui Vladislovui [Jogailai – V. B.] [...]''[96]

Aptardamas lietuvių tautinės savimonės susiformavimo problemą, istorikas Edvardas Gudavičius šį procesą sieja su valstybės sukūrimu, pabrėžia, kad formuojantis Lietuvos valstybei lietuvių atotrūkis nuo kitų baltų didėjo, daro išvadą, kad jau XIV a. antroje pusėje egzistavo lietuvių tauta, o tautinę savimonę buvo įsisamoninęs kilmingasis karo prievolininkų elitas[97]. Cituojamuose laiškuose išdėstoma etnopolitinė ir etnolingvistinė padėties samprata, juose aiškiai atsispindi to meto valdovo ir diduomenės tautinė savimonė. Galutinai Sūduvos priklausomybė Lietuvos naudai išsisprendė tik po Žalgirio mūšio (1410 m.) ir Melno taikos (1422 m.), kuomet buvo galutinai nustatyta vakarinė Lietuvos ir Ordino siena (faktiškai sienos žymėtos iki1529 m.)[98]. [JUOSTOS]

Kaip minėta, senieji Sūduvos gyventojai kryžiuočių buvo išnaikinti dar XIII a. pabaigoje. Sūduvos rekolonizacija iš Prūsijos ir Lietuvos pusės prasidėjo XV a., suintensyvėjo XVI-XVII a. ką rodo ir bažnyčių steigimas (Bartininkuose pirmoji bažnyčia funduota 1663 m.[99], bet nepriklausoma parapija įkurta tik 1783 m.[100]). Tačiau, pasak J. Totoraičio, išlikę fragmentiškos šatlinių žinutės suteikia pagrindą išvadai, kad kur ne kur Prūsijos pakraštyje, girių gilumoje, arčiau pelkių, šalia Nemuno po pilių priedanga senųjų sūduvių galėjo išlikti[101]. Tuo neabejojo ir pats Basanavičius. Tai leidžia teigti, kad būtent tie senieji gyventojai sūduviai ir bus išlaikę bei ateinančioms kartoms iš lūpų į lūpas perdavę tą skaudžią, bet heroišką istorinę atmintį, tas „kryžiokiškas tradicijas'', vėliau taip įsirėžusias ir į Basanavičiaus savimonę. Be to, reikia nepamiršti, kad XIV-XV a. sąvartoje

[95] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1: Feodalinis laikotarpis. Vilnius, 1955. P. 91-92.
[96] Ten pat. P. 93-94.
[97] *Gudavičius E*. Pora pastabų apie tautinės lietuvių savimonės atsiradimą // Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje: mokslinių straipsnių rinkinys. Šiauliai, 2007. P. 94-95.
[98] *Totoraitis J.* Min. veik. P. 23-24.
[99] *Kamuntavičienė V*. Alvito dekanato parapijos XVII antroje pusėje // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. 33. Vilnius, 2010. P. 17.
[100] *Totoraitis J.* Min. veik. P. 579-581.
[101] Ten pat. P. 14-26.

Lietuvoje prasidėjo ir didelis vertybių perkainojimas: vyko krikščionybės ir baudžiavos įvedimas. Tai irgi galėjo paskatinti senųjų lietuvių įmigraciją į šių naujovių neturinčią Sūduvą.

„Drauge su pasakomis apie „kryžiokus'' piliakalniai jau nuo pat mažų dienų mano akis ir širdį prie savęs traukė''[102] – rašo Basanavičius. Jis mėgo čia pat laukuose stūksantį „Kušliakalnį'', netoli Ožkabalių esantį Piliakalnių piliakalnį, kitus apylinkų piliakalnius (Pajevonio, Kaupiškių, Rudaminos, Lakynų). Užkopęs ant jų jis dairydavosi ir romantiškai gėrėdavosi atsiveriančiais vaizdais. „Ant šitų kalnų, galiu drąsiai sakyti, susitvirtino mano lietuviškumas''[103]. Tai rodo ne tik jo prisirišimą prie gimtosios vietos, bet ir gilią refleksiją, kone kontempliaciją. Čia galima prisiminti Simono Schama mintį, kad geografinio objekto kaip laiką ir erdvę įprasminančios linijos idėja yra kultūriškai paveldima tradicija[104]. „Lietuvių narsybei drauge su Perkūno garbe sunykus, šitą ramią vietą Lietuvos lakštingalos pamėgo: niekuomet neužmiršiu tos valandos, kurioje ant šito piliakalnio rymodamas ir su nuliūdusia širdžia senovės kruvinus Lietuvoje atsitikimus apdūmodamas, klausiau tūlam pažįstamųjų jų [lakštingalų – V. B.] giesmelės žodžių: Juruk, Juruk! varyk, varyk, paplakk, paplakk, trrrr!''[105] – savo apsilankymus ant Lakynų piliakalnio mena Basanavičius. Šios kalvos ir piliakalniai vietos žmonėms nebuvo vien geografiniai objektai. Jie buvo dalis jų gyvenimo: jau nuo mažų dienų Jonukas mėgo klausytis tėvų, giminaičių ir kitų gyventojų iš kartos į kartą perduodamų atsitikimų, padavimų ir legendų. Tačiau istorinis (dabar sakytume – valstybinis) mentalinis ryšys su šiom kalvom vietos gyventojų jau buvo primirštas. Basanavičius tą ryšį „prisiminė'', nes patyrimas žmonėse, kaip sakė Aristotelis, būtent kyla iš atminties.

Ožkabaliečiai seniau, kaip teigia Basanavičius, gyvenę viensėdžiais, kur kam patikę. Basanavičiai buvę vieni turtingiausių, turėję 90-100 margų laukus. Jie gyvenę beveik toje pat vietoje, kur Jonukas ir gimė. „[...] jų vieta buvo vadinama „dvarviete'': dar prieš 30-35 metus Juozas Basanavičius [Basanavičiaus dėdė – V. B.] ardamas palei trobas išaręs mūrinius trobų pamatus [...]''[106]. „Dvarvietėje'' buvęs didelis sodas („vyšnynas''), gili kūdra. Basanavičius pats „iš ano laimingesnio laiko'' dar mena už trobų pakalnėje gluosnyne stovėjusį didelį bravorą alui, pro šulinį ėjusį bruką, didelį senos architektūros kluoną, svirną. „Visi šitie Ožkabalių viensėdžiai – kaip ir kiti apylinkės gyventojai – buvę „k a r a l i a u s ž m o n ė s'', mokesnių nemokėję, baudžiavos seniau nepažinoję, vyrų į kariuomenę neleisdavę, bet l i u o s a n o r i a i t a r n a u d a v ę (išretinta mano – V. B.)''[107]. Baudžiavą krašte įvedęs Tyzenhauzas, kuri žmones taip nuvarginusi, kad pastarasis žmonių buvo pramintas ir jų atmintyje išliko „parmazono Tuzinauzos'' pravarde[108]. [**ARISTOKRATAS**]

[102] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 18.
[103] Ten pat. P. 19.
[104] *Shama S.* Landscape and memory. NY, 1996. P. 5.
[105] *Basanáviczius J.* Apie senovės Lietuvos pylis... P. 39.
[106] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 10.
[107] Ten pat. P. 11.
[108] Ten pat.

XIV-XV a. sandūroje Bartininkų apylinkėje gyveno bartininkai-bitininkai, kurių pareiga buvo girioje prižiūrėti bites, besiveisiančias tam tikslui išskaptuotuose vadinamuose bartininiuose (iš čia ir Bartininkų vardas) medžiuose. XVI a. Lietuvoje prasidėjo miško į užsienį išvežimas, miškingoje Sūduvoje kūrėsi medkirčiai, vežėjai, plukdytojai, miško sargai, jų šeimos. Imigraciją į Bartininkų kraštą ypač paskatino 1557 m. valakų įstatymas, kuriuo buvo ne tik pertvarkyta valstybės žemėtvarka, žemėvalda ir žemdirbystė, bet ir nustatyta didžiojo kunigaikščio valdinių būklė (faktiškai - įvedama baudžiava). Tačiau, J. Totoraičio duomenimis, dabartinėse Šakių ir Vilkaviškio apskrityse (kartu ir Bartininkų krašte) valstiečiai mokėjo valakų įstatymo nustatytus mokesčius, bet jokios baudžiavos nėjo, nes čia didelių valdžios dvarų nebuvo[109]. Taigi, nors šiuo metu didžiojoje Lietuvos dalyje III Statutu buvo galutinai įteisinta baudžiava, Sūduvoje (bent jos dalyje su Bartininkų valsčiumi) baudžiavos dar nebuvo apie 200 metų (!) Taip Bartininkų valsčius žmonės gyveno laisvi „laimingame laike'' bent 350 m. ilgiau kaip anoje pusėje Nemuno gyvenusieji žmonės.

Vykdant valakų reformą Bartininkų kraštas buvo apgyvendinamas žmonėmis, kūrėsi naujos gyvenvietės. Ožkabaliai, pasak Basanavičiaus, buvęs labai senas kaimas, tačiau pagal J. Totoraitį jis atsirado XVI a. antroje pusėje[110], pagal Antaną Tylą – XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje[111]. Šiuo atveju svarbiau ne mokslinio fakto tikslumas, o Basanavičiaus atspindima kultūrinės atminties tradicija. Ožkabaliai ir gretimi kaimai LDK laikais priklausė karališkąjai Alytaus ekonomijai, sudarytai pagal 1589 m. seimo nutarimą. XVIII a. antrojoje pusėje LDK iždininkas ir karaliaus stalo ekonomijų valdytojas Antanas Tyzenhauzas vykdė karališkųjų ekonomijų reformas pajamoms padidinti, pats jas administravo, pradėjo atkurti ar sukurti palivarkus, plėtojo pramonę. Atėmęs iš Bartininkėlių, Ožkabalių ir Geistariškių kaimų ūkininkų žemę, Bartininkuose įsteigė centrinį Bartininkų dvarą-ekonomiją, įvedė lažą, įkūrė gelumbės, geležies dirbtuves, alaus bravorą. Taip Ožkabaliuose buvo įvesta baudžiava, kurios įvedimą pats Basanavičius datuoja laikotarpiu tarp 1772 ir 1785 m[112]. Šiam Bartininkų dvarui Ožkabaliai priklausė iki baudžiavos panaikinimo[*]. Jo įsteigimas ir įvesta lažo renta tapo Basanavičiaus giminės ir namų socialiniu paveldu, formavusiu požiūrį į baudžiavą[113]. Šioje vietoje įdomu pastebėti, kad dėl šeimoje dar gyvų baudžiavos prisiminimų Basanavičius apie Tyzenhauzą atsiliepia neigiamai, bet

[109] *Totoraitis J.* Min. veik. P. 322.
[110] Ten pat. P. 579.
[111] *Tyla A*. Jono Basanavičiaus kilmė... P. 9.
[112] *Basanavičius J.* Baudžiava Lietuvoje... P. 19.
[*] Užnemunėje 1807 m. įvestas Napaleono kodeksas suteikė gyventojams asmens laisvę (be žemės), bet žmonių priklausomybė dvarams neužilgo buvo atkurta ir galutinai baudžiava panaikinta tik 1864 m.
[113] *Tyla A*. Jono Basanavičiaus kilmė... P. 9.

pastarojo plėtotą pramonę ir amatus bei planuotą miesto įkūrimą vertina iš esmės pozityviai[114]. Bet čia būtina pridurti, kad tose manufaktūrose darbas taip pat buvo baudžiavinis[*].

Luominės visuomenės formavimosi Lietuvoje procese išskiriami du pagrindiniai etapai: 1) iki krikščionybės įvedimo XIV a. pabaigoje ir 2) nuo krikščionybės įvedimo iki XVI a. pabaigos. Procesas neatsiejmai susijęs su bendra Lietuvos socialine ir kultūrine raida. Basanavičius 1905 m. Memorandumo Rusijos vyriausybei įžangoje rašė: „Lietuvių tauta – seniausiai – ariškoji tauta [...] gyvena krašte, kuris ir dabar, po vardu Lietuva, yra jos teritorija. [...] patys lietuviai išdirbo tos šalies kultūrą...''[115].

Lietuvių protėvių - baltų - amatininkams pradėjus patiems apdirbti geležį, jų pagaminti našūs įrankiai leido sutvirtėti mažajai šeimai ir tapti savarankišku ūkiniu vienetu. Kai apie I a. vidurį baltai patys ėmė išgauti geležį iš balų rūdos, visuomenės išsisluoksniavimas įgavo baigtinio proceso tėkmę. Taip apie II–III a. po Kr. pagrindine baltų visuomenės ląstele tampa mažoji monogaminė šeima. O ankstyvųjų viduramžių pradžioje – V–VI amžiuose - aiškų pavidalą įgauna didikų institutas.

V–IX a. laikotarpis – tai vad. karinės demokratijos laikai. Kariai ir kariaunos išsiskiria VI a. Nuo VII a. baltų karinėje sąmonėje įsitvirtina jau anksčiau praktikuotas karo žirgo kultas. Žirgo kultas negali kilti ir gyvuoti be jį palaikančios socialinės terpės – tai liudija, jog bent jau IX a. kariauna tapo masiniu reiškiniu visame baltų areale.

Tų laikų stipriai turtiškai išsisluoksniavusi aukštos technologijos gamybinio ūkio visuomenė vadovavosi paprotine teise ir senąja tikyba. Joje skiriasi karaliai ar kunigaikščiai, karo vadai, bendruomenių vyresnieji, žyniai, kariai, susibūrę į karaliaus ar kunigaikščio kariauną, amatininkai, pirkliai, laisvieji žemdirbiai ir gyvulių augintojai. Tai tokia visuomenė, kuriai jau reikia organizacijos, užtikrinančios visuomenės saugumą, tenkinančios jos žaliavų poreikius bei ginančios jos prekybinius interesus. Tikėtina, kad aptariamo laikotarpio baltų visuomenės viršūnėje buvo karinė aristokratija. Jų karaliai, matyt, dar neturėjo paveldėjimo teisės. Lietuviams gimininingos prūsų visuomenės vaizdą papildo VI a. Videvučio ir Brutenio reforma. Įstatymas nustatė visų laisvųjų Prūsijos gyventojų teisinę lygybę, uždraudė be sutarties versti žmones dirbti kitų naudai, bajorystę pripažino geriems kariams – „vikriems raiteliams“. Kad ir kokie būtų samprotavimai apie to laiko visuomenę, viena aišku – tai valstybės prieangyje gyvavusi visuomenė[116].

---

[114] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 11.

[*] Taip pat baudžiava paremtą darbą analogiškose A. Tyzenhauzo manufaktūrose Gardine kritikavo ir XVIII a. pab. per LDK teritoriją keliavęs britas William Coxe'as (plačiau žr. *Coxe W.* Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark. London, 1785.; *Balkus M., Budvytis V.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaizdai William Coxe veikale *Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark* (publikacija parengta VDU leidiniui „Darbai ir dienos'').

[115] Lietuvių Memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos Pirminikui grafui S. J. Vitei (1905 m. lapkritis) (parengė E. Motieka) // LAIS. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991. P. 347.

[116] Simonas Grunau // Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai (sudarė N. Vėlius). T. 2: XVI amžius. Vilnius, 2001. P. 92-95.

Baigtinius IX–XII amžių baltų visuomenės gyvenimo ypatumus atskleidžia archeologijos šaltiniai ir negausūs rašto paminklai. Tolesnė „karinės aristokratijos“ visuomenės raida luominės visuomenės link ryškėja archeologijos medžiagoje. Regimas gilus visuomenės susisluoksniavimas – turtas ir neturtas, aristokratija ir vergai, žyniai, karių sluoksnis, išsikerojusi amatininkų specializacija, našūs žemdirbių ir gyvulių augintojų įrankiai, prekybos interesų platumas.

X amžiuje, kai baltai ėmė naudoti žiedžiamąjį ratą, amatai tapo visiškai savarankiška ūkio šaka. Amatininkai ir pirkliai, kurie didele dalimi buvo priklausomi vienas nuo kito, būrėsi stambesnėse gyvenvietėse. IX–XIII amžiuose išaugo sidabro ir kitokiu baltu metalu puoštų žalvario papuošalų poreikis. Aukštu meniniu lygiu ypač išsiskiria baltų žemių kilmingiesiems skirta juvelyrų produkcija.

Gausiausiu baltų visuomenės sluoksniu, be abejo, buvo žemdirbiai ir gyvulių augintojai. To laikotarpio agrotechnikoje įsigali dvilaukis ir primityvus trilaukis, o nuo XII a. vyrauja pūdyminė žemdirbystė. Atsiranda naujų noragų formų, o XII a. – dvidantė žagrė, sukamosios girnos, geležiniai pjautuvai su dantukais, naudoti net iki XX a. pradžios. Nustatyta, kad baltai augino net 20 rūšių kultūras.

Našūs pašaro ruošimo įrankiai leido žiemai paruošti daugiau šieno ir išlaikyti būtiną arklių, karvių ir smulkių galvijų ūkį. „Dar mano tėvo Juro senis [=Basanavičiaus prosenelis – V. B.] buvęs labai turtingas žmogus, laikęs 8-tą arklių – kas anais laikais buvę visame krašte retenybė’’[117] – savo šeimos dar ikibaudžiavinį gyvenimą liudija Basanavičius. Baltų žemėse susiformavo individualių šeimų ir individualių ūkių sistema – viduramžių Europai bei germaniškiems Skandinavijos kraštams būdingas visuomenės modelis. Bendruomenės struktūrą ėmė lemti ne giminystė, bet gyvenamoji vieta, klostėsi teritorinės bendruomenės, žemės, o ankstyvųjų viduramžių pabaigoje – ir žemių konfederacijos. Ne gentys, o naujo tipo teritorinės bendruomenės, žemės, lėmė ir to meto visuomenės struktūrą[118].

1219 metų Lietuvos žemių konfederacijos taikos sutartyje su Haliču-Voluine iškyla kunigaikščių vardai. Ją pasirašė 21 kunigaikštis. Tarp jų buvo penki vyriausieji kunigaikščiai – Dausprungas su broliu Mindaugu, Daujotas su broliu Vilikaila ir Živinbudas. Įdomi žinia, kuri liudija, kad baltiška rytinių žemių kunigaikščių institucija jau buvo nužengusi tam tikrą raidos etapą: joje įžvelgiama sava hierarchinė sistema ir, matyt, vyriausiosios valdžios perėmimo tvarka[119].

Taip XII-XIII a. sandūroje atsiranda visos prielaidos susikurti valstybei. Šį integracinį baltų visuomenės procesą – Lietuvos valstybės sukūrimą – jau neabeajotinai užbaigia Mindaugas.

Lietuvos luominės visuomenės ir iš jos išplaukiančios baudžiavos juridinio įteisinimo pradžia pagrįstai siejama su Lietuvos didžiojo kunigakščio Jogailos 1387 m. vasario 20 d.

[117] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 11.
[118] Lietuvos istorija (ats. red. J. Kiaupienė). T. II. Geležies amžius. Vilnius, 2007. P. 293-297, 340-352.
[119] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1. P. 34.

privilegija krikštą priėmusiems bajorams. Joje sakoma: „Kiekvienas priėmęs katalikų tikybą k a r y s ar bajoras, ir jų palikuonys bei teisėtieji paveldėtojai, turi ir turės pilną ir visokeriopą teisę valdyti, laikyti, naudotis, parduoti, perleisti, pakeisti, duoti, dovanoti ir laisvai vartoti pagal savo laisvą valią ir norą pilis, valsčius, kaimus ir namus ir viską ką iš tėvų palikimo valdo [...] Pagal s e n ą j į p a p r o t į karo žygis pasilieka kiekvieno pareiga (išretinta mano – V. B.)''[120]. Privilegija, pasak J. Jurginio, valstybiniu aktu įteisino bajorų tėvonijas. Didysis kunigaikštis garantavo bajorams iš tėvų paveldėtų turtų neliečiamybę – tai atitiko esamą jau iš seno susiklosčiusią padėtį. Privilegija lietė tik bajorus lietuvius. Lietuvos Didžioisos Kunigaikštystės stačiatikiams ji nebuvo taikoma. Privilegija buvo siejama su krikščionybės įvedimu, garantuojant bajorams privilegijuotą žemėvaldą valstiečių atžvilgiu ir tuo sudarant luominį pagrindą[121].

Apskritai, krikščionybė baudžiavos įvedimo procese suvaidino didelį vaidmenį. Glaudų baudžiavos ir krikščionybės ryšį pastebėjo dar Simonas Daukantas. Jo manymu, senovės lietuviai, būdami pagonys, gyvenę laisvai, laimingai ir broliškai, nes jų išminčiai, kunigai ir tėvai savo vaikus patarlėmis bei pasakomis mokę dorybės ir išminties, skatinę elgtis pagal tautos būdą. Teisybė buvusi kiekvieno lietuvio prigimties privalumas. Įvedus krikščionybę, katalikų kunigai nebemokę senųjų elgesio taisyklių. Dėl to žmonės, nebežinodami, kaip elgtis, ir matydami kryžiuočių plėšikiškus pavyzdžius, pradėję vogti, grobti pievas ir dirvas savintis, t.y. pažeisti lygybės, teisybės ir nuosavybės principus[122]. O Basanavičius, kalbėdamas apie XV a. pradžios žemaičių skundą prieš kryžiuočius, nurodė, kad krikščionybė siejama su žmonių kaip galvijų, dalijimu, pirkimu ir pardavimu, su jų turėtos laisvės panaikinimu[123].

Šioje vietoje reikia pastebėti, kad S. Daukantas Lietuvos istoriją rašė lietuvėms motinoms, kad jos turėtų ką paskaityti ar papasakoti. Tai jau kitam visuomenės sluoksniui, kuris tradiciškai nebuvo laikomas tautos dalimi, skirta edukacija istorinei atminčiai įtvirtinti. Šis Lietuvos istorijos išplukdymas į kitus socialinius vandenis buvo, galima sakyti, tautinės savimonės bajorų luome monopolio panaikinimas. Nors, pastebi A. Tyla, gal jo ir nebuvo[124]. Liudvikas Jucevičius 1842 m. išleistoje knygoje „Žemaičių žemės prisiminimai'' rašė: „Žemaičiuose (nekalbu čia apie aukštesniąją visuomenę) K ę s t u t i s, k r y ž i u o č i a i bei švedai ir jėzuitai sudaro svarbiausią ir vienintelę kasdieninių liaudies kalbų turinį (išretinta mano – V. B.)''[125]. Šią prielaidą gerai patvirtina ir paties Basanavičiaus „kryžiokiškom tradicijom'' ir „liuosanoriais kariais'' persmelktos patirtys. [**ARISTOKRATAS**]

---

[120] Ten pat. P. 57.
[121] *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962. P. 162-163.
[122] *Daukantas S.* Darbay senuju Lituviu yr Žemaycziu. Kaunas, 1929. P. 15-16.
[123] *Basanavičius J.* Iš krikščionybės santykių su senovės lietuvių tikyba ir kultūra. Vilnius, 1913.
[124] *Tyla A.* Kas atmirė Atgimimo metu? // LAIS. T. 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990. P. 144.
[125] *Jucevičius L. A.* Raštai. Vilnius, 1959. P. 387.

Kita vertus, grįžtant prie luominės visuomemės bruožų aptarimo, negalima neigti ir teigiamų krikšto pasekmių krašto raidai. Visų pirma krikštas išsprendė didžiausią Lietuvos politinę problemą – izoliaciją nuo aplinkinio krikščioniškojo pasaulio. Su krikštu atėjusi rašto kultūra į šalies gyvenimą atnešė iki tol beveik nežinomus – rašytinius dokumentus, laiškus, istoriografiją. Svarbu, jog atsiradusi vietinė istoriografinė tradicija (Lietuvos metraščiai) įgalino pažvelgti į šalies praeitį „iš vidaus''. Permainos buvo fundamentalios, jos apėmė (nors ne vienu laiku, ne vienodu lygiu ir ne tomis pačiomis formomis) visus socialinius sluoksnius ir visas gyvenimo sritis. Jos artino Lietuvos visuomenę prie krikščioniškoje Europoje įtvirtintos tam tikros gyvenimo sanklodos, atnešė Europoje paplitusias politines, socialines, teisines sampratas ir normas, pasaulėžiūros ir mąstysenos kategorijas. Politiniame gyvenime šias naujoves išreiškė karalystės ir politinės bendruomenės (tautos) idėja, socialiniame – luomų ir savivaldos samprata, teisiniame – Romos ir kanonų teisės sintezė, kultūriniame – raštas ir institucionalizuota mokymo sistema[126]. Būtina pabrėžti, jog visos šios naujovės krašto visuomenėje plito lėtai ir prištaringai: jau vien dėl krikščionybės platinimo gyventojams svetima ir nesuprantama – lenkų – kalba, visuomeninis konfliktas, skaudžiai atsiliepęs visai tolesnei Lietuvos istorinei raidai, buvo tarsi iš anksto užprogramuotas.

Galutinai luominė visuomenė ir baudžiava, kaip jau minėta, įtesinama XVI a. valakų reforma ir Lietuvos Statutais. Feodalinių[*] teisynų surašymas, pasak E. Gudavičiaus, buvo dėsningas dalykas, priklausęs nuo feodalų luomo brandos ir jo klasinės savimonės (pirmiausia, jo viršūnių klasinės savimonės), nuo noro ir poreikio paprotine teise pagrįstą teisinę sistemą pakeisti rašytiniais įstatymais, kuriais siekiama juridiškai įsteisinti jau feodalų įgytą privilegijuotą padėtį visuomenėje ir sukauptus gausius turtus, kurių pagrindą sudarė stambioji žemėvalda. Lietuvos feodalinė visuomenė tokią padėtį pasiekė jau XVI a. pradžioje[127].

I Statuto įžangoje sakoma: Mes, Žygimantas, Dievo malone Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis, Rusų, Prūsų, Žemaičių, Mozūrų ir kitų kunigaikštis, pakankamai apsvarstę, gera valia ir mūsų valdoviška malone norėdami apdovanoti krikščioniška teise, visiems prelatams, kunigaikščiams, vėliaviniams ponams, dignitoriams, pakeltiesiems riteriams, šlėktijai ir visai visuomenei bei jų valdiniams ir mūsų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių čiabuviams, kokios bebūtų padėties ir luomo, visas jų teises bei privilegijas – bažnytines, tiek lotynų, tiek graikų tikėjimo, taip pat ir pasaulietiškas [...] patvirtiname bei įteisiname, įsakydami jas galioti amžiniems laikams''[128].

---

[126] Lietuvos istorija (ats. red. J. Kiaupienė). T. IV. P. 189.

[*] Reikia pastebėti, kad sąvoka *feodalizmas* yra daugiaprasmė ir skirtingų istorikų suvokiama labai nevienodai. Todėl istoriografijoje nėra vieningos nuomonės dėl šios sąvokos taikymo Lietuvos istorijoje. E. Gudavičius, šiuo atveju, neabejoja dėl šios sąvokos taikymo pagrindų Lietuvos istoijoje.

[127] Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.) (parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius). Vilnius, 2001. P. 33.

[128] Ten pat. P. 123-124.

Siekiant maksimaliai apibendrinti, daro išvadą E. Gudavičius, įžangoje išvardintos visos feodalų kategorijos, t.y. atskleista iš esmės jau susiformavusio uždaro privilegijuoto bajorų luomo sudėtis: prelatai, kunigaikščiai, vėliaviniai ponai, didikai, pakeltieji riteriai ir šlėktos. Be to, įžangoje buvo apibrėžtas indigenatas: šios tiesės suteikiamos išimtinai vietiniams feodalams – LDK „žemių čiabuviams''[129]. Kitaip tariant, atsirado prielaida atsirasti neperžiangiamam socialiniam-teisiniam barjerui tarp privilegijuoto bajorų ir neprivilegijuoto valstiečių luomų. Štai II Statute didysis kunigaikštis įtvirtino nuostatą: „valstietis ir jo žemė yra mūsų''[130].

Svarbu, kaip pastebi E. Gudavičius, kad šie bendri visiems bajorams įstatymai nepanaikino ankstesnių privilegijų, nustačiusių ir įvairių feodalų sluoksnių bei kategorijų teisinius skirtumus. Priešingai, kaip tik juos įteisino. Deklaruojamas visų ankstesnių privilegijų išsaugojimas reiškė, kad „konfesinių ir lokalinių privilegijų turėtojams garantuojamas šių privilegijų veikimas jų aplinkoje, tačiau už šių ribų veikė bendroji teisė su visomis savo garantijomis''[131]. Kartu, be abejo, liko galioti ir paprotinė teisė.

Kaip jau minėta, Basanavičiaus gimtajame Bartininkų krašte baudžiavos reglamentavimas vastybiniais teisiniais aktais neveikė - kraštas išliko baudžiavos nepažinusia sala iki pat XVIII a. pab. Prisiminkime Basanavičiaus šeimos atmintyje gyvą liudijimą: „Ožkabaliuos didžiausius laukus – po 90-100 margų turėję Basanavičiai ir Vaitukaitis, mažiau Bidočius ir k., bet baudžiavą įvedant beveik visų laukus sulyginta. Dar mano tėvo Juro senis [=Basanavičiaus prosenelis – V. B.] buvęs labai turtingas žmogus, laikęs 8-tą arklių – kas anais laikais buvę visame krašte retenybė. Visi šitie Ožkabalių viensėdžiai – kaip ir kiti apylinkės gyventojai – buvę „k a r a l i a u s ž m o n ė s'', mokesnių nemokėję, baudžiavos seniau nepažinoję, vyrų į kariuomenę neleisdavę, bet l i u o s a n o r i a i t a r n a u d a v ę (išretinta mano – V. B.)''[132]. [**ARISTOKRATAS**]

Iki valstiečiams nebuvo draudžiama laisvai disponuoti savo žemėmis, rašo J. Jurginis, didelio skirtumo tarp bajorų ir valstiečių žemėvaldos nebuvo. Valstiečiai nuo bajorų, neturinčių veldamų[*], skyrėsi tik savo prievolėmis. Pradėjus varžyti valstiečių alodines teises, reikėjo atriboti valstiečius nuo smulkiųjų didžiojo kunigaikščio bajorų, atliekančių karinę tarnybą[133].

II Lietuvos Statute žemės savininkai, privalantys atlikti karinę prievolę, vaidinami šlėktomis, tačiau straipsnyje, kuriame kalbama apie vėliavininkus, minimi ne šlėktos, o žemininkai. Tiek I, tiek II Statutuose čia turima galvoje bajorai, kurie valstiečių neturi ir į karą joja patys vieni.

---

[129] Ten pat. P. 263.
[130] Cit. iš.: *Bumblauskas A*. Senosios Lietuvos istorija, 1009-1795. Vilnius, 2005. P. 184.
[131] Pirmasis Lietuvos Statutas... P. 263-264.
[132] *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 10-11.
[*] *Veldamas* - valstietis, didžiojo kunigaikščio padovanotas bajorui ir neturintis teisės nuo jo pasitraukti; savotiškas baudžiauninko prototipas.
[133] *Jurginis J*. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje… P. 277.

Tokių bajorų Lietuvoje, pažymi J. Jurginis, buvo labai daug. Galima sakyti, kad XVI a. pirmojoje pusėje jie sudarė pagrindinį raitelių kariuomenės branduolį[134].

Cituotoje 1387 m. Jogailos privilegijoje bajoru vadinamas kiekvienas karys. Lietuvos Statutuose ir kituose vėlesniuose valstybinio pobūdžio aktuose bajoro sąvoka nebesutampa su kario sąvoka. Štai III Statute (XII, 1) aiškiai sakoma, jog yra šlėktų luomas ir paprastas luomas[135], t.y. to ar kito į karą jojančio žmogaus pavadinimas bajoru XVI a. viduryje jau nenulėmė jo luominės priklausomybės. Visą šią sąvokų sampratos kaitą lėmė vienų bajorų pripažinimas, kitų nepripažinimas žemininkais. Generalinį bajorų patikrinimą, galutinį šlėktų arba žemininkų luomo atribojimą atliko valakų reforma. Valakų reforma, pabrėžia J. Jurginis, buvo ne tik žemėtvarkos, bet ir žemėvaldos reforma. Ja buvo siekiama: atskirti valstiečių valdomas žemes nuo bajorų, pripažįstamų žemininkais arba šlėktomis, žemių; atimti jų užgrobtas žemes, kurioms valdyti jie neturėjo dokumentų ar kitų įrodymų; valstiečius apgyvendinti kaimais išmatuotuose valakuose; suregistruoti jų valdomų žemių plotą; nustatyti prievoles ne nuo dūmų, tarnybų ar žagrių, o nuo valako, kaip aiškaus dydžio žemės ploto; suorganizuoti naują valsčių administraciją[136].

Kaip jau minėta, Bartininkų krašte, remiantis J. Totoraičio tyrimais, valakų reforma iš esmės vykdyta, tačiau dideli valdžios dvarai čia nebuvo sukurti ir valstiečiai liko laisvi. Tačiau J. Totoraitis teigia, jog valstiečiai, skirtingai nei liudija Basanavičius, mokėjo valakų įstatymo nustatytus mokesčius, bet šiuo atveju ši detalė nėra tokia svarbi.

Taigi, Bartininkų valsčius buvo valdiškose žemėse, privačių dvarų nebuvo, gyventojai buvo laisvi, temokėjo mokesčius. Bajorai XVII a. dar mokėjo lietuviškai. Bent Bartininkų – Liudvinavo apylinkėse ir XVII-XVIII a. sąvartoje bajorų-valstiečių santykiai buvo žmoniški: kai kurie ir aukštesnieji bajorai buvo valstiečių vaikų kriškto tėvais. Po 60-70 metų, jau įvedus baudžiavą, ir čia tarp baudžiauninkų ir ponų-bajorų išaugo neperžengiama siena[137].

Pritardamas tėvo pasakojimams Basanavičius rašė, kad jo protėviai „buvę ateiviai iš Užnemunės, iš kur tai n u o V i l n i a u s (išretinta mano – V. B.)''[138]. Šiam teiginiui patikinti, jis nurodo Vilniaus apylinkėse gyvenančius ir kitus Basanavičius: Balstogėje – politinį kalinį, pačiame Vilniuje – sugudėjusį, dalyvavusį gudų draugijose ir trečiąjį – nuo Vileikos, kuris nepernešęs savo mylimos merginos M. Meišutavičiūtės mirties, pagijęs po savižudiško dūrio peiliu į krūtinę, „iš revolverio šūviu į galvą jis pabaigė gyvastį''[139]. Tiesa, A. Tyla nurodo, kad Alytaus ekonomijoje, kuriai priklausė Bartininkai su Ožkabaliais, gyventojai panašia pavarde aptinakmi jau ir XVI a.,

[134] Ten pat. P. 278.
[135] III Lietuvos Statutas (Išrašai) // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas :Lietuvos istorijos skaitinių chrestomatija (sudarė ir parengė A. Baliulis ir E. Meilus). Vilnius, 2001. P. 142.
[136] *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje… P. 279-280.
[137] *Rudzevičius J.* Min. veik. P. 19.
[138] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 13.
[139] Ten pat. P. 13-14.

todėl Basanavičiai nebūtinai turėjo XVII a. atsikelti kurtai nuo Vilniaus[140]. Aišku, tai tėra prielaida. Vėlgi, šiuo atveju, čia svarbesnė yra Basanavičiaus atspindima šeimos istorinės atminties tradicija.

Bartininkų bažnyčios metrikų knygose pirmus savo giminės pavardės paminėjimus Basanavičius rado iš XVII-XVIII a. ir nurodė, kad pavardė pagal lenkišką tradiciją labai įvairiai užrašoma: *Basanoicz, Bosonowicz, Basanowicz, Bassanowicz* ir pan. Jis tvirtai manė, kad jo pavardė, „be abejo, yra kilusi nuo liet. [žodžio – V. B.] *basas*''[141].

Mykolas Basanavičius, daktaro prosenelio senelis, yra buvęs pirmasis šia pavarde asmuo 1694 m. minimas Bartininkų metrikų knygose, kai jis su generosa H. Zawistowska buvo kūmais valstiečio M. Šurkino sūnui[*]. Po aštuonerių metų, 1702 m., krikštinant M. ir O. Basanavičių sūnų Motiejų, krikšto tėvais buvo 4 bajorai, iš jų bent 2 „generosus dominus''. Basanavičiai užrašyti - „dominus'', atseit, bajorais. Iš šio vieno atvejo nėra rimto pagrindo manyti, kad Basanavičiai yra buvę bajorai. Šio fakto nesureikšmino ir pats Basanavičius. Bene šiuo atveju metrikų įrašai, nurodo J. Rudzevičius, buvo „pagerinti'', prie 4 bajorų kūmų ir tėvai buvo įrašyti bajorais. Kituose trijuose metrikų įrašuose, tiek M. Basanavičius, tiek jo žmona užrašyti valstiečiais, be jokių epitetų. Svarbiausia, kad aukštesniųjų bajorų buvimas kūmais valstiečių vaikams, ir ne vien čia minėtu atveju, rodo, kad XVII-XVIII a. sąvartoje šioje Sūduvos srityje bajorų ir valstiečių santykiai dar buvę draugiški. Taip buvę bene todėl, kad čia nei dvarų, nei „ponų'' nebuvo. Ir „generosus dominus'' F. Wysockis, vienas iš Basanavičių kūmų, gyveno Ožkabalių kaime, matyt, vienkiemyje kaip ir kiti žmonės[142].

Juk ne be pagrindo Mykolas Biržiška – išbajoris, kaip pats save pavadintų – kalbėdmas apie Lietuvos Atgimimą nurodė, esą klaidinga teigti, „[...] jog esanti išlaikyta tik kaimo lietuvybė. Kad jis [valstiečių luomas – V. B.] sudarė vyriausią, tvirčiausią ir seniausią naujybinės lietuvių literatūros pagrindą, tai tiesa, kuri betgi reikalinga dar papildyti tuo, kad lietuvybei išlaikyti nemažai svėrė ir po tokiu pat šiaudiniu stogu seniau gyvenusi bajorija, kurios įtaka reiškiasi tajai kaimo ir tautos kultūrai''[143].

Sekant Basanavičium, jo motina M. Birštonaitė buvo „kilusi iš labai senos Birštonų giminės, kurios pravardę kryžiuočių raštuose randame 1384 m. minėta''. Ir baudžiavos laikais Birštonai, matyt, buvo pranokę kitus kaimo gyventojus, jie gretimame Grajauskų kaime šaltyšiavę (Oberšulc) – baudžiavos nėję[144].

---

[140] *Tyla A*. Jono Basanavičiaus kilmė... P. 20.
[141] Ten pat. P. 13-13.
[*] Lotynų kalba rašytose metrikų knygose gyventojai buvo skirstomi į tris kategorijas: valstiečiai rašomi be jokių epitetų, žemesnieji – paveldėjimo bajorai žymimi titulu „dominus'', aukštesnieji – ponai bajorai (dvarininkai) - „generosus dominus''.
[142] *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 14-15.; *Rudzevičius J.* Min. veik. P. 28.
[143] *Biržiška M.* Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą. T. 1. Los Angeles, 1952. P. 52.
[144] *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 11.

Dar M. ir O. Basanavičių pirmojo sūnaus krikšto laikais (1702 m.) Gulbiniškių, Sūduonios upės apylinkės dar buvo retai, bene daugiau senųjų sūduvių gyvenamos, nes šios srities gausesniu apgyvendinimu niekas nesirūpino. Atrodo, Onos Senkevičiūtės-Basanavičienės laikais, prieš 250-300 m., Sūduonios upės srityje gyvenę jau keleriopai padaugėję pasilikusieji senieji sūduviai ir individualiai atvykusieji negausūs nauji ateiviai. Iš tokių, su galima stipria senųjų sūduvių priemaiša žmonių, buvo kilusi M. Basanavičiaus žmona O. Senkevičiūtė. Taip į Basanavičių giminę pateko naujo, sodraus sūduvių kraujo[145].

Basanavičius aprašęs savo kilmę, atsekęs iki prosenelio senelio, dėjo pastangas išryškinti ir jų genetines savybes, ypač kreipdamas dėmesį į „mūsų šeimynos narių gabumus''. M. Klimas buvo garsus apylinkėje skulptorius ir dievdirbys, K. Karevičius – konstruktorius, visiškai aklas Gelgota sugebėjo padirbti geras arpas ir kitus žemės ūkio reikmenis, parodose laimėdmas premijas, dėdė Jonas – muzikantas, siuvėjas ir gabus sidabrinių bei žalvarinių papuošalų gamintojas, K. Matulaitienė – gabi matematikė, A. Gelgauskas, baigęs Marijampolėje keturias klases, buvo Bartininkų vasčiaus vaitu ir teisėju[146]. Basanavičius tikėjo, kad jis buvo gimtosios apylinkės žmonių genetinio lobyno dalis, dalinai jų vaikas.

Tarp kitų gabių giminių Basanavičius mini ir rašytoją, Krokuvos bei Kauno universiteto docentą, 1876 m. gimusį J. A. Herbačiauską, kuris, J. Rudzevičiaus žodžiais, buvęs negyvenimiškas, pernelyg audringas, mistiškas, tragiškai komiškas lyg protingas karaliaus juokdarys, savo ugningu žodžiu siekęs išprovokuoti jaunosios Lietuvos genijų. Šis amžinas, žilstančiais plaukais jaunuolis buvo savita, įdomi, retai sutinkama, nekasdieniška, ryškių gabumų, pernelyg individuali asmenybė[147]. J. A. Herbačiauskas buvo neabejingas Lietuvos Atgimimui, o pažintis su M. Römeriu paskatino pastarąjį parašyti garsiąją „Litwą''.

Šeima. Basanavičius gimė ir augo jau trečios generacijos lietuvių valstiečių-baudžiauninkų, tačiau gyvenusių pakankamai pasiturinčiai, Jurgio ir Marės (Birštonaitės) Basanavičių šeimoje. Vos gimęs Jonukas buvo ištiktas asfiksijos (gr. *asphyxia* – pulso nebuvimas) – buvo pridusiąs. Mediciniškai skiriama vaisiaus ir naujagimio asfiksija. Iš Basanavičiaus liudijimų panašiau, kad tai buvo vaisiaus asfiksija, kurią gali sukelti deguonies stoka, kai nėsčioji serga mažakraujyste ar širdies liga, kai būna užspausta virkštelė, užtrukęs gimdymas, labai dažni bei stiprūs sarėmiai, sutrikusi vaisiaus centrinės nervų sistemos veikla[148]. Pats Basanavičius mini mamą, rodos, buvus isterike (gr. *hystera* – gimda). Isterija yra funkcinė nervų sistemos ir psichikos liga, kuri civilizacijos raidoje ilgai buvo siejama su gimdos ligomis. Kaip ten bebūtų svarbiausia, kad maždaug per valandą Jonukas atsigavo (objektyviai vertinant, matyt, padėjo kojų padukų trynimas

[145] *Rudzevičius J.* Min. veik. P. 30.
[146] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 12-16.
[147] *Rudzevičius J.* Min. veik. P. 39-40.
[148] Medicinos enciklopedija. T.1: A-M. Vilnius, 1991. P. 78.

šepečiu). Tėvams atrodė, - Basanavičius autobiografijoje truputį ironizuoja, - kad įvyko kone stebuklas. Įdomu, kad per tą nerimastingą valandą tėvai pasižadėję Jonuką „leisti į kunigus'', jei tik Dievas suteiksiąs jam gyvenimą. Ilgainiui ypač mama ėmė puoselėti svajonę, kad jos sūnus bus kunigu. Šios tėvų viltys suprantamos. XIX a. vidurio luominėje ir dar labai bendruomeniškoje visuomenėje valstiečių sūnaus tapimas kunigu buvo tam tikro socialinio prestižo reikalu, ir ne tik jam pačiam, bet ir jo tėvams. Tai buvo bene vienintelis būdas savotiškai pakilti iš žemesnio (valstiečių) į aukštesnį (dvasininkų) luomą. Nemažiau svarbus ir per patį tikėjimą ir krikščionišką pasaulėžiūrą atsiskleidžiantis religinis faktorius. Jonui mokantis 4-5-oje gimnazijos klasėje tėvai jį ragino stoti į Seinų kunigų seminariją motyvuodami savo silpna sveikata ir tam tikra nežinia dėl, sakytume, žemiškos savo gyvenimo ateities: „[...] jei būsi kunigu, tai nors kada maldose ir mus paminėsi: tik ir mums bus lengviau aname sviete''[149].

Basanavičiui gimus jis jau ant rytojaus, t.y. lapkričio 24 d., Bartininkų bažnyčioje nuo Punsko kilusio sūduvio ir nuoširdaus lietuvio bei nuostabiai šviesios dvasios klebono Jono Burdulio yra katalikiškai pakrikštijamas. Jam suteikiamas Jono vardas, nes buvo šv. Kryžiaus Jono diena[150]. „Bet tai buvo, rodos, nelemtas to šventojo vardas, kursai mano gyvenime tarytum man daug nelaimių atgabeno''[151] – rašo Basanavičius. Taigi, jis buvo ne tiek nepatenkintas savo vardu, kiek, galbūt, to vardo susiejimu su katalikų šventuoju. Šv. Kryžius Jonas (isp. Juan de la Cruz) yra XVI a. katalikų šventasis, rašytojas ir poetas, mistikas, laikomas vienu iš Bažnyčios mokytojų. Jis tapo karmelitų ordino reformatorių šalininku, siekusių grįžti prie senųjų karmelitų idealų – griežtumo ir asketizmo ir įkūrė pirmą reformuotą (arba „basųjų'') karmelitų vienuolyną Duruele. Fundamentali šv. Kryžiaus Jono tikėjimą grindžianti maksima: *Dievas yra viskas, o žmogus – niekas.* Galbūt tai ir slėgė jau nuo mažų dienų smalsų ir žingeidų, į romatizmą stipriai linkusį ir autobiografijos rašymo metu jau neeliniu eruditu tapusį Basanavičių.

Apie savo tėvus Basanavičius atsiliepia pagarbiai, apibūdina juos kaip dievobaimingus ir rūpestingus. Tėvas, jo žodžiais, nors prastas (turima galvoje - paprastas) ūkininkas ir tik truputį skaityti ir rašyti bei lenkiškai kalbėti mokėjo, tačiau kelis metus buvo Bartininkų valsčiaus vaitu ir savo krašte buvo gerbiamas ir teisingas žmogus. „Mano tėvas iš patyrimo po lenkiškų ponų arba sulenkėjusių Lietuvos bajorų (Gediminų Bartininkuose, kunigaikščių Puzinų Pajevonyje ir k.) baudžiavas žinojo labai daug apie visokius baudžiauninkų vargus apipasakoti; jis mokėjo ir d a u g e l a t s i t i k i m ų i š p r a ė j u s i ų l a i k ų m ū s ų k r a š t o žmonių, taipogi daugelį pasakų, mįslių ir t.t., ir aš jam ir jojo atminčiai esmi kaltas įgaivinimu mano širdyje meilės į mūsų tautos

[149] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 35.
[150] Šv. Kryžiaus Jono diena Romos katalikų bažnyčioje 1738-1969 m. buvo minima lapkričio 24 d. Pagal dabartinę liturgiją – gruodžio 14 d.
[151] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika... P. 17.

praeitį ir lietuvystę (išretinta mano – V. B.)''[152]. Motina buvo malonaus būdo, šneki, meili – simpatinga moteriškė. [ARISTOKRATAS]

Labai svarbu, kad Jonuką su tėvais siejo artimas ryšys ir jis tėvų buvo mylimas. Ankstyvojoje vaikystėje jis augo vienturtis šeimoje ir atvirai prisipažįsta, kad motinos buvo labai mylimas ir net lepinamas. Atsimena kaip gimus broliui Vincui (tuomet Jonas buvo bebaigęs 10-uosius gyvenimo metus) jis stipriai verkė nes manė, kad motina dabar jau jo taip stipriai neglamonės kaip iki tol. „Atsimenu, kaip tėvas, kai kada vakarais svirne gulėdamas, imdavo mane savo lovon ir, pasiguldęs mane, pradėdavo bučiuot ir mano veidą savo ataugusia barzda tarytum šepečiu lytėti''[153].

Basanavičius buvo jautrios sielos ir jam į atmintį stipriai įsirėžė mažametės sesers Marutės mirtis nuo džiovos. „Buvo tai mergaitė jau kokių 6 metų, neišpasakytai daili, kaip koks angelėlis su išmintingomis mėlynomis akelėmis, geltonplaukė labai, be galo meili! [...] Tokios širdgėlos man vėliau niekados patirti neteko''[154]. Numanu, kad ir po 20-ties metų jam susidūrus su kito artimo žmogaus – žmonos ir didžiosios gyvenimo meilės Čekijos vokietės Gabrielos Eleonoros Mohl, jo meiliai vadintos teisiog Elle – ankstyva mirtimi taip pat nuo džiovos širdgėlos būta nemažiau. Galbūt būnant brandesnio amžiaus tas skausmas buvo tiesiog kitoks. [PELĖDA]

Kaip ir daugelio to meto valstiečių vaikų Basanavičiaus vaikystė prabėgo tarp visokio naminio darbo vasaromis ir mokyklos žiemomis. Paūgėjęs jis mėgo rudeny su kitais vaikais susėsti ant žirgų ir jodinėti kitų kaimų piemenis vaikant, „vajiolia'' rėkaujant, šiaudadūšiais, smalabambliais, degutpilviais juos vadinant. Tokie prasivardžiavimai mums dabar skamba neįprastai, atrodo švelnūs, tačiau pats vaikiškas varžymasis su kitais vaikais, prisiminus savo pačių vaikystę, ypač berniukišką, atrodo suprantamas ir artimas. Svarbiau kai kas kita. Jau nuo vaikystės Basanavičius buvo linkęs fantazijos dėka įsijausti į istoriją: „Šitie „vaikymai'' man visados atrodė kaip rudimentinės kovos, kaip karas *en miniature* iš senovės lietuvių laiko''[155]. Taip jaunasis Basanavičius, S. Shama žodžiais[156], tarsi grįždavo atgal į laiką...

Buitis. Basanavičiai gyveno pakankamai pasiturinčiai, jų namai buvo neblogai apstatyti: geros lovos, kėdės su atlošais, spinta rūbams, bufetas. Basanavičiai buvo pasiturintys – amžininkų atmintyje išlikę spalvoti kuparai pilni rūbų - tačiau fajetono, karietos tipo puošnaus keturių ratų vežimo, neturėjo. Turėjo tik paparstą vežimą. Todėl įsivaizduoti kaip Basanavičių šeima iš lėto ir išdidžiai rieda su „ratukais'' į sekmadienines mišias neišeina. Šis faktas atskleidžia, kad Basanavičiams buvo nesvetima kuklumo vertybė.

---

[152] Ten pat. P. 16-17.
[153] Ten pat. P. 17.
[154] Ten pat.
[155] Ten pat. P. 18.
[156] *Shama S.* Min. veik. P. 23.

Basanavičiai buvo kuklūs, bet tikrai ne primityvūs. Jų namuose buvo ne taip dažnai pas valstiečius sutinkami sekreteras ir klavesinas. Galime įsivaizduoti Basanavičiaus tėvą Jurgį po dienos darbų, pavakary, sėdintį prie sekretero ir pildantį kokius tai Bartininkų valsčiaus dokumentus. Ir klavesinas jų namuose tikrai turėjo skambėti. Juolab, kad dėdė Jonas buvo muzikantas. Jonas Basanavičius sako turėjęs gerą, gražų balsą ir mėgęs dainuoti. Neaišku ar jis grojo. Muzika jam neabejotinai turėjo būti artima: studijuodamas Maskvoje jis per pažįstamus dovanai gaudavo bilietus į italų operas Didžiąjame teatre, besigydydamas kurortuose mėgavosi muzikos terapija ir pan.

Basanavičių ūkyje buvo aliejnyčia (aliejinė/aliejaus spaudykla). Joje žmonės iš apylinkių spausdavosi aliejų. Įdomu, kad Basanavičiaus brolis Vincas, paskatintas brolio, užrašinėdavo iš atvykusių gyventojų tautosaką ir iš pasakojančių žmonių už aliejaus spaudimą neimdavo pinigų. Iš to matome, kad Basanavičius į tautosakos rinkimo darbą buvo įtraukęs savo brolį Vincą. Kartu žmonės buvo sumaniai skatinami pasidalinti per amžius sukaupta protėvių išmintimi[157].

Mokslas. „Į mokslą eiti'', kaip pats sako, Basanavičius pradėjo būdamas maždaug 5-6 metų amžiaus. Iš pradžių jį mokė įvairūs vietiniai menko mokslo daraktoriai. Iš jų jis išmoko gerai lietuviškai ir lenkiškai skaityti ir rašyti, truputį aritmetikos ir patarnauti mišioms. Pramokęs skaityti jis šventadienių rytais kartu su namiškais pradeda uoliai giedoti religines giesmes. Jonui paaugus ir užsinorėjus „eiti į kunigus'' tėvai jį išleidžia mokytis į Lukšių parapinę mokyklą, kur jau buvo geresni mokytojai galintys parengti pirmąjai gimnazijos klasei. Ši mokykla, anot Bsanavičiaus, buvo įsteigta Zyplių dvarininko Jono Bartkausko (1782-1855)[*], „kursai kaip retai kuris tais laikais rūpinęsis savo žmonelių apšvietimu''[158]. Kaip matome Basanavičius už valstiečių švietimą šį dvarininką pagiria. O žodžio *žmoneliai* pavartojimas yra charakteringas. Prisiminkime prančiškonų ordino vienuolio, kunigo Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos XIX a. pr. eilėraščio „Apie pypkininkus'' eilutę: *esu sau žmogelis, šarpus kožnam darbe*[159]. Per šiuos žodžius - *žmonelis* ir *žmogelis* - ir jų vartojimą atsiskleidžia tam tikros tų laikų žmonių luominio mąstymo kategorijos: valstietis yra *žmonelis* arba *žmogelis*, o dvarininkas – *žmõgus*. Dvarininkas Bartkauskas yra bajorų luomo atstovas ir, be abejo, nesitapatina su valstiečiais, bet siekdamas būti doru krikščioniu jis rūpinasi savo *žmoneliais* kaip savo *avelėm*. Kad šis dvarininkas siekė būti doru krikščioniu ir nebuvo dar visiškai atitrūkęs nuo lietuvių etninės kultūros, liudija Basanavičiaus neveltui cituojamas jo antkapio įrašas lietuvių kalba:

[157] Remtasi etnologo V. Baltrušaičio surinktais Basanavičiaus giminių ir Ožkabalių apylinkių gyventojų atsiminimais bei duomenimis iš Vilkaviškio krašto muziejaus archyvo. Medžiaga surinkta per 2006 m. spalio mėn. vykusią Lietuvos liaudies buities muziejaus (LLBM) ekspediciją, kurios tikslas – Ožkabalių J. Basanavičiaus sodybos-muziejaus pertvarkymo konsultacija.

[*] Istorinėje literatūroje teigiama, kad Lukšiuose pirmąją parapinę pradžios mokyklą 1839 m. įsteigė rašytojas, švietėjas ir pedagogas, vikaras Antanas Tatarė, kurį tais metais iš Ilguvos pasikvietė Zyplių dvarininkas Jonas Bartkauskas. Vėliau, Tatarė įkalbino šį dvarininką pastatyti mokyklai mūrinį pastatą.

[158] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika... P. 22-23.

[159] *Žukas S.* Apie Pypkininkus // LAIS. T.4.: Liaudis virsta tauta. Vilnius, 1993. P. 103.

„Walszczonis mieli! Wajkelej mano, / Wieszpats jus mili, Diewas jus gano. / Diewas jums kas diena iszczesti daro. / Diewo pamokslaj del jusu giaro. / Labiaus už wiską Diewa milekit, / Pagal jo žodžiu užsiturekit. / Meyleje bukit kayp brolei geri, / Meyli terp brolu kayp saule žeri / Gieru už giara mokietie doru, / Dirbkit dėl Diewo su giaru noru. / Essantiems bedoj pagialba duokit. /Kas nepražutų: piktus dabokit, / Baznicze szwentą pabudawokit. / Ir tan suseje Diewui giedokit''[160]

Antkapio įrašas lietuvių kalba, nes dvarininkas norėjo, kad *žmoneliai* jį perskaitytų ir suprastų. Tai savotiškas dvarininko testamentas savoms *avelėms.* Antkapio tekste aiškiai atsispindi krikščioniškoji etika, jame galime įžvelgti ir iš Bažnyčios doktrinų išplaukiantį luominės santvarkos pagrindimą.

Iš jau savarankiško gyvenimo ir mokymosi Lukšiuose Basanavičiui išliko gražūs ir šilti prisiminimai. Į Marijampolės apskrities (nuo 1867 m. – gimnazija) mokyklą jis stoja 1865 m., tačiau dėl nepakankamo pasirengimo neišlaiko aritmetikos egzamino ir dar metams grįžta į Lukšius.

Antru kartu, 1866 m., Basanavičius įstoja į Marijampolės gimnaziją. Mokėsi gerai ir stropiai – nuo 5-tos klasės ėmė pats mokyti jaunesniuoius. Turėjo gerą vizualinę atmintį: kartą per geografijos pamoką ant lentos iš atminties nupiešė Europos kontūrus ir upes taip gerai, kad pamokoje dalyvavęs Varšuvos srities mokyklų kuratoriaus Vitė (Witte) jį labai pagyrė – „Mokinkis – būsi žmogus''. Turėtą puikų literatūrinį stilių liudija jo rašinio, tema „Tiše jedeš, dalše būdeš'', mokytojo Poromenskio išgyrimas ir pateikimas kaip pavyzdinio kitiems mokiniams.

Gimnazijoje Basanavičius mokėsi tikrai gerai - ją baigė sidabro medaliu. Atidžiau žvelgiant į gimnazijos dalykų įvertinimus galima teigti, kad jis mokėsi gerai, bet ne „per gerai''. Tai reiškia, kad jis buvo savito ir originalaus mąstymo ir jo tikrai negalima būtų priskirti eiliniams „kalikams''. Analizuojant gimnazijos baigimo atestatą aiškėja ir šiokie tokie dėsningumai. Visi humanitariniai dalykai (tikyba, įvairios kalbos, literatūra ir istorija) įvertinti „labai gerai''. Tikslieji ir gamtos dalykai (iškyrus aritmetiką) – tik „gerai''. Matome, kad jis nebuvo itin linkęs į tiksliuosius dalykus. Įdomu, kad kosmografija irgi įvertinta „labai gerai''. Dangus, jo reiškiniai, dangaus kūnai jį traukė, jis juos stebėjo. Bent dvejuose savo užrašų vietose jis pasižymėjo pasirodžiusias šiaurės pažvaistes. Tiksliai fiksavo jų trukmę. Dangų, žavaigždes jis stebėdavo ir vėliau, jau drauge su mylimąja Elle. [PELĖDA]

Vienu iš mėgstamiausių Marijampolės gimnazijos mokytojų Basanavičius įvardija ne ką kitą kaip tikybos mokytoją, marijonų vienuolį, kun. Jurgį Čėsną. Viena iš priežasčių lėmusių sipmatijas šiam mokytojui buvo ta, kad jis supažindino Basanavičių su Liudviko Rėzos parengta ir išspausdinta K. Donelaičio poema „Metai''. Šis lietuvių literatūros šedevras, parašytas liuteronų dvasininko, tiesiog dvelkia pasaulietiškumu. Poemai būdinga krikščioniška pasaulėjauta ir didaktika. Tačiau kartu keliama prigimtinės žmonių lygybės idėja, aukštinamas darbas, dora,

[160]*Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika... P. 22-23.

žadinama lietuvininkų (būrų) tautinė savimonė, tautiškumas gretinamas su dorybėmis. Šis tekstas negalėjo nedaryti įtakos jaunąjam Basanavičiui.

Gimnazijoje Basanavičius graikų ir lotynų kalbos dėstytojui, unitui A. Horoševičiui (Horoszewicz), kuris dar buvo ir gimnazijos bibliotekininkas, perrašinėdavo straipsnius bei padėdavo kataloguoti knygas. Dėl to Jonas galėjo visados imti ir skaityti knygas, kokias tik norėjo. Juo buvo pasitikima. Gimnazijoje Basanavičius susipažino ir su Mickevičiaus bei Kondratavičiaus-Syrokomlės poezija: „Konradą Valenrodą'' ir „Margirį'' daugybę kartų skaitė ir kone viską iš atminties atkartoti buvo išmokęs. Susipažino ir su Stryjkovskio „Kronika'', Gvaninio, Dlugošo, Kromerio raštais, „[...] o vėliau Kraševskio raštai turėjo didelę į mane įtėkmę, ir aš gimnazijoj dar būdamas patogiai buvau su lietuvių istorija susipažinęs''[161]. [ARISTOKRATAS]

Visame lietuvių tautininio atgimimo kontekste įdomus gimnazijos laikų atsitikimas, Basnavičiaus minimas autobiografijoje, įvyko jam mokantis 6-oje klasėje. Tuomet jis su keliais kitais mokiniais išvyko Velykoms namo. Jiems keliaujant Basanavičius, kad nebūtų nuobodu, užtraukė lietuviškai dainą „Augin tėvas du sūneliu...''. Pasirodo, kad kartu keliaujančių vaikų tarpe buvo ir jaunasis Vincas Kudirka, kuris taip pat turėdamas gerą balsą irgi norėjo prisidėti (dainuoti), bet to nepadarė, nes, pasak Basanavičiaus, buvo nutautėjąs. „Rodos, kad kas gerklę užėmė iš gėdos. „Chłop'' – pamislijau sau lenkiškai ir, nuleidęs nosį, tylėjau''[162] – patį V. Kudirką cituoja Basanvičius. V. Kudirka išties buvo sulenkėjąs. Šis įvykis jam įsirėžė į atmintį, nes jis jį mini savąjame „Varpe''[163]. Šių dviejų svarbiųjų tautinio atgimimo judėjimo asmenybių - Basanavičiaus ir Kudirkos – bendra patirtis įdomi, nes pastarąjam ji tikrai turėjo įtakos atsiverčiant į lietuvybę. Juk prisiminkime kaip giliai V. Kudirką sujaudino į rankas paimtas pirmas „Aušros'' numeris: jis ėmė jį godžiai skaityti, susigraudino ir tiesiog nebesuprato kas su juo tuo metu darėsi. Jis negalėjo pakelti akių į lubas kaip stipriai jis sielojosi dėl savo „paklydimo''. Basanavičius, priešingai, nesulenkėjęs ir gimnazijoje, visad tvirtai jautėsi lietuviu ir „atsivertinėti'' jam niekad nereikėjo.

Iki 4-tos gimnazijos klasės Basanavičius sakosi buvęs labai dievobaimingas ir dažnai dar galvojo apie seminariją. Tačiau 5-tos gimnazijos klasės atostogų metu jis netiesiogiai susipažįsta su Renano (Renan) knyga „Vie de Jesus'' (Kristaus gyvenimas, 1863). Jis susimąsto. Minimoje knygoje, kaip žinome, atmetus atgamtišką elementą sugriaunamas tikėjimas Kristaus dieviškumu. Ilgainiui įvyksta Basanavičiaus sąmonės lūžis – jis supranta nenorįs būti kunigu. Tėvai į tai reguoja neigiamai. Šeimoje įvyksta konfliktas. Tėvas ima reikalauti vykti į Seinus, antraip - neduosiąs jam nė skatiko. Jonas stengiasi tėvus perkalbėti – „ir kitokiu būdu mokintų vyrų reikėtų''[164]. Mamos perkalbėti nepavyksta, o tėvas galų gale nusileidžia ir įdavęs 100 rublių išleidžia studijuoti į

[161] Ten pat. P. 35.
[162] Ten pat. P. 27.
[163] Tėvynės varpai // Varpas. 1893. Nr. 3.
[164] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika... P. 37.

Maskvą. Taigi, tokio aštraus konflikto su tėvu kaip Vinco Kudirkos atveju nebūta. Tai momentas, kuomet Basanavičiui išsiskleidžia sparnai tam didžiąjam gyvenimo skrydžiui. „Maskvon išvažiavau, tarytum nauju žmogum tapęs...''[165].

ARISTOKRATAS

Komentuodamas XVIII a. pab. ATR žlugimą istorikas Vytautas Berenis pacituoja popiežiaus Leono XIII encikliką *Rerum novarum*: „Kada visuomenė žūsta, pamokantis patarimas tiems, kurie stengsis ją išgelbėti, yra priminimas visuomenei tų principų, iš kurių ji kilusi... Tolsmas nuo jos pirminių pagrindų sargdina, o sugrįžimas grąžina sveikatą''[166].

Voluinės[*] aristokrato Henriko Ževuskio (Rzewuski, 1791-1866) gyvenimas ir kūryba netelpa vien tik į istorinės Lietuvos politinės tradicijos ar lenkų literatūros raidos rėmus. Jo pasaulėžiūra, godžiai sugerdama ano meto filosofines ir socialines doktrinas, atspindėjo rytinio Europos kultūrinio pakraščio mentalines metamorfozes. Aristokratinės tradicijos nykimas ir bandymas ją atgaivinti niekada nebuvo išskirtinė vakarinių Rusijos imperijos žemių problema, bet senosios europietiškos kultūros krizės požymis. Bent taip ją suprato pats H. Ževuskis.

Grafas H. Ževuskis gimė 1791 m. gegužės 3 d. Slavutiče, Voluinėje. Tą dieną dauguma piliečių šventė naujos konstitucijos principų priėmimą. Henriko tėvas Kijevo kaštelionas Adomas – karštas Targovicos konfederacijos šalininkas – nesuklydo pasakęs, jog šią dieną į pasaulį atėjo naujos konstitucijos priešas. Jos prišais tapo dauguma LDK rytinių žemių magnatų, sudarydami Targovicos konfederacijos ir Rusijos carienės Jekaterinos II politikos šalininkų branduolį. Rusijos valdžios atlygis tapo bajoriškų privilegijų ir LDK Statuto išsaugojimas[167]. Targovicos konfederatai buvo prisiekę „neleisti atplėšti nė mažiausios krašto dalies'', todėl kai kuriems iš jų antrasis valstybės padalijimas turėjo sukelti šoką. Pasakojama, kad ant savo antkapių jie buvo liepę užrašyti: „Mes buvome kvailiai, bet ne niekšai''[168].

H. Ževuskis įgijo kilmingiesiems priderantį gerą pradinį išsilavinimą. Po Tilžės taikos susikūrus Varšuvos hercogystei, jis įstojo į besikuriančią lenkų kariuomenę – jaunuolis tikėjo, kad Napaleono genijus padės atkurti Lenkijos ir Lietuvos valstybę. 1812 m. karinė kamapnija atšaldė jaunatvišką idealizmą. 1817-1823 m. H. Ževuskis lankėsi Vokietijoje, Prancūzijoje, Italijoje, Anglijoje. Jis klausėsi filosofų paskaitų, susipažino su to meto vokiečių (J. Fichtės, F. Šelingo, I. Kanto, G. Hėgelio), prancūzų romatikų (J. de Mestro ir D. Bonaldo) filosofija, tačiau sisteminio filosofinio išsilavinimo H. Ževuskis niekada neįgijo, o visas jo požiūris į filosofiją, visa literatūrinė kūryba priklausė nuo gyvenime suformuotų nuostatų, ne nuo grynų gnoseologinių ir ontologinių principų. 1829 m. Italijoje H. Ževuskis susitiko su A. Mickevičiumi,

[165] Ten pat.
[166] *Berenis V*. Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės // LAIS. T. 4.: Liaudis virsta tauta. Vilnius, 1993. P. 217.
[*] Voluinė (arba Volynė; ukr. Волинь, lenk. Wołyń) – istorinis regionas Ukrainos šiaurės vakaruose, tarp Pripetės ir Bugo, į šiaurę nuo Galicijos ir Podolės. Tai vienas seniausių slavų apgyvendintų regionų. 1340-1569 m. priklausė LDK. Svarbiausias Voluinės miestas Lietuvos laikais buvo Luckas – 1429 m. Lucko suvažiavime Vytautui buvo pasiūlyta karūna; Aukštutinė Lucko pilis – tai kunigaikščių Liubarto, Vytauto ir Švitrigailos rezidencijos vieta. Išliko trys jos bokštai, dviejų pavadinimai susiję su Lietuvos istorinėmis asmenybėmis: tai Liubarto ir Švitrigailos bokštai.
[167] *Berenis V*. Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės… P. 217-218.
[168] Cit. iš.: *Bumblauskas A*. Senosios Lietuvos istorija... P. 417.

kuris paragino jį parašyti garsiuosius „Soplicos atsiminimus'', kurių turinys – tai 25 pasakojimai iš XVII-XVIII a. bajorų gyvenimo. A. Mickevičius prisipažino, kad „Pono Tado'' parašymą inspiravo H. Ževuskio pasakojimai apie patriarchalinį bajorų gyvenimą: „Šlėkta savam kieme, nors skursta, nors ir nyksta... / („Taip, taip! – visi sušuko. – Vaivadai prilygsta!'') / O šiandien atmeta jau mūsų bajorystę - / Ją reikia dokumentais, popieriais pagrįsti* [...] / O aš iš kniazių! Jie nuo amžių čia gyvena - / Tos giminės metus nebent pats Dievas mena. / Tegul maskolius seną ąžuolą paklausia, / Dėl ko visam miške jis auga pranašiausai''[169] – rašė A. Mickevičius. Po 1830-1831 m. sukilimo H. Ževuskis galutinai prarado tikėjimą politinių pokyčių įgyvendinumu prievarta: vienintelis kelias pasipriešinti barbarybei, pasak jo, tai moralinis ginklas. Jis pradeda eiti oficialias valdiškas tanybas. 1841 m. savo Voluinės žemėse esančiame Čudnovo dvare kartu su bendraminčiai įkurė literatūrinę-politinę grupę, lenkų istoriografijoje pavadintą „Peterburgo koteriją'', kuri dėl galimo koloboravimo su caro valdžia iki šiol vertinama gana prieštaringai. Vėliau H. Ževuskis atsideda pulicistikai ir literatūrai.

Giliai suvokdamas gyvenimą, skausmingai reaguodamas į Europoje vykstančius vusuomeninius pokyčius, H. Ževuskis darė tokais pesimistines išvadas: „Prasidėjo „laukinio žmogaus'' epocha – žmogaus, kuris netiki „išsilavinimu''. „Išsilavinimas'' – tai ne vien žinios, bet ir tradicijos, moralė, patriarchalinio gyvenimo vertybių garbinimas''[170]. Nusivylęs bajorija, rašytojas nukreipia dėmesį į aristokratus. „XIX a. viduryje, pasak jo, tai ne vien „mėlynojo kraujo'' palikuonys, sudarantys visuomenės šerdį. Jie - „dvasios aristokratai'', ir į jų luomą patekti yra ne lengviau negu į bajorų''[171]. Bet aristokratų korporacija vis nyko, išsigimdama į verslo ir pinigų valdžios žmones. „Kilmingumas gali priklausyti ne vien nuo kilmės. „Kraujo aritokratui'' gali prilygti „dvasios aristokratas'', savo išsilavinimą prilygindamas kilmei. Jei jis neturi protėvių, tegu pats juo tampa – panašiu į tuos, kuriais didžiuojasi kilmingi žmonės. Kiekvienas aristokratas tinkamai pagerbs nusipelniusį vyrą, nes kitaip bus išjuoktas savo artimųjų rate''[172]. „Nusipelnęs vyras'' – tai inteligentas, naujos formacijos darinys. H. Ževuskis, kaip teigia V. Berenis, visai neatmeta inteligento kaip žalingo visuomenės žmogaus, priešingai – jo protą, žinias sulygina su aristokrato kilme. „Kraujo'' ir „dvasios'' aristokratai negali paminti po kojomis amžiais kurtų tradicijų, jie žino tikro sakrališko, nedevalvuoto žodžio vertę[173].

Toks kultūrinis „konkordatas'' tarp aristokratijos ir inteligentijos turėjo padėti išplėsti konsevatyvios utopijos šalininkų gretas ir išsaugoti istoriškai susikūrusias vertybes ne tik per kraują, bet ir mintį. Istorinė refleksija, arba minties kelias į praeitį galėjo būti patikėta net nekilmingam inteligentui. Tokia protu ir krauju grįsta žmonių sąjunga privalėjo ugdyti visuomenės narių moralinį tyrumą[174].

Štai bene žymiausias minėtos „koterijos'' literatas M. Grabovskis suformulavo „tautos atminties'' teorinį principą: „Priartinti vietinės buities fenomenus, ištraukti į dienos šviesą vietinę istoriją ir įamžinti

* Carinės Rusijos valdžia, siekdama atskirti smulkiuosius bajorus nuo žemvaldžių ir papildyti mokestinius luomus, jau XVIII a. pab – XIX a. pr. ėmė reikalauti, kad visi bajorai įrodytų savo bajorysę. Pateiktus bajorystę įrodančius dokumentus tikrino vad. *bajorų deputacija,* o galutinai bajorystę tvirtino Valdančijo Senato Heroldijos departamentas.

[169] *Mickevičius A.* Eilėraščiai. Poemos (sudarė J. Marcikevičius). Pasaul. literatūros b-ka. Kn. 42. Vilnius, 1987. P. 510.

[170] Cit. iš.: *Berenis V.* Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės… P. 223.

[171] Cit. iš.: Ten pat. P. 223.

[172] Cit. iš.: Ten pat. P. 224.

[173] *Berenis V.* Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės… P. 224.

[174] Ten pat.

meno veidrodyje visas mintis, jausmus ir atsiminimus, iš kurių išsirutulioja tautos individuali būtis''[175]. Tautos individualumas glaudžiai susijęs su vietos specifika. Taigi tikroji istorija ir brangiausi prisiminimai, pasak H. Ževuskio, susiję su žeme, nuklota protėvių kaulais ir paženklinta savo idividualia ir nepakartojama praeitimi. „Mažosios tėvynės reikšmė nepalyginama su valstybės ir tautos istorija [...] [kuri] suvokiama individualiai, o ne schematiškai ir apibendrintai''[176].

Reikia pasakyti, kad Ževuskis ir jo bendraminčiai, kalbėdami apie bajoriją, mintyse iš esmės turėjo diduomenę, o į smulkiąją bajoriją žvelgė su panieka ir nelaikė jos savarankiška ir pagarbos verta luomo dalimi. Priešingai pusei – vidutinės ir smulkiosios bajorijos pozicijoms – bene pastebimiausiai atstovavo rašytojas ir bajoras (nuomojosi dvarelį) J. I. Kraševskis, kuris visa savo kūryba nuolat įrodinėjo, jog vienintelė tikroji tautinių vertybių ir tradicijų, moralės normų sergėtoja XIX amžiuje yra būtent vidutinė ir smulkioji bajorija[177].

XIX a. kultūra, pasak Vytauto Berenio, gali pateikti daug įdomių, dažnai vienas kitam prieštaraujančių dalykų. „Kur yra Dievo dvasia, ten visada bus laisvė; kur jos nėra – ten visuomet nelaisvė. Bet ar norės mane suprasti?''[178] – rašė Ževuskis.

II.2. J. Basanavičiaus istoriosofinis santykis su Vilniumi

Bendruoju požiūriu Basanavičiaus santykis su Vilniumi ir jo istorija yra gana aiškus: Vilnius yra Lietuvos valstybės (LDK) sostinė; didžiausias, svarbiausias ir garsiausias šalies miestas; buvęs (semantiškai – ir esamas) lietuvių politinis, religinis, kultūrinis, socialinis ir ekonominis centras. Visa tai paaiškėja analizuojant 1908 – 1923 m. Basanavičiaus parašytus ir publikuotus tekstus Vilniaus miesto istorijos tematika. Tačiau akivaizdu, kad su Vilniaus istorija Basanavičius buvo išsamiai susipažinęs jau iki atvykdamas ir apsigyvendamas Vilniuje. Kad jis mąstė Vilnių kaip buvusią ir esamą/būsimą Lietuvos sostinę būtent rodo jo kryptinga bei nuosekli visuomeninė, politinė ir mokslinė 1905 – 1907 m. veikla. Čia, šiuo atveju, svarbu ne tik pasiaiškinti Basanavičiaus Vilniaus istorijai skirtuose tekstuose (ir visų pirma publicistiniuose-poleminiuose) atsispindintį faktografinį Vilniaus praeties pažinimo lygį bei argumentus, kuriais įrodinėjamas Vilniaus lietuviškumas, bet ir apibūdinti Basanavičiaus Vilniaus kaip lietuvių miesto mąstymo logiką. Prieš atliekant šią analizę tikslinga apsibrėžti bendruosius Basanavičiaus pasaulėžiūros ir mąstysenos bruožus bei jo publicistikos pobūdį ir stilių.

Bendrieji pasaulėžiūros ir mąstysenos bruožai. Basanavičius visų pirma buvo romantikas, kurį stipriai paveikė viena ryškiausių Europoje ir visą XIX a. Lietuvos literatūroje

[175] Cit. iš.: Ten pat. P. 227.
[176] Cit. iš.: Ten pat. P. 228.
[177] *Medišauskienė Z.* Luomas, kuris suvokė savo likimą // Darbai ir dienos. T. 28. 2001. P. 89.
[178] Cit. iš.: *Berenis V.* Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės… P. 227.

vyravusi Vilniaus tautinio romantizmo mokykla, kur A. Mickevičiaus, J. I. Kraševskio, A. H. Kirkoro, L. Kondratavičiaus-Sirokomlės, T. Narbuto, S. Daukanto ir kitų garsių rašytojų bei istorikų dėka buvo sukurta senosios Lietuvos ir jos herojinių protėvių legenda. Romantizmas nebuvo vien literatūrinis reiškinys. Tai buvo plati pasaulėžiūrinė srovė, mąstymo būdas, kėlęs pamatinius – gamtos ir kultūros, laisvės ir būtinybės, amžinumo ir laikinumo, dvasios ir kūno, žmogaus esmės – klausimus. Kita vertus, kaip teigia E. Vėbra, specialiais traktatais nuosekliai išplėtota filosofinė sistema prieštaravo pačiai romatizmo prigimčiai[179].

Basanavičius buvo tautinio romantizmo atstovas, tačiau XIX a. pabaigoje, pasak A. Jurgutienės, „grynasis romantikas'' jau yra sunkiai įsivaizduojamas net ir „vėluojančios'' Vidurio ir Rytų Europos kultūriniame lauke. Amžiaus pabaigoje tautinio romantizmo diskursą ėmė veikti iš Vakarų ateinančios ir vis stiprėjančios romantikų ir pozityvistų diskusijos[180*].

Interpretaciniame diskurse Basanavičiaus pasaulėžiūra jau yra charakterizuojama kaip ryškiausia ano meto romantinių ir pozityvistinių tendencijų jungties reiškėja[181]. Tos tendencijos aiškiai pastebimos daugelyje „Aušros'' laikraščio publikacijų. Atviriausia jų priešprieša atsiskleidė gerai žinomame Jurgio Zauerveino ginče su Jonu Mačiu-Kėkštu dėl „dvasės'' ir „medegos'' pirmumo ir reikšmingumo[182]. Pagal romantinę tradiciją yra įprasta teigti „dvasės'' pirmumo gyvenime ir kultūroje idėją. Tai ir buvo išsakyta Zauerveino straipsniuose. O Mačys-Kėkštas šią dilemą jau sprendė pozityvistiškai, primindamas, kad kiekvienas šviesuolis turėtų būti susirūpinęs ne tiek praeities romantizavimu, kiek kasdienio gyvenimo ekonominiu gerinimu. Panašios priešpriešos tarp romantikų ir pozityvistų tendencijos pastebimos visose XIX a. Europos kultūrose. Lietuvoje šią problemą bene geriausia suprato būtent Basanavičius. Jis suprato, kad nei romantinis, nei pozityvistinis požiūriai jau nebėra pakankami, nes kultūra yra nedaloma dvasios ir medžiagos sąsaja, o jos pradmens nustatymas tėra vien spekuliacinis veiksmas. Šia tema nefilosofuodamas, nes gyvenimas iš jo, kaip ir iš daugelio aušrininkų, reikalavo praktinių konkrečių ir pilietiškai angažuotų veiksmų, Basanavičius pasirinko lietuvių senosios kultūros studijas, jose matydamas praktinį ir tiesioginį pozityvizmo ir romantizmo priešpriešos panaikinimą[183]. [SMEGENYS]

Bendrąja prasme Basanavičius atstovauja antropologinei mąstysenai, apribojusiai iki jos vyravusį krikščionišką pasaulėvaizdį ir palikusiai paraštėje kaip moksliškai neišsprendžiamą klausimą apie dvasios ir medžiagos pirmapradiškumą. Antropologija, kaip filosofinė koncepcija,

[179] *Vėbra. R*. J. Basanavičiaus romantizmas ir pozityvizmas // *Vėbra J*. Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje. Kaunas, 1992. P.111.
[180] *Jurgutienė A*. Jonas Basanavičius ir romantizmas… P. 93.
[*] Kaip pastebi kultūros istorikė Reda Griškaitė, jau „XIX a. viduryje, ypač šeštajame jo dešimtmetyje, vyko savotiškas ginčas dėl Istorijos: ir plačiąja prasme – naujojo, tik ką susiformavusio pozityvistinio mąstymo kova su senuoju, romantiškuoju, ir siaurąja – amžina kova tarp mokslininkų, paremta asmeniškumu ir ambicijomis''. *Griškaitė R.* Mykolas Balinskis: kova dėl istorijos? Vilnius, 2005. P. 137.
[181] *Vėbra. R*. J. Basanavičiaus romantizmas ir pozityvizmas… P.112-114.
[182] *J. Kėksztas [Mačys-Kėkštas J.]*. Musu vargai // Auszra. 1885. Nr. 9.; *Silvatikus (D-ras G. J. S. Isz Gr.) [Zauerveinas J.]*. Medega ir dvasē // Auszra. 1886. Nr. 1.
[183] *Jurgutienė A*. Jonas Basanavičius ir romantizmas… P. 93.

tyrinėja žmogų jo regėjimo ir supratimo požiūriu. Antropolginė pasaulėžiūra, užsimezgusi kaip žmogaus savipažinimo pastanga, tapo aktuali Naujaisias laikais. René Descartes, pažinimo centre įtvirtinęs pažįstančio individo sąmonę, arba „aš'' substancionalumą (*cogito ergo sum*) ir sykiu subjekto/objekto priešpriešą, siekė įveikti įvairias moksliškai nepagrįstas mitologizuotas pasaulio interpretacijas ir kaip vertingą įtvirtinti mokslinio galvojimo diskursą. Immanuelis Kantas, iš jo perėmęs antropologinio mąstymo tradiciją, racionalistinį pažinimą papildė estetiškuoju. Pasatarasis reiškė tam tikrą antinominį pažinimo akcentą: subjektyvusis „aš'' pažįsta pasaulį kaip fenomenų duotybę, kaip pasaulio objektyvybės ir žmogaus subjektyvybės sintezės reiškinius. Estetiniai fenomenai, kuriuose šis objektyvybės ir subjektyvybės lydinys įgauna tobuliausią išraišką, yra sykiu ir vertingiausi tiesos apie žmogaus pasaulį vaizdiniai. Iš čia plaukė dvi sunkiai tarpusavy suderinamos pasekmės: mokslinio diskurso objektyvumo siekiamybė ir pripažinimas, kad bet kokių reiškinių pažinimas yra neatsiejamas nuo juos pažįstančio subjekto akiračio raiškos. Antropologinė vaizdinio sąvoka, įsitvirtinusi XIX šimtmečio mąstysenoje, drauge įtvirtino ir pažįstančio subjekto vaizduotės reikšmingumą. Kaip tik vaizduotės dėka žmogus yra pajėgus susintetinti kylančias idėjas su faktų empirika ir tik jos dėka gali susikurti rišlesnius praeities ir ateities vaizdinius, gyvybiškai svarbius jo gyvenimo dabarties veiksmams[184].

Visa tai būdinga ir Basanavičiaus mąstysenai. Aristotelis *Metafizikoje* rašė: „Patyrimas žmonėse kyla iš atminties; nes to paties dalyko daugelis prisiminimų įgyja vieno patyrimo prasmę ir patyrimas lyg sutampa su mokslu ir menu. Mokslas ir menas žmonėse kyla iš patyrimo''[185] Taip, pasirėmęs Aristoteliu, Basanavičius net atsisakė daryti esminį skirtumą tarp meno ir mokslo tiesų, teigdamas, kad ir vienu, ir kitu atveju buvo norima kuo tiksliau ir objektyviau išsakyti gyvenimo tiesas, bet tik skirtingomis raiškos priemonėmis ir kad pirmieji bei svarbiausi žmonijos įstatymai buvo sukurti eiliuota forma[186]. Kūryba – geriausias ankstesnių kartų dvasinio gyvenimo dokumentas. Todėl kultūros istorijos tyrimas Basanavičiaus kaip ir daugelio XIX a. mokslininkų buvo siejamas ne tik su istorinio, bet ir su psichologinio pažinimo problema. Bet kokį atskirą kultūros faktą jis suprato kaip „širdies istorijos dokumentą'', kuriam paaiškinti reikalinga ir pozityvistinė metodologija ir įsijautimo į Kitą menas. Dar 1875 m. vasario 22 d. laiške „Nivos'' redaktoriui A. Kirkorui Basanavičius prašė užprenumeruoti jam „pozityviosios filosofijos biblioteką'' ir klausė, kodėl jam dar neatsiųstas I. Teno (H. Taine) pagrindinis, žmogaus psichologijai skirtas veikalas „Apie inteligentiją'', išėjęs 1870 m[187]. Labai svarbus ir tas faktas, kad Basanavičius per visus studijų Maskvoje metus prenumeravo Varšuvos pozityvistų laikraštį „Przeglad Tygodniowy''[188]. Taigi, pozityvistiškai nusiteikęs, Basanavičius siekė laikytis mokslinio

[184] Ten pat. P. 93-94.
[185] *Anzenbacher A.* Filosofijos įvadas. Vilnius, 1992. P. 17.
[186] *J. Bs. [Basanavičius J.].* Isz musu praeigos. Kas tai yra „daina''? // Auszra. 1886. Nr. 3. P. 70-71.
[187] *Basanavičius J.* Laiškas A. Kirkorui, 1875 02 22 // *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970. P. 739.
[188] *Vėbra. R.* J. Basanavičiaus romantizmas ir pozityvizmas… P.113.

tyrinėjimo būdo, bet sykiu tyrinėjimuose įteisino subjektyvaus įsivaizdavimo ir įsijautimo galimybę[189].

Jau studijų Maskvos universitete metais Basanavičius užmezgė labai konkrečius ryšius su antropologija, kaip perspektyvia mokslo sritimi, tyrinėjančia tautinę kultūrų įvairovę[190]. Svarbu pabrėžti, kad kultūros faktų tyrinėjimas Basanavičiui niekada nebuvo tik savitikslis dalykas. Kultūrą jis suprato kaip žmonių gyvensenos, pasaulėžiūros bei tautinės psichologijos išraišką[191]. Todėl kultūros tyrinėjimo objektu jis matė ne tiek kultūros faktų rinkimą, klasifikavimą ir saugojimą, kiek juos sukūrusiųjų gyvensenos, mentaliteto ir dvasinių vertybių atkūrimą. Kultūros faktai, Basanavičiaus supratimu, turėtų būti tyrinėjami tam, kad būtų atkurtas juos palikusių žmonių gyvenimo ir mąstysenos savitumas ir per tai būtų suvoktas tautos praeities ir dabarties ryšys.

Pavyzdžiui, įžanginiame straipsnyje „Apie Ožkabalių dainas'', labai konkrečiai aprašęs surinktų dainų geografinę aplinką, ten atrastų archeologinių faktų atitikmenis dainų tekstuose minimiems daiktams, kaip patį svarbiausią Basanavičius iškelia antropologinį klausimą: „Kas per žmonės gyveno šitame krašte?''. Ne tiek pati daina, kiek ją sukūrusi asmenybė tyrinėtojui tampa svarbiausiu pažinimo objektu. Čia pat pateikia ir charakteringą metodologinį paaiškinimą: „Ant šitokio klausimo atsakymas – iš suprantamų kožnam priežasčių – nors ir negali būt pozityvistiškai duotas, bet visgi [...] nebus, rodos, sunku suprasti arba bent dasiprotėti...''[192]. Basanavičiaus istoriniai, mitologiniai ir folkloriniai tyrinėjimai, pripildyti įdomiausių faktų bei įvairiausių to meto antropologinių atradimų, nėra laisvi nuo „dasiprotėjimo'' – psichologiniu įsijautimu pagrįsto kūrybiško interpretavimo[193].

Žymiojoje programinėje „Aušros'' *Prakalboje* kaip svarbiausias uždavinys nurodoma būtinybė „pažinti jųjų [protėvių – V. B.] senovišką gyvenimą, būdą, dabą ir tikybę, jųjų darbus ir rūpesčius''[194]. Taip istorija Basanavičiaus buvo suprasta daugiaprasmiškai: ne tik kaip mokslas, objektyvistiškai tiriantis istorinius faktus, bet ir kaip nedaloma žmogaus gyvenimo dalis, padedanti jam pažinti save ir subrandinti savo asmenybiškumą: „nes jų [protėvių – V. B.] gyvenimą pažinę, pažinsime geriau juos, o juos pažinę ir patys pasižinsime''[195]. [**ARISTOKRATAS**]

Basanavičiaus sukurta lietuvių kilmės iš senovės trakų hipotezė yra pats romantiškiausias ir idėjiškai labiausiai angažuotas jo raštų motyvas. Jame šalia įspūdingos faktografijos taip pat dominuoja „įsijautimo istorijon'' dėsnis ir romantinės vaizduotės galia. Įdomu, kad Basanavičius dar „Aušroje'' į kalbą orientuotą lietuvių tautinės savimonės žadinimą grindė istorine raida, tam, be kita ko, pasitelkdamas ir savo vystytą lietuvių kilmės iš senovės trakų hipotezę. Galima kelti

[189] *Jurgutienė A*. Jonas Basanavičius ir romantizmas… P. 94.
[190] *Česnys G*. Jonas Basanavičius – antropologas // Mokslas ir gyvenimas. 1981. Nr. 11.
[191] *Jurgutienė A*. Jonas Basanavičius ir romantizmas… P. 94.
[192] *Basanavičius J*. Apie Ožkabalių dainas // *Basanavičius J*. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970. P. 262.
[193] *Jurgutienė A*. Jonas Basanavičius ir romantizmas… P. 95.
[194] *B. [Basanavičius J.]*. Priekalba // Aušra. 1883. Nr. 1. P. 6.
[195] Ten pat.

prielaidą, kad Basanavičiaus trakologijos argumentacinė logika gali būti traktuotina kaip bandymas siektiną lietuvių tautinį – kalbinį atgimimą pagrįsti antilaikiškumu[196][197].

Visgi, dėl pernelyg laisvų archeologinių, istorinių ir kalbinių faktų asociacijų Basanavičiaus trakologija buvo sukritikuota jau amžininkų (J. Jablonskio, K. Būgos ir kt.). Ši hipotezė nevirto teorija ir ilgainiui tylomis buvo atmesta. Tačiau Basanavičiaus trakologija dar sykį patvirtino lietuvių vienybės su Europos kultūra idėją (kaip anksčiau teigta ir Palemono mite). Svarbiausia, kad ji išreikšė intelektualią pastangą ne tik „vytis Europą'', nugraibant pačias madingaiausias ir naudingiausias jos kultūros putas, bet ir „vytis Europą, sugrįžtant į save'', pačių tikriausių Europos paliudijimo ženklų ieškant savo kultūros archajiniame sluoksnyje[198]. Ir, kaip rašė Vaižgantas, „mums ne tai svarbu, ar jis [Basanavičius – V. B.] pabaigtinai tarė kūrį mokslo žodį; mums svarbu, kad jis to žodžio per visą savo amžių ieškojo''[199].

Publicistikos pobūdis ir stilius. Esminis publicistikos uždavinys yra vienu ar kitu klausimu paveikti visuomenę. Čia reikia akcentuoti, sutinkant su G. Bugaite, kad Basanavičiaus idealas niekad nėra buvęs per daug tolimas arba neįvykdomas. Priešingai, jis aukščiausiu tikslu laikydavo tai, ką esamomis sąlygomis, sutelkus visas jėgas ir pasiryžimą, galima būtų pasiekti[200].

Vaižgantas yra pasakęs: „Publicistikoje Basanavičius visų talentingiausias. Jis apstus ir turtingas. Jo straipsniai ilgi, pamatuoti kaip tikros disertacijėlės. Jo stilius gražus, rimtas, savotiškas''[201]. Pritariant šiai nuomonei, jog Basanavičiaus publicistiniai straipsniai tikrai dažnai atrodo *moksliški*, reikia pastabėti, kad ir jo *moksliniai* straipsniai turi nemažai publicistinių bruožų. Sunku net griežtai atskirti, kur baigiasi publicistika ir prasideda mokslas. Taip yra, turbūt, dėl to, kad Basanavičius turėjo ir vienus ir kitus straipsnius rašydamas tą patį tikslą – žadinti lietuvybę, o antra, pats buvo linkęs į mokslinį darbą. Todėl jo visuomeniniai straipsniai gausiai paremti dokumentais, t.y. jis bet kurį pasiimtą klausimą stengiasi spręsti giliai ir visapusiškai (ypač tai matyti, pasak G. Bugaitės, jo straipsniuose liečiančiuose lietuvių santykius su lenkais). Taip dauguma jo straipsnių atrodo įtikinantys ir objektyvūs, ir tik maža jų dalis yra karštesnė, neišlaikanti to rimto tono. Visgi, grynai publicistinių Basanavičiaus straipsnių, liečiančių praeitį, yra nedaug. Daugiausia tai moksliniai, bet vistiek ir tuose moksliniuose stripsniuose atsispindi aiškus

---

[196] *Budvytis V.* Lietuvių tautinės savimonės žadinimas „Aušroje''... ; *Budvytis V.* Jono Basanavičiaus trakologijos filosofinis pagrindas (antilaikiškumo konceptas). Kaunas, 2011. (VDU istorijos katedra, tiriamasis projektas nr. 3).

[197] Mokslinėje literatūroje skiriamos trys pagrindinės nacionalizmo teorinės prieigos: *modernistinė* (tauta yra laikinas moderniųjų laikų socialinis konstruktas), *transformacinė* (tauta yra socialinės revoliucijos pasekoje socialiai, kultūriškai ir politiškai integruota bendruomenė) ir *antilaikiška*. Antilaikiška prieiga bendraisiais bruožais: tauta (nacija) yra savita kultūrinė ir politinė bendrija, turinti savo raidos ypatumus ir kilmę; ilgainiui naujos tapatybės atkuriamos ir socialiai integruojamos (po tam tikro „užmiršimo''). Neneigiant nacionalizmo ir modernizacijos tarpusavio sąsajų reikia akcentuoti, kad būtent modernistine prieiga iš esmės yra paremtos visos XIX a. Lietuvos istorinės schemos. Antilaikiškoji prieiga yra perspektyvi, tačiau Lietuvos istoriografijoje, mano žiniomis, dar nėra plačiau taikyta.

[198] *Jurgutienė A.* Jonas Basanavičius ir romantizmas… P. 96.

[199] Cit. iš.: *Nezabitauskis A.* Jonas Basanavičius... P. 483.

[200] *Bugaitė Gr.* Basanavičiaus publicistika // Naujoji romuva. 1937. Nr. 7. P. 145.

[201] *Vaižgantas.* Raštai. T. 4. Kaunas, 1922. P. 98.

autoriaus siekis kelti tautinį lietuvių susipratimą, duoti jiems gražių, sektinų pavyzdžių iš Lietuvos praeities[202]. O tokiuose Basanavičiaus straipsniuose išreiškiamą gimtosios kalbos aukštinimą G. Bugaitė lygina su A. P. Kašarausko 1859 m. išsakyta mintim: „...lietuvių kalba, būdama viena iš seniausių ir tobuliausių, yra artimiausia pirminiai, o tuo patim lyg šventa, rituališka...''[203].

Apibendrinant, iš esmės šviečiamųjų Lietuvos praeitį ir lietuvių kalbą aukštinančių straipsnių Basanavičius daugiausia yra parašęs tarp 1875 m. ir XX a. pradžios, ypač daug – 1880-1886 m. laikotarpiu. Vėliau apie kalbos klausimus jis beveik visai nerašė. O istorinius straipsnius rašė ir vėliau, tačiau jau daugiau mokslinio pobūdžio. Tai, visiškai sutinkant su G. Bugaite, galima paaiškinti tuo, jog Basanavičiaus praeitį ir kalbą garbinantys publicistiniai straipsniai iki XX a. pradžios savo žadinančiąją ir šviečiamąją funkciją jau buvo atlikę[204].

Taigi, visuose Basanavičiaus publicistiniuose-moksliniuose straipsniuose vyrauja tikslas tarnauti Lietuvai ir lietuvybei. Tačiau čia Basanavičius išvengia kraštutinumų, kur *lietuvis* galimai nustelbtų *žmogų*: visa jo veikla skirta ne lietuviui, bet visų pirma žmogui. Šituo požiūriu Basanavičiaus publicistiką galima pagrįstai vertinti tikrai aukštai, nes jis savo darbais ir savo publicistika pasiekė net daugiau, negu siekė.

Apibendrinant aptartus Basanavičiaus pasaulėžiūros ir mąstysenos bruožus galima daryti išvadą, kad Basanavičius buvo romantinis antropologas besivadovavęs pozityvistine metodologija ir siekęs pažinti jam labiausiai rūpėjusį esminį žmogaus prigimties ir esmės klausimą. Basanavičiaus nuosekli ir moksliškai pamatuota publicistika, natūralu, taip pat buvo visų pirma subordinuota *žmogui* kaip pamatinei vertybei.

Tekstai Vilniaus istorijos tematika. 1908 m. „Vilties'' laikraštyje išspausdinamas Basanavičiaus straipsnis „Vilniaus lietuviai ir „lenkai'' statistikos šviesoje'', kuris pradedamas nuo tezių, kad laikotarpiu tarp 1840 ir 1850 m. a) Lietuvoje būta daug bajorų, kurie namuose vartoję lietuvių kalbą ir save vadinę lietuviais; b) kad tarp 1850–1860 m. Vilniaus apskrities gyventojai tebekalbėję lietuviškai ir c) pačiame Vilniuje tuo metu dar plačiai tebevartota lietuvių kalba, todėl ir daugelyje miesto bažnyčių pamokslai tebesakyti lietuviškai[205]. Įdomu, kad šias tezes Basanavičius suformulavo pasiremdamas toje pačioje „Viltyje'' prieš keletą dienų paskelbtais autentiškais Algirdo Vilčinskio – garsiojo „Vilniaus albumo'' (1846-1860) autoriaus Jono Kazimiero Vilčinskio sūnėno - prisiminimais[206]. Šiuos prisiminimus „Vilties'' redakcija iš pagarbos jų autoriui – Lietuvių mokslo draugijos nariui-korespondentui - laikraštyje atspausdino parašytus senovės Vilniaus gyventojų tarme, t.y. rytų aukštaitiškai.

---

[202] *Bugaitė Gr.* Basanavičiaus publicistika... P. 145-146.
[203] Ten pat.
[204] Ten pat. P. 147.
[205] *Basanavičius J.* Vilniaus lietuviai ir „lenkai'' statistikos šviesoje // Viltis. 1908 11 01 (14). Nr. 127.
[206] *Vilčinskas A.* Kada Vilniuj lėtuvinykų kalbas žūta? (Atsiminimai) // Viltis. 1908 10 22 (11 04). Nr. 123.

A. Vilčinskis minėto straipsnio pradžioje prisistato kaip Lietuvos, ir ypač Vilniaus miesto, istorijos žinovas ir išsako susirūpinimą esminio lietuviams klausimo iškėlimu: kada Vilniuje išnyko lietuvių kalba? A. Vilčinskis trumpai prisistato. Gimė jis 1838 m. kovo 20 d. Jasonių (rašo tarm.: *Jesanių*) dvare, Vilkmergės apskrityje, lietuviškai kalbančių bajorų šeimoje. 1846 ir 1850-1857 m. gyveno Vilniuje. 1850-1857 m. mokėsi Vilniaus gimnazijoje, kurios auklėtiniai, jo liudijimu, buvo daugiausia dvarponiai ir tarp savęs kalbėjo lietuviškai ir lenkiškai.

Tuo metu, pasak autoriaus, Vilniuje visi tarnai, darbininkai, amatininkai, sargai lietuviškai kalbėjo. Visoje Vilniaus apylinkėje – Antakalnyje, Šnipiškėse, Kalvarijoje, Verkiuose, Nemečinėje, Trinapolėje – žmonės lietuviškai kalbėjo, nes kitaip nemokėjo. Vilkmergės, Švenčionių, Ašmenos, Lydos vieškelių pakelėse tai pat šnekėta lietuviškai. Ir apie Ašmeną, Krėvą, Alšėnus, Graužiškius, Medininkus taip pat dar lietuviškai šnekėta, nors apie Rudaminą kalba jau buvo sudarkyta. Įdomu, kad pusę metų Vilčinskis gyveno Panevėžyje ir pastebėjo, kad ten lietuvių kalba buvo grynesnė. „Tamet [1857 m. – V. B.]. Vilniaus miesti lėtuviška kalba skambėja'' – apibendrina A. Vilčinskis. „Didžiapačiai (didžponiai) linkiškei kalbėja, bet ir lėtuviškei jie makėja ir savi lėtuvjeis skeitė''. Pamokslai lietuvių kalba buvo sakomi šv. Petro ir Povilo, šv. Rapolo, šv. Baltramiejaus, Bernardinų, Augustijonų, Basųjų prančiškonų, Visų Šventųjų bažnyčiose. Tik Katedroje ir šv. Jono, šv. Dvasios, Misijonierių bažnyčiose pamokslai kunigų sakyti lenkiškai[*].

Prasidėjus 1863 m. sukilimui A. Vičinskis taip pat „prisisegė kardelį''. Kovos metu buvo sužeistas ir suimtas. 10 metų praleido tremtyje Irkustsko gubernijoje. 1887 m. važiuodamas per Vilnių A. Vilčinskis ne tik nerado čia savo giminių ir pažįstamų, bet nebegirdėjo jau skambant ir senovinės aukštaičių (lietuvių) kalbos. „Kurie anamet Vilniuj lėtuviškei kalbėja, dabar visi kapuos guli''. „Dabar Vilniuj lėtuviška kalba atgyja. Lėtuviškei kalba šviesiejė atajūnai ir pakelingi; tik kalba nebe Augštatės. [...] Šiteip kalbėja mūsų bočei, šiteip kalbėjam ir mes patys (1320-1863).'' „Taigi reikia, kad mes patys savą kalbų mylėtum ir veisytum''[207] – palinki A. Vilčinskis.

Basanavičius reaguodamas į šiuos A. Vilčinskio liudijimus kelia klausimą: kaip ir kokiu būdu, vos per 40 metų, lietuvių dvasia bajorų tarpe staiga išnyko, o lietuvių kalba Vilniuje bei

[*] A. Vilčinskio prisiminimų patikimumas yra kiek abejotinas. Kita vertas Mykolas Römeris 1919 m. lankydamasis Kaune rašė: „Lietuvių kalba, seniau, - kalbu apie prieškario metus – buvo ne ką daugiau paplitusi, negu Vilniuje, ar bent išorėje nesireiškė. [...] tarp krikščionių čiabuvių dominavo lenkų kalba. Lietuvių kalba ir visa, kas turėjo lietuviškumo, slėpėsi čia kaip Pelenė – tamsiame kampe, tamsioje kamaroje. Taigi dabar įvyko gili permaina. Ne tiktai visos iškabos yra lietuviškos – o buvo pareikalauta potvarkiu, bet ir visur aplinkui girdisi lietuvių kalba ir matosi lietuviškumo pėdsakai. [...] Į Kauną iš visos šalies plūstelėjo minios lietuvių inteligentų, užpildančių besikuriančias valstybines įstaigas, ir pagaliau p a t y s v i e t i n i a i g y v e n t o j a i p r i s i m i n ė, kad yra lietuvių kalba, ir pradėjo vartoti gimtąją kalbą, kuri buvo apleista ir niekinama. Visa, kas lietuviška, tapo madinga ir gerai matoma Kaune. Miestas atgavo savo tautinį pobūdį. [...] jaučiama, kad yra tikrai lietuviškas. Kiekvienoje krautuvėlėje, gatvėje, kavinėse – žmonės moka ir vartoja lietuvių kalbą. [...] Be abejo, taip pat ir Vilniaus klausimu turi jiems [lietuvių politikams – V. B.] šviestis mintis, kad tegu tik lietuviai įtikės savo valstybės tvirtėjimu Vilniuje, tai ir ten lietuviškas miesto charakteris pamaži ims kilti, ir prieis prie a t g i m i m o ir n a t ū r a l i o s persvaros prieš lenkų kalbą…(išretinta mano – V. B.)'' (*Römeris M.* Dienoraštis: 1918 m. birželio 13-oji - 1919 m. birželio 20-oji (sudarė B. Makauskas ir R. Miknys). Vilnius, 2007. P. 369-370.)

[207] *Vilčinskas A*. Kada Vilniuj lėtuvinykų kalbas žūta? (Atsiminimai)...

plačioje jo apskrityje pražuvo? Čia pat korektiškai pažymi, kad įvardyti visas priežastis kodėl Lietuvos bajorai išsižadėjo tautiškumo neapsiima, nes tam dar nėra surinkta visa medžiaga.

Vilnius, pasak Basanavičiaus, būdamas etnografiškoje Lietuvoje, pirmiausia traukė prie savęs lietuvius. Istoriniai dokumentai liudija, kad jau nuo gilios senovės Vilniuje, tarpe lietuvių, ėmė apsigyventi ir kitos įvairios tautos: gudai, totoriai, žydai, vokiečiai, lenkai, bet jų skaičius visada buvo nedidelis. „[...] apie užplaukimą Vilniun lenkų – istorija nieko nežino''[208].

Basanavičius remiasi statistinėmis žiniomis, kurios gausesnės ir patikimesnės yra tik iš XIX a. Cituoja M. Balinskio veikale „Vilniaus miesto statistinis aprašymas'' (Vilnius, 1835 m.) patektą statistiką, remiasi A. Korevos knygos „Vilniaus gubernijos aprašymas'' (Peterburgas, 1861 m.) statistiniais ir etnografiniais duomenimis[209]. Lietuvių kalbos ir lietuvių etnografinio ploto ribas nustato pagal Erkerto „Etnografinį žemėlapį'' (Peterburgas, 1863 m.)[210]. Taip pat naudoja oficialius 1897 m. visuotinio Rusijos imperijos surašymo duomenis[211]. Taip, Vilniaus gubernijoje tarp 1857 ir 1897 m. gudiškai kalbančiųjų skaičius išaugo nuo 17,6% iki 56,1%, o lietuviškai kalbančiųjų nukrito nuo 46,0% iki 17,6% (lenkų taip pat nežymiai sumažėjo: nuo 12,3% iki 8,1%). Šioje vietoje Basanavičius daro išvadą, kad gudų skaičius taip žymiai išaugo nutautėjusių lietuvių sąskaita. O Vilniuje, kuriame M. Balinskio duomenimis 1832 m. bendras katalikų ir protestantų skaičius buvo 37%, o lenkai pastarojo autoriaus atskirai nė neišskirti, 1897 m. duomenimis lietuvių teliko vos 1,4%, o lenkų skaičius išaugo net iki 30%. Šitą, paties Basanavičiaus žodžiais tariant „stebuklą'', straipsnio autorius aiškina tuo, kad Vilniaus lietuviai ištautėdami priėmė lenkų kalbą „ir šiandien yra „lenkais'' vadinami, nors iš antropologiško atžvilgio jie, - šitie Vilniaus „lenkai'' – kaip buvo nuo senovės, taip ir tebėra lietuviai, ką aiškiausiai dar liudija bei amžinai liudys ir jų iš didesnės dalies lietuviškos pavardės''[212]. Tūkstančiai tokių žmonių, pabrėžia Basanavičius, buvo prirašyti prie „lenkų'', nes buvo tautiškai nesusipratę, o lenkų endekų agitatoriai pasinaudojo tokiu lietuvių tamsumu. „Būtų labai įdomu tikrųjų lenkų – iš Lenkijos atėjusių – skaičius Vilniaus gyventojų tarpe susekus, bet kol kas apie tai statistikos žinių visai nebėra''. Basanavičiaus nuomone ateivių iš Lenkijos, kaip visoje Lietuvoje, taip ir ypač Vilniuje, visada buvo ir yra maža[213].

Kitame straipsnyje „Ar Vilnius „lenkų'' miestas'' Basanavičius rašo: „Lietuviai, beabejo, pažino Vilnių nuo giliausios senovės, pažino nuo tų laikų, kada jie čia pirmą kartą įsikūrė gyvent''[214]. Kad Vilnių seniau lietuviai gerai pažinojo liudija jų dainos, kurios randamos dainuojant

---

[208] *Basanavičius J.* Vilniaus lietuviai ir „lenkai'' statistikos šviesoje...
[209] plg. *Merkys V.* Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798-1918 m. Vilnius, 2006. P. 51-60.
[210] plg. Rodericko Erkerto etnografinis žemėlapis 1863 m. // Lietuvos sienos. Tūkstantmečio istorija. Vilnius, 2009. P. 93.; *Merkys V.* Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje... P. 60-63.
[211] plg. *Vėbra R.* Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Vilnius, 1990. P. 134-141. (10-15 lentelės).
[212] *Basanavičius J.* Vilniaus lietuviai ir „lenkai'' statistikos šviesoje...
[213] Ten pat.
[214] *Iks. [Basanavičius J.].* Ar Vilnius „lenkų'' miestas // Viltis. 1912 05 20 (06 02). Nr. 58.

tolimiausiuose nuo Vilniaus Lietuvos kraštuose. Tai Basanavičius iliustruoja dar kryžiuočių laikų lietuviška daina:

> „Vilniaus mieste jauni broliai / Žirgus pabalnojo, / Pabalnojo ir išjojo, / Ing pulką pristojo. / Augštais kalnais jodydami, / Armotas rikiavo, / Kad paleido armotėles, / Skynė ulytėles, / Skyn-skynė ulytėles / Kryžiokų vaiskelio...''[215]

„Nuo giliausios senovės esamas lietuvių gyvenamame krašte, jų pačių Gedimino laikais valstybės sostine paverstas, Vilnius *eo ipso* jau ir turėtų jų „miestu'' vadinties, kaip apie tai liudija ir pati lietuvių tautos istorija''. Basanavičius reaguodamas į tai, jog Vilniaus endekai, „tie mūsų kapitoliaus garsingi girgitonai'', ėmė oficialiai programiškai skelbti neva Vilnius - „polskie miasto'', kelia principinį klausimą: „jau jeigu Vilnius „polskie miasto'', tai nuo kada jis juo tapo?''. [REZERVUARAS]

Jau Vytauto laikais Vilniuje būta kelių lenkų kunigų, bet bajorai dar visą XV a. vartojo savo senąją kalbą. O šv. Jonų bažnyčioje dar ir XVII a. pradžioje Vilniaus universiteto profesorius K. Sirvydas sakė pamokslus lietuviškai, rytų-aukštaičių tarme. Straipsnyje Basanavičius remiasi jau minėtų M. Balinskio, A. Korevos veikalais, tai pat H. Karpinskio, T. Svencickio istoriniais darbais. Neneigdamas po Liublino unijos vykusios Lietuvos bajorų asimiliacijos su lenkais, visgi Basanavičius pabrėžia, kad bajorai savo lietuviškos kilmės dar ilgai neužmiršo: „Istorijos dokumentuose iš laikų prieš lenkų-lietuvių respublikos žlugimą veltui ieškotumei, kad Lietuvos bajorai būtų save „lenkais'' vadinę''[216]. Ir Vilniaus katedros kapitula dar ilgai po unijos spyrėsi prieš lenkus, gindama savo tautos teises.

„Dar XIX metašimčio pradžioje, kaip ir vėliau, Ad. Mickevičiaus, Odynco, J. I. Kraševskio, L. Kondratavičiaus laikais retai kam iš Lietuvos bajorų, arba ir mietelėnų, būtų atėję galvon save vadinti lenku; kuomet beveik visi dar buvo kaip kitur, taip ir Vilniuje - „litvinai'' – Basanavičus, kaip matome, demonstruoja itin gilią istorinę refleksiją. Didžiausią smūgį tautiniam susipratimui, Basanavičiaus nuomone, padarė 1863 m. sukilimas („lenkmetis'') su lenkų patriotine literatūra ir agitacija, kuri bajorų ir miestelėnų tarpe skleista su politikos tikslu[217]. „Jeigu artimąją statistiką darant pasisektų surinkti ištikimas žinias apie tų visų, kurie šiandien lenkų kalbą vartoja, tautystę beabejo pasirodytų, kaip maža Vilniuje esama tikrų lenkų [...] vilniečiai, beabejo, susipratę, kad jie – i š s k y r u s k a l b ą, kurią vartoja – nieko bendro su Lenkų Karalyste neturi, vėl taptų savo krašto geri p i l i e č i a i (išretinta mano – V. B.)''. „Kalbų įvairumas tautos gyvenime nepavojingas; pavojumi graso ta endekų-etnografų ordeno n e a p y k a n t a ir vislab tai, kas ne

[215] Ten pat.
[216] Ten pat.
[217] Ten pat.

lenkiška, pavojinga yra dvasios pavergimas svetimam mūsų kraštui lenkų politikos fanatizmui... (išretinta mano – V. B.)''[218]. [**1863-ieji**] [**NAUGADUKAS**]

Štai 1918 m. gruodį „Lietuvos aide'' pasirodo dar vienas svarbus poleminis Basanavičiaus straipsnis Vilniaus miesto istorijos tema[219]. Straipsnio pavadinimas - „Ar Vilnius buvo lietuvių miestas?'' – yra identiškas tais pačiais metais lenkų endekų laikraštyje „Dziennik Wileński'' (Nr. 273) pasirodžiusiam J. Obsto straipsniui, kuriame pastarasis tvirtina, kad neva „etnografinės Lietuvos žemės plotas senovėje, kaip ir dabartės, nesiekęs Vilniaus, kursai visados buvęs slavų miestas slavų krašte''[220]. Be to, tame straipsnyje J. Obstas dar teigia, kad neva „lietuviai nuo seniausių laikų gyvenę palei Jūres-mares tik siaura juosta, maždaug šios dienos Kauno gubernijos sienose, taip pat ir Vilniaus gubernijos vakarų kraštelyje''[221].

Janas Konradas Obstas (Jan Konrad Obst, 1876-1954) – operos dainininkas, istorikas, publicistas, redaktorius, leidėjas. Gimė Saksonijoje. Vaikystę ir jaunystę praleido Vokietijoje. Baigė Lipsko gimnaziją, vėliau – konservatoriją. Studijavo kultūros istoriją ir politinę ekonomiką Lipsko universitete. 1895 debiutavo kaip operos dainininkas Lipsko operoje. 1902 m., po žmonos tragiškos žūties teatro scenoje, išvažiavo į Peterburgą (Rusija), kur dirbo laikraščio „Kraj“ redakcijoje. Po laikraščio uždarymo 1910 m. J. K. Obstas pats pradėjo leisti „Kwartalnik Litewski“. Tais pačiais metais įstojo į Vilniaus mokslo bičiulių draugiją. 1911 m. Vilniuje Bernardinų gatvėje nupirko namą, kuriame 1822 m. gyveno Adomas Mickevičius. Pirmame namo aukšte įrengė A. Mickevičiaus muziejų, kuris veikia iki šiol. Dirbo „Vilniaus dienraščio“ („Dziennik Wileński“) redakcijoje. 1934 m. pasitraukė iš politinės ir visuomeninės veiklos, nupirko dvarelį Kirtimų kaime šalia Lavoriškių ir persikraustė ten gyventi. Vėliau, kai tarybų valdžia dvarus konfiskavo, persikraustė į Dziekaniškių km., čia rašė atsiminimus[222].

J. K. Obstas parašė daugiau kaip tūkstantį straipsnių ir daugiau nei 20 knygų. Iš jų minėtinos: „Polska i Litwa“ („Lenkija ir Lietuva“, 1912 m.), „Kapitał, praca i wynagrodzenie“, („Turtas, darbas ir atlyginimas“ , 1918 m.), „Odwieczny spór Polski z Moskwą o Litwę“ („Lenkijos ir Maskvos amžini ginčai dėl Lietuvos“, 1919 m.), kartu su kitais parašė „Historia cudownego obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej: ku upamiętnieniu 75-lecia koronacji“ („Vilniaus Aušros Vartų stebuklingojo Dievo Motinos paveikslo istorija“, 1927, 1937, 2002 m.) ir kt. Šiuo atveju svarbu, jog yra parašęs kelis straipsnius Vilniaus istorijos tema. Taip pat nemažai rašė apie Vilniaus kraštą. Tačiau, rašydamas apie lietuvių ir lenkų santykius, buvo šališkas[223]. Apskritai J.

---

[218] Ten pat.
[219] *Basanavičius J.* Ar Vilnius buvo lietuvių miestas? // Lietuvos aidas. 1918 12 06. Nr. 150.
[220] Ten pat.
[221] Ten pat.
[222] Janas Konradas Obstas (Jan Konrad Obst) // www.vilnijosvartai.lt (žiūrėta 2012 03 25).
[223] Obst Jan: [biografija] // Lietuvių enciklopedija. Boston (Mass.), 1960. T. 21. P. 536.

Obstas visą LDK istoriją traktavo tik kaip lenkiškos civilizacijos, kuri buvo vakarietiškosios dalis, darinį[224].

Basanavičius savo straipsnyje tendencingus J. Obsto teiginius atremia visų pirma etnografiniais lietuvių apgyvento ploto duomenimis. Kad lietuviai nuo seniausių laikų buvo apgyvenę beveik visą šių dienų Vilniaus guberniją su Vilniaus miestu galima įsitikinti, teigia Basanavičius, iš etnografinių žemėlapių. Pagal prie A. Korevos veikalo „Vilniaus gubernija'' (Peterburgas, 1861 m.) pridėtą etnografinį žemėlapį bei pagal Erkerto etnografinį žemėlapį (Peterburgas, 1863 m.) lietuvių apgyventas plotas apėmė visą Trakų ir Vilniaus apskritis, dalį Švenčionių, Lydos ir Ašmenos apskričių besitęsiančių dar tolokai ir už Ašmenkos upės[225]. Lietuvių kalbos vartojimo įrodymus Basanavičius paremia A. Vilčinsko prisiminimais[226] bei Z. Glogerio („Senosios Lenkijos istorinė geografija'', Krokuva, 1903) tyrimais, kuris teigia, jog Vilniaus apskrityse pastebimas „įdėmus'' faktas, kad nuo 1863 m., būtent nuo generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo valdymo laikų Lietuvoje, lenkų kalba tarp katalikų gyventojų šitame šone labai išspiplatinus, taip kad esą ištisos sritys, kuriose ji paėmus viršų paskutiniame XIX šimtmečio ketvirtadalyje. Tai buvo lietuvių spaudos uždraudimo vaisius ir lenkų kunigų lenkybės agitacijos per bažnyčias darbo vaisius. Visų šių žemių ir jų gyventojų lietuviškumą įrodo ir lietuviški vietovardžiai[227].

J. Obstas dar tvirtina, jog padavimas, kad Vilnių įsteigęs Gediminas yra klaidingas, nes, atseit, Gediminas apie 1325 m. tik perkėlęs savo sostinę į šį slavų miestą. Čia Basanavičius „primena'' J. Obstui lenkų kronininko Motiejaus Miechovitos žodžius, kad „lietuviai patys Vilnių įsteigę''. O 1387 m. įvedant krikščionybę jau yra dar aiškesnių žinių apie Vilniaus miesto gyventojų tautybę. Janas Dlugošas (1415-1480) liudijo, kad tuomet Vilnius buvo lietuvių tautos sostinė (*caput et metropolis gentis*) ir čia lietuviai buvo krikštyti[228]. M. Miechovita, M. Stryjkovskis, A. Gvanjinis aprašydami krikščionybės įvedimą Vilniuje, sako, kad tuomet čia buvus užgesinta stabmeldžių lietuvių garbinamoji amžinoji ugnis, jų stabai išnaikinti, šventasis alkas iškirstas ir 30 000 lietuvių apkrikštyta, o kadangi lenkų kunigai lietuvių kalbos nemokėjo, pats kunigaikštis Jogaila lietuviškai aiškinęs krikštijamiems žmonėms kunigų pamokslą[229].

Būtina pridurti, kad Basanavičius įrodinėdamas senojo Vilniaus lietuviškumą šiame straipsnyje (kaip dažnai ir kituose savo istoriniuose tekstuose) taip pat remiasi ir Vokiečių ordino diplomato, Elbingo komtūro grafo Konrado fon Kyburgo (vok. Konrad von Kyburg) tariamo

---

[224] *Staliūnas D.* Mokslo draugijos ir istorinių paminklų apsauga XIX a. pab. – XX a. pr. Lietuvoje // Dr. Jonas Basanavičius, 1851-1927. Vilnius, 2009. P. 141.
[225] *Basanavičius J.* Ar Vilnius buvo lietuvių miestas?... ; plg. Lietuvos sienos. Tūkstantmečio istorija... P. 86, 93-94.
[226] *Vilčinskas A*. Kada Vilniuj lėtuvinykų kalbas žūta? (Atsiminimai)...
[227] *Basanavičius J.* Ar Vilnius buvo lietuvių miestas?...
[228] Ten pat.; plg. Jonas Dlugošas // Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai (sudarė N. Vėlius). T. 1... P. 571-579.
[229] plg. Motiejus Miechovietis // Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai (sudarė N. Vėlius). T. 2... P. 353-354.; Motiejus Stryjkovskis // Ten pat. P. 562-564.; Aleksandras Guagnini // Ten pat. P. 487-490.

dienoraščio užrašais, kuriuose aprašoma 1397 m. vasaros grafo kelionė į Lietuvą pas didįjį kunigaikštį Vytautą.

Dienoraščio vertimą iš vokiečių į lenkų kalbą rinkinyje „Pomniejsze pisma historyczne“ (Smulkesnieji istorijos raštai) dar 1856 m. paskelbė ir komentavo istorikas Teodoras Narbutas. Neužilgo buvo suabejota šio dokumento autentiškumu. Basanavičius dienoraščio autentiškumu neabejojo ir dar 1900 m. išvertė jį į lietuvių kalbą[230]. Ilgainiui buvo nustatyta, kad Kyburgo dienoraštis yra falsifikatas: jo duomenys neatitinka nustatytų Konrado fon Kyburgo biografijos duomenų. Spėjama, kad Kyburgo dienoraštį patriotiniais tikslais tikriausiai yra sukūręs pats Teodoras Narbutas[231].

Šiuo atveju, kaip matome, Basanavičių tiesiogiai kaltinti sąmoningai naudojus dokumento falsifikatą negalime. Šis istoriografinis faktas tiesiog yra dar vienas liudijimas, rodantis Basanavičiaus moklsinį siekį pagrįsti Vilniaus lietuviškumą remiantis istoriniais šaltiniais.

Basanavičius, jau aptartame straipsnyje „Ar Vilnius „lenkų’’ miestas?’’[232], pateikė kelis senovinių lietuvių dainų Vilniaus tema pavyzdžius ir išsakė susirūpinimą, kad lietuvių dainos apie šį miestą nėra surinktos į vieną vietą. Kaip žinome, Basanavičius lietuvių tautosaką, o tame tarpe ir liaudies dainas, rinko jau nuo mokymosi gimnazijoje laikų. Šį darbą jis nuosekliai tęsė ir apsigyvenęs Vilniuje. Rinkti Vilnijos lietuvių tautosaką, dainas Basanavičius tai pat ragino ir Vilniaus krašto mokytojus bei moksleivius. Ilgainiui apie Basanavičių susiorganizavo ir folkloro būrelis[233]. Taip, 1923 m. Basanavičiaus iš surinktos medžiagos parengia solidų veikalą „Vilnius lietuvių dainose’’[234].

Šią nemažą studiją Basanavičius baigė rašyti 1923 m. sausio mėnesį, o veikalo įžangos žodis („Prakalbos vieton’’) yra jo kalba, pasakyta 1923 m. gegužės 22 d. Lietuvių klube. Šia kalba Basanavičius savo darbą susiejo su Vilniaus – Lietuvos sostinės - 600 metų sukaktimi. Studija buvo atspausdinta „Lietuvių tautoje’’ ir atskiru atspaudu[235]. Atkreiptinas dėmesys, kad šiuose leidimuose buvo įdėta ir dedikacija: „A. a. Lietuvių mokslo draugijos garbės nario TADO WRÓBLEWSKIO, didelio Lietuvos ir Vilniaus mylėtojo, atminčiai’’[236].

„Prakalbos vieton’’ – tai išsami dokumentais ir istoriografija paremta Vilniaus istorijos, apimant laikotarpį nuo pirmųjų gyventojų pasirodymo ir miesto įkūrimo iki XX a. pradžios, apžvalga. Kalba, kaip Basanavičiui ir būdinga, pradedama pakiliai: „[...] Gedimino [...] būta labai

---

[230] Grovo Kyburg'o kelionė Lietuvona 1397 m. (lietuviškai išguldė J. Basanavičius). Plymouth, PA. 1900.
[231] Kyburgo dienoraštis // Visuotinė lietuvių enciklopedija. T. X (Khmerai-Krelle). Vilnius, 2006. P. 22.
[232] *Iks. [Basanavičius J.]*. Ar Vilnius „lenkų’’ miestas // Viltis. 1912 05 20 (06 02). Nr. 58.
[233] *Kairiūkštytė N.* Jono Basanavičiaus gyvenimas ir veikla Vilniuje 1919-1927 m. // Dr. Jonas Basanavičius. Vilnius, 2009. P. 207.
[234] *Basanavičius J.* Vilnius lietuvių dainose // Lietuvių tauta. Vilnius, 1925. Kn. 3. Sąs. 3. P. 583-652. ; *Jonas B. Birštonas [Basanavičius J.]*. Vilnius lietuvių dainose. Vilnius, 1925.; *Basanavičius J.* Vilnius lietuvių dainose // *Basanavičius J.* Raštai. Kn. 1: straipsniai ir studijos. Vilnius, 2003. P. 299-416.
[235] *Basanavičius J.* Raštai. Kn. 1: straipsniai ir studijos. Vilnius, 2003. P. 463.
[236] *Basanavičius J.* Vilnius lietuvių dainose // *Basanavičius J.* Raštai. Kn. 1: straipsniai ir studijos… P. 299.

doro vyro, didelio patrioto, rūpestingo Lietuvos šeimininko, tvirto pasiryžimo lietuvių tėvynę ginti, savo naujos sostinės uolaus globėjo ir, be abejo, vieno didžiausių k u l t ū r o s nešėjų Lietuvon (išterinta mano – V. B.)''[237]. Trumpai apžvelgęs Lietuvos valstybinės ir tautinės tradicijos raidą iki pat 1863 m. ir konstatavęs jau įvykusį ir pilietinį-politinį lietuvių nutautimą, tęsė: „Tačiau bent patiems lietuviams turi būti tuo dar brangesnis Vilnius ir Gedimino atminimas! Todėlei kviečiu čia susirinkusius atsistojant pagerbti to Lietuvos didvyrio, Vilniaus įkūrėjo, šviesią atmintį, niekada neužmiršti jojo nuopelnų Lietuvos sostinę įkuriant ir ją mylėti kaipo lietuvių tautos pranokėjo palikimą!...''[238]. [REZERVUARAS]

REZERVUARAS

Beveik tuo pat metu kaip ir Lietuvių mokslo draugija (LMD), t.y. 1907 m. kovo mėnesį, lenkų inteligentų iniciatyva buvo įkurta Vilniaus mokslo bičiulių draugija (VMBD; Towarzystwo przyjaciół nauk w Wilnie), kuri, priešingai nei LMD, propagavo prolenkiškas idėjas ir unijinį bendrumą su lenkais. Tačiau abi draugijos turėjo ir bendrų tikslų bei uždavinių – LDK istorijos tyrinėjimas, bibliotekų ir muziejų steigimas, kraštotyrinis darbas bei kultūros paminklų apsauga. Todėl abi draugijos jau 1908 m. tapo viena kitos narėmis ir kurį laiką (bent iki 1918 m.) bendradarbiavo[239].

1911 m. gruodžio 1 d. Vilniaus miesto dūma vienbalsiai priėmė sprendimą patvirtinti kanalizacijos ir vandentiekio darbų programą mieste, pagal kurią vienas iš vandens rezervuarų turėjo būti įrengtas ant Gedimino pilies kalno. Turimos žinios rodo, kad lietuviai ir lenkai reagavo tuo pačiu metu[240].

Gruodžio 21 (sausio 3) d. ši problema svarstyta VMBD valdybos posėdyje ir įteiktas protestas miesto valdžiai. Valdyboje VMBD nariams buvo pažadėta parama. Tačiau nesulaukę oficialaus atsakymo iš miesto valdžios valdybos nariai 1912 m. sausio 25 d. nusprendė siųsti protestą Peterburgo archeologijos komisijai[241].

Tą pačią dieną, kai šį klausimą svarstė VMBD, pasirodė ir pirmieji lietuvių protesto balsai. „Viltis'' išspausdino šešių lietuvių protestą[242], kurį taip pat perspausdino ir baltarusių kalba ėjęs laikraštis „Naša Niwa''. Vėliau vieno iš protestą pasirašiusiųjų Donato Malinausko straipsnis pasirodė „Viltyje''ir „Lietuvos žiniose'', kurio pabaigoje autorius siūlė sušaukti LMD susirinkimą ir apsvarstyti šį klausimą[243]. Vėliau po D. Malinausko straipsniu pasirašė ir nemažai nelietuvių, kas rodė, kad iškilęs pavojus pilių liekanoms galėjo vienyti įvairių tautų asmenis. Sausio 28 d. „Lietuvos žinios'' išspausdino atsišaukimą, kviečiantį visus lietuvius protestuoti prieš šį miesto valdžios sumanymą[244]. Netrukus į LMD ir šio laikraščio

[237] Ten pat. P. 299.
[238] Ten pat. P. 300.
[239] *Petrauskienė I.* Vilniaus mokslo bičiulių draugija (1907-1941) // Mokslo draugijos Lietuvoje. Vilnius, 1979. P. 137-138.
[240] *Staliūnas D.* Mokslo draugijos ir istorinių paminklų apsauga… P. 138.
[241] Ten pat.
[242] Dėl negerbimo senobės liekanų // Viltis. 1911 12 21 (1912 01 03). Nr. 148.
[243] *Malinauskas D.* Vilniaus Pilies Kalnui apsaugoti (dėl inžinieriaus E. Šenfeldo laiško) // Viltis. 1911 12 30 (1912 01 12). Nr. 150.; Tas pats. Lietuvos žinios. 1911 12 31 (1912 01 13). Nr. 151.
[244] Ar privalome tylėti? // Lietuvos žinios. 1912 01 28 (02 10). Nr. 12.

redakciją pradėjo plaukti lietuvių protestai. Viename jų buvo rašyta: „Kas drįs darkyti tą Pilies kalną, tas skriaus ne tik tai mūsų praeitį, bet ir dabartį ir ateitį''[245]

„Mokslo draugijos komitetas, sužinojęs apie tokį miesto tarybos n e l e m t ą sumanymą, visoje eilėje posėdžių – sausio, vasario ir kovo 1912 m. – užsiminėjo šituomi klausimu. Sužinojęs, kad iš tikrųjų rengiama, taisant rezervuarą, ardyti kalno viršūnę, komitetas nutarė pirmučiausiai protestuoti magistratui prieš tokį š v e n t v a g i š k ą jojo tarybos nutarimą [...] (išretinta mano – V. B.)''[246] – to meto susijaudinimą savo autobiografijoje išreiškė Basanavičius.

Basanavičius, J. Vileišis ir D. Malinauskas taip pat paruošė memorialą Peterburgo archeologijos komisijai, atskleisdami pilies ir kalno istorinę ir architektūrinę reikšmę ne tik Vilniui, bet ir visai Lietuvai. Memorialas buvo nusiųstas ne tik Peterburgo archeologijos komisijai, bet ir Rusijos archeologų draugijai, Archeologijos institutui, vidaus reikalų viceministrui V. Charuzinui, doc. E. Volteriui, akademikams A. Šachmatovui ir F. Fortunatovui, kaip LMD garbės nariams, Dūmos atstovui A. Bulotai Peterburge ir Maskvos archeologijos pirmininkei P. Uvarovai. Be to, šituo reikalu į Peterburgą vyko ir pats LMD pirmininkas Basanavičius[247].

Nors LMD ir VMBD nesuvienijo savo pastangų, tačiau svarbu, kad LMD dėl Gedimino kalno apsaugos išlaikė jai būdingą oficialią diplomatiją, lojalumą VMBD – savo memoriale prašė Pilies kalno priežiūrą pavesti „kurios nors Mokslo Draugijos žiniai Vilniuje''[248].

LMD ir VMBD protestai, nusiųsti į Peterburgo archeologijos komisiją, bei visuomenės reakcija davė savo rezultatus. Peterburgo archeologijos komisija prašė Vilniaus gubernatoriaus, kad Pilies kalnas nebūtų niokojamas ir paprašė atsiųsti rezervuaro įrengimo projektą. Kovo 1 d. Vilniaus miesto prezidentas Węclawskis išsiuntė raštus (LMD – rusų kalba, VMBD – lenkų), kuriuose jų atstovus kvietė atvykti į miesto valdybą ir susipažinti su rezervuaro įrengimo projekto brėžiniais ir įsitikinti, kad kalnui, kaip paminklui, nebus pakenkta, nors ten ir bus žemė kasama.. LMD griežtai atsisakė tai padaryti, nes toks brangus paminklas esąs neliečiamas. Galų gale pasidavė ir miesto valdyba: 1912 m. kovo 20 d. posėdyje 31 balsu „už'' ir 6 „prieš'' šio projekto įgyvendinimą buvo nuspręsta atidėti[249]. Netrukus per Vilniaus gubernatorių šiai valdybai pranešta, kad pilies kalne įrengti vandens rezervuarą draudžiama. „Tai buvo nemenkas tuomet laimėjimas''[250] – rašė Basanavičius.

Basanavičius išsamiai apžvelgia Vilniaus pavadinimo etimologiją, miesto teritorijos topografinę ir geografinę padėtį, apibūdina net apylinkių florą ir fauną. „Toksai prigimties turtingumas, - sako Basanavičius, - kurs buvo šiame krašte, kur vėliau atsirado Vilnius, jau ankstybais laikais turėjo atkreipti saviep atidą čion atvykstančių žmonių, kurie jau gilioje senovėje čia gyventi kūrėsi ir kaimus steigti pradėjo''[251].

[245] Protesatas // Lietuvos žinios. 1912 02 11 (24). Nr. 18.
[246] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 245-246.
[247]Ten pat. P. 246.; *Jurginis J.* Lietuvių mokslo draugija... P. 103.
[248] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika…P. 246.; *Keršytė N.* Lietuvos kultūros vertybių globos institucijos Vilniuje XX amžiaus pradžioje // Vilniaus kultūrinis gyvenimas, 1900-1945. Vilnius, 1998. P. 76.
[249] *Staliūnas D.* Mokslo draugijos ir istorinių paminklų apsauga... P. 140.
[250] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 247.
[251] *Basanavičius J.* Vilnius lietuvių dainose... P. 304.

Toliau kruopsčiai apžvelgia Vilniaus pilių, visų pirma Aukštutinės (vad. Gedimino), pilies įkūrimo istorines bei legendines aplinkybes, įkūrimo laiką. Šioje vietoje Basanavičius didelį dėmesį skiria paties Gedimino veiklai ir jo kaip valdovo asmeniui. Taip pat atkreipia dėmesį į to meto Vilniaus gyventojų pasaulėžiūros bruožus ir šių santykį su senąja religija. Aprašo XIV a. kryžiuočių Vilniaus niokojimus. Detaliai aprašo Vilniaus priemiesčių istorinę geografiją[252].

Basanavičius taip pat cituoja įvairius XV-XVI a. užsieniečių Vilniaus aprašymus. Štai, cituodamas XV a. pr. Žilibero de Lanua gana slogų Vilniaus aprašymą[253], pasitelkia svarbų J. I. Kraševskio paaiškinimą, jog užsieniečiai Vilnių matė paviršutiniškai ir todėl keistai aiškino lietuvių būdą ir papročius, t.y. tie svetimšalių liudijimai turi nemažai tiesos, tik pastarųjų yra blogai aiškinami. Šioje vietoje Basanavičius, be kita ko, atkreipia dėmesį į XVI a. Vilniaus kultūrinį pakilimą, ypač pasireiškusį valdovo Žygimanto Augusto rezidavimo sostinėje metu. Aprašo miesto savivaldą, prekybos ir amatų raidą, išvardina miestą valdžiusias vaivadas. Daug dėmesio skiria Vilniaus vyskupystės, jėzuitų ir Vilniaus universiteto istorijai[254].

Basanavičius trumpai apžvelgia ir XX a. pradžios Vilniaus atlietuvėjimo ženklus: pamini dar apie 1895 m. Vilniuje pradėjusius telktis susipratusius lietuvių inteligentus ir jų įkurtą „Dvylikos Vilniaus apaštalų'' draugiją (kurių tarpe D. Malinauskas, E. Nonevičius, B. Stankevičius nemokėjo lietuviškai), akcentuoja apleistos šv. Mikalojaus bažnyčios perdavimą lietuviams 1902 m. bei 1904 m. P. Vileišio rūpesčiu įkurtą „Vilniaus žinių'' dienraštį[255]. [**VILEIŠIADA**]

Šios plačios Basanavičiaus kalbos pabaigoje paliečiami ir įvairiuose šaltiniuose pateikiami statisitiniai XIX-XX a. pradžios Vilniaus gyventojų duomenys. Iš to seka logiška išvada, jog išsamus ir objektyvus (visų pirma lietuvių atžvilgiu) Vilniaus miesto gyventojų surašymas dar nėra atliktas. Nors yra labai reikalingas.

Toliau knygoje pateikiama apie 160 iš visos Lietuvos surinktų Vilnių mininčių lietuviškų dainų variantų. Šios dainos, pasak Basanavičiaus, rodo kaip gerai lietuviai senovėje pažinojo Vilnių. Čia galima išskirti Antano Juškos užrašytą[256] gražiąją Barborą Radvilaitę-Goštautienę, kurią 1547 m. vedė karalius Žygimantas Augustas, mininčią dainą:

> „Aplink Vilnių aukšti kalnai, / Stovi naujas darželis, / O tę vaikščioju padabna mergelė, / Skynė žalias rūteles. / Ir atjojo lenkų ponai, / Mūs karaliaus edelmonai, / Ei, prašė meldė padabną mergelę: / - Paskink žalias rūteles, ir t.t.''[257]

[252] Ten pat. P. 306-326.
[253] plg. Dvi Žilibero de Lanua kelionės į Lietuvą // Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.) (parengė J. Jurginis, A. Šidlauskas). Vilnius, 1988.
[254] *Basanavičius J.* Vilnius lietuvių dainose P. 329-353.
[255] Ten pat. P. 353-354.
[256] *Juška A*. Lietuviškos dainos. Kazanė, 1880. P. 44.
[257] *Basanavičius J.* Vilnius lietuvių dainose P. 361.

Basanavičius taip pat išskirtinai daug dėmesio skiria lietuvių karo dainom. Vienoje užrašytoje Adutiškio apylinkėse sakoma:

„Neverk, mergele, balta lelijela, / Kaip nujosiu, ir atjosiu. / E kad neatjosiu, tai karalium stosiu / Aukštan kalni Vilniaus miesti.''[258]

Kitoje:

„Vilniaus laukelij po smilčių kalneliu / Pakavotas brolutėlis. / Saulė tekėjo, kaip brolį nušovė, / Saulė leidos, kaip kovojo. / Visi kunigai, visi klioštorninkai, / Palydėkit žalnerėlį. / Visi ubagai, visi zvaninikai, / Pazvanykit žalnierėliu(i).''[259]

„Susipažinus iš aukščiau paduotųjų dainos variantų, - rašo Basanavičius, - apie to Lietuvos bernelio kovose dalyvavimą Vilniuje ir jo apygardoje, jojo norą tapti „karalium'', „karelium'' – karo vadu ir jo garbingą mirtį, galima skaityti to nežinomo ir užmiršto vardo lietuvių k a r ž y g i o-h e r o j a u s atmintį palaiminta, nes visų kraštų lietuviai savo skaitlingomis dainomis yra nupynę jam dideliausią paguodos vainiką, kokio kitose dainose veltui ieškotumei (išretinta mano – V. B.)''[260].

„Gerbiamieji!, - užbaigdamas kalbą tarė Basanavičius, - leiskite man šitą ilgą paskaitą apie Vilnių [...] užbaigti Simono Stanevičiaus eilėmis, kurias jis p r a n a š o į k v ė p i m u, Vilnių minėdamas, jau prieš 100 metų [...] yra parašęs (išretinta mano – V. B.)''[261]:

„Mačiau Vilnių, šaunų miestą, / Seną mokslų gyvenimą, / Nuo žemaičių beapsėstą / Ir jų tikrą sutarimą. / Šlovė visus sujudino / Gerą tėviškei daryti / Ir, ką amžiai sugadino, / Laikas yra pataisyti. / Daugel metų sviets rokavo, / Mūsų žemė kaip pražuvo, / Kaip užmiršo kalbą savo / Ir užmiršo, kuomi buvo. / Tarp žemaičių vis atgijo / Garbė tėvų ir liežuvis, / Meilė terp jų išsiliejo, / Prasidžiugo ir lietuvis... / Veizdėk, sviete, atsiminęs, / Kas ten šiaurėj atsitiko - / Lietuvos senos giminės / Pražuvime sveikos liko.''[262]

[258] Ten pat. P. 401.
[259] Ten pat. P. 401-402.
[260] Ten pat. P. 402.
[261] Ten pat. P. 416.
[262] Ten pat.

III. J. BASANAVIČIUS VILNIUJE 1905-1907 M.

III.1. Įsikūrimas

Sugrįžęs į Tėvynę Lietuvą ir atvykęs į Vilnių Basanavičius jau kitą dieną apsilanko „Vilniaus žinių'' redakcijoje. Čia susipažįsta su G. Landsbergiu-Žemkalniu, J. Kriaučiūnu ir kt. Taigi, Basanavičiaus veiklai dirva jau buvo paruošta[263]. Pasak rašytojos ir aktyvios Vilniaus lietuvių veikėjos Onos Pleirytės-Puidienės, centrinėmis ir dominuojančiomis to meto figūromis buvo Petras Vileišis ir Jonas Basanavičius, o „Vilniaus žinių'' redakcija - „visų nuolatinių ir laikinų lietuvių etapo punktas, per kurį defiliuodavo [eidavo – V. B.] kasdien visų srovių ir visokių sumanymų asmenys ir idėjos''. Pažintis lietuvių veikėjai tarpusavyje užmegzdavo paprastai ir nuoširdžiai bei su dideliu džiaugsmu bei pasitikėjimu[264]. Štai kaip vienintelė nuolatinė „Vilniaus žinių'' darbuotoja O. Pleirytė-Puidienė prisimena savo pirmą susitikimą su Basanavičium dienraščio redakcijoje vėlų 1905 m. rudeny:

> „Vos tik įėjo užimponavo mane savo išviršine išvaizda: aukštas, elegantiškas, rafinuotų manierų ponas, aristokratiško maštabo. Ypatingai graži galva su vos pasidabruotom tamsių plaukų garbanom ir klasiniai ryškiu veido profiliu, papuoštu įstabiai giliu akių žvilgsniu ir lepiai ugdoma barzda. Kol su visais,

[263] *Norkūnas Ž.* P. Vileišis – amžininkams ir mums… P. 72.
[264] *O. Pl.-Puidienė. [Pleirytė-Puidienė O.].* Vilnius ir Dr. J. Basanavičius // Lietuvos žinios. 1927 03 01. Nr. 48. P. 3.

regimai, gerai jam pažįstamais bendradarbiais sveikinosi, jau spėjau nugirsti paviliojusio mano dėmesį svečio vardą.

Tučtuojau pastebėjo mane naujokę ir į mano stalą priėjęs, lengva šypsena, kaip geram pažįstamui, pratiesė ranką ir, nežinau kodėl, prabilo vokiškai:

- Ach, wie jung wir noch sind!...Na, aber wie fühlen sie sich zwischen uns?[*]

Sumišusi atsakiau tąja pat kalba, kad gerai, bet tuojau pareiškiau lietuviškai, jog aš lietuvaitė.

- Nepanašu – paerzino mane ranką tebelaikydamas, bet kiečiau paspausdamas, ir pridūrė: - tačiau mums tokių lietuvaičių labai reikia''[265]

Istoriografijoje paprastai teigiama, kad apie „Vilniaus žinių'' laikraštį susitelkusi nuosaikiųjų liberalų grupė sugrįžus į Lietuvą Basanavičiui įgijo ideologą[*]. Iš esmės sutinkant su tokios istoriografinės formuluotės semantika, svarbu nurodyti kokia prasmė teikiama žodžiui *ideologija*. Čia ideologiją reikia skirti nuo pasaulėžiūros ir mąstymo bei veikimo būdo apskritai. Atsižvelgiant į išskirtus kriterijus Basanavičių galima apibūdinti kaip antropologinių pažiūrų romantiką besivadovaujantį pozityvistine metodologija[266]. Sąvokai *ideologija* šiuo atžvilgiu teikiama neautralioji, t.y. nei pozityvi (kritinis racionalizmas), nei negatyvi (marksizmas), prasmė[267]. Kitaip tariant, kalbant apie Basanavičių kaip apie ideologą, sąvoką *ideologija* reiktų įvardinti tiesiog *pasaulėžiūra* plačiąją prasme.

Rugpjūčio 3 d. Basanavičius apsilanko Vilniaus viešojoje bibliotekoje (susipažįsta su direktoriais D. Daugela ir Dobrianskiu). Kaip žinome, nuo 1832 metų Vilniaus universitetas – Lietuvos intelektualinis ir kultūrinis centras - caro Nikolajaus I įsakymu buvo uždarytas. Tačiau universiteto atkūrimo planai visuomenėje buvo gyvi, o jo patalpos nebuvo ilgai tuščios. 1855 – 1865 m. universiteto patalpose veikė grafo Eustachijaus Tiškevičiaus iniciatyva įkurta ir krašto inteligentiją bendram tiriamąjam darbui telkusi bei LDK kultūrinį palikimą puoselėjusi Vilniaus Laikinoji archeologinė komisija su Senienų muziejumi[268]. O 1867 m. universiteto patalpose iškilmingai atidaryta minėta Vilniaus Viešoji biblioteka, kuri, nepaisant caro valdžios pastangų paversti ją reakcinės ideologijos židiniu, suvaidino teigiamą vaidmenį Lietuvos kultūroje. Savo knygų fondais ji buvo ketvirtoji Rusijoje , o 1915 m. jos fonduose buvo 310 tūkst. tomų, be vertingo rankraštyno. Nepaisant spaudos draudimo, bibliotekoje buvo kaupiamos ir senosios lietuviškos

[*] Ach, kokie jauni mes dar esame!...Na, bet mes gerai save jaučiame tarp mūsų?

[265] Ten pat.

[*] Kiek paviršutiniški, bet pagarbiai rafinuoti Basanavičiaus kaip *tautinio ideologo* vertinimai pasirodo jau tarpukario istoriografijoje. Sovietinėje Lietuvos istoriografijoje Basanavičiaus kaip ideologo samprata *ideologizuota*, t.y. Basanavičius iš marksistinių-leninistinių pozicijų vaizduotas kaip *buržuazinis-nacionalistinis ideologas*. Istoriografijoje po 1990 m. Basanavičiaus kaip *ideologo* vertinimai, atmetus marksitinę-leninistinę ideologiją, tačiau nesigilinant į sampratos turinį, išliko. Basanavičiaus ir ideologijos santykio klausimas išlieka aktualia moksline problema, o galima Basanavičiaus kaip *ideologo* teorinė prieiga yra atskiro, išsamaus tyrimo uždavinys. Atkreiptinas dėmesys, jog pastaruoju metu istoriografijoje pastebimos naujos Basanavičiaus kaip ideologo *ideologizavimo* tendencijos (žr. pvz.: *Putinaitė N*. Šiaurės Atėnų tremtiniai. Vilnius, 2004.)

[266] *Jurgutienė A*. Jonas Basanavičius ir romantizmas... P. 95.

[267] *Anzenbacher A.* Filosofijos įvadas. Vilnius, 1992. P. 36.

[268] Vilniaus universiteto istorija 1803-1940. Vilnius, 1977. P.132-134.

knygos (M. Daukšos „Katekizmas'' ir „Postilė'' ir kt.). Vėliau Vilniaus viešoji biblioteka buvo įjungta į universiteto biblioteką (1919 m.)[269]. Taigi, galima sakyti, kad tą dieną Basanavičius tarsi simboliškai apsilankė senojoje Lietuvos *Alma Mater*. Tyrinėdamas praeitį turtingais viešosios bibliotekos fondais jis ir vėliau dažnai naudosis.

Tos pačios rugpjūčio dienos pietus Basanavičius valgo su P. Vileišiu, K. Puida, ir J. Kriaučiūnu bajorų vasaros klube. Bajorų klubas Vilniuje veikė nuo XIX a. vidurio. Žiemą bajorų klubo nariai susirinkdavo Oginskių name Etmonų g. (anksčiau Milijonų g.) arba dabartinėje Arklių g. esančio „Policeiskio" skersgatvyje. Vasaros metu klubas persikeldavo į jam atiduotus pastatus Trijų Kryžių kalno papėdėje, kurie 1807 – 1832 m. priklausė Vilniaus universitetui. XIX a. pradžioje kalno šlaituose buvo įrengtas sodas, kurį labai pamėgo miestiečiai. Medinis tiltelis per Vilnią jungė klubą su Botanikos sodu. Už įėjimą į Bajorų klubą reikėjo mokėti 5 kapeikas Botanikos sodo kasose. 1894 m. vasaros sezonui buvo paklotas naujas medinis šaligatvis ir laipteliai, aikštelėje pastatyta pavėsinė, atnaujintas patalpų vidus. 1903 m. senoje vietoje pagal architekto Augusto Kleino (suprojektavusio ir P. Vileišio rūmus Antakalnyje) projektą iškilo naujas dviejų aukštų medinis klubo pastatas su bokšteliu, paviljonas, buvo įrengta sporto aikštelė[270]. Kaip matome, Basanavičiaus ir kompanjonų pietūs turėjo būti tikrai elegantiški.

Rugpjūčio 4 d. Basanavičius persikelia iš neramaus „Belle vue'' hotelio į Niškovskio viešbutį, kuriame su tarpais gyvens iki 1914 m. Laisvu laiku jis užsiima pasivaikščiojimu Antakalnyje bei Žvėryne. O rugpjūčio 5 d. pradeda darbuotis viešojoje bibliotekoje. [**1863-ieji**]

1863-ieji

Jonas Basanvičius yra 1863-1864 metų Lenkijos ir Lietuvos sukilimo prieš okupacinę carinės Rusijos valdžią amžininkas. Sukilime nei jo šeimos nariai, nei juo labiau jis pats nedalyvavo, pačių kovų jam matyti taip pat neteko (yra matęs Bartininkuose prajojant kazokų eskadroną). Tačiau savo autobiografijoje ir kituose raštuose 1863 m. įvykius, tarsi juos atribodamas nuo Lietuvos istorijos, jis vadina „lenkmečiu'' (rašydamas naudoja kabutes) ir „lenkų maištu''. Tokį sukilimo vertinimą galėjo nulemti Basanavičiaus patirtis: pasak jo, Bartininkų parapijoje dvarininkų buvo labai mažai, krašto žmonės sukilime nedalyvavo ir jam nepritarė. Už tai lenkų slaptoji valdžia žmones persekiojo ir baudė (pakorė Pajevonio ūkininką Baliūną). Basanavičius teigia, kad iki sukilimo apylinkėse buvo labai mažai mokyklų[271]. Akivaizdu, kad tai labai ribojo mokymosi galimybes. Tik po sukilimo valstiečių vaikams atsirado realios galimybės siekti aukštesnio mokslo apskritai - stoti į Seinų gimnaziją. Reikia pasakyti, kad Basanavičius savo autobiografiją rašė 1922 m., kuomet Vilnius ir Pietryčių Lietuva jau buvo užgrobta Lenkijos. Tačiau vargu ar tai galėjo turėti didelės įtakos Basanavičiaus sukilimo interpretavimui.

[269] Ten pat. P. 138.
[270] Vilniaus vaizdų atvirukai 1897–1915 (parengė D. Keršytė). Vilnius, 2005. P. 523.
[271] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 19-22.

Dabartinėje Lietuvos istoriografijoje 1863-1864 m. sukilimas laikomas vienu svarbiausiu šalies istoriniu įvykiu. O sąvokos „lenkmetis'' ar „lenkų sukilimas'' aiškinamos kaip atspindėjusios specifinę dalies to meto Lietuvos sukilėlių – visų pirma bajorų – unijinę pilietinę savimonę.

Sukilimo svarba ir reikšmė Lietuvos istorijoje, be abejo, nekvestionuojama. Istorikas E. Aleksandravičius yra rekonstravęs Lietuvos sukilėlių politinę programą ir išryškinęs dalies sukilimo vadų savarankiško valstybinio mąstymo apraiškas[272]. Prolietuviškom sukilimo vadų orientacijomis neabejoja ir filosofas B. Genzelis[273]. Taigi, remiantis vien Basanavičiaus patirtimi daryti apibendriančių išvadų negalime. Kita vertus, laikotarpis nuo 1861 m. valstiečių reformos (baudžiavos panaikinimo) ir 1863-1864 m. pralaimėto sukilimo iki maždaug lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo XX a. pradžioje yra labai socialiai prieštaringas.

Kaip ten bebūtų Niškovskio viešbučio pastate, kuriame Basanavičius pragyveno beveik 10 metų, 1863 m. veikė slapta sukilėlių vadavietė: čia Zigmanto Sierakausko sušauktame pasitarime buvo parengtas sukilimo Lietuvoje planas[274]...

Rugpjūčio 17 d. Basanavičius išvyksta į Garliavą pas seną gerą draugą, aušrininką K. Aglinską. Garliavoje paviešėjęs gerą savaitę Basanavičius išvyksta į Marijampolę (apsilanko pas gimnazijos laikų pažįstamą P. Kriaučiūną, susipažįsta su M. Gustaičiu, K. Grinium, K. Prapuoleniu). 27 d. čia atvyksta brolis Vincas su žmona ir sūnum, kurį Basanavičius apsiima leisti į mokslus. Nuo rugpjūčio 30 d. gyvena Garliavoje pas Aglinską, o rugsėjo 7 d. grįžta į Vilnių. [**APTIEKORIUS**]

Štai 21 d. „Vilniaus žiniose'' išspausdinamas įdomus *Ex-lituano* slapyvardžiu prisidengusio Basanavičiaus straipsnis, kuriame kalbama apie lietuvių klubo Vilniuje sumanymą[275]. Straipsnis pradedamas Basanavičiui būdinga trumpo ekskurso į istoriją maniera: rašoma apie tą nepamirštamą įspūdį ir ryšio su praetimi jausmą, kuriuos patiria pirmą kartą į Lietuvos sostinę atvykęs lietuvis apžiūrėdamas garsųjį Lietuvos didžiųjų kunigaikščių miestą. Apeliuojama į lietuvių tautinę sąžinę: akcentuojama apverktina lietuvybės (ryšium su lenkybe) padėtis Vilniuje, reiškiamas susirūpinimas lietuvių nevieningumu bei dalijimusi į „partijas ir partijukes''. Straipsnyje keliama lietuvių visuotinio organizuoto vienijimosi Vilniuje idėja. Tam, pasak Basanavičiaus, reikia įkurti lietuviškai-tautišką klubą ar panašią organizaciją, kuri ilgainiui taptų Vilniaus lietuvių kultūriniu centru telkenčiu ne tik mieste jau gyvenančius tautiečius, bet ir naujai atvykstančius[276]. Straipsnis turi aiškią potekstę: juo siekiama savotiškai zonduoti Vilniaus lietuvių viešosios nuomonės reakciją į išsakomą visuotinio vienijimosi mintį.

---

[272] *Aleksandravičius E.* 1863 m. sukilimas ir lietuvių nacionalinio judėjimo politinė programa // LAIS. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991.; *Aleksandravičius E.* Politiniai lietuvių siekiai 1863-1914 m. // *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993.

[273] *Genzelis B.* Kelias į 1918 metų Vasario 16-ąją. Vilnius, 2005. P. 26-34.

[274] Niškovskio viešbučio namas (Rita Strazdūnaitė, Antanas Tyla) // Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas. Vilnius, 1988. T. 1. P. 320-321.

[275] *Ex-lituanas [Basanavičius J.].* Apie „Lietuvių kliubą'' Vilniuje // Vilniaus žinios. 1905 09 13 (26). Nr. 222.

[276] Ten pat.

Netrukus „Vilniaus žiniose'' pasirodo ir poleminis Antano Trečioko atsakas[277], kuriame sakoma, kad klubų – kaip vien tik įvarių pasilinksminimų (lošimo kortomis, girtuokliavimo ir pan.) vietų – tikrai nereikia (tuo polemikos autorius parodo per siaurą lietuvių klubo sumanymo suvokimą). Pasisakoma už „Draugijos talentams šelpti'' įkūrimą, kuri rūpintūsi materialine pagalba sunkiau gyvenančių šeimų vaikų švietimui. *Ex-lituanas* (Basanavičius) kaltinamas nesiorientavimu situacijoje dėl inteligencijos (sic) stokos. Teigiama, kad dabar tarp lietuvių yra įvairiausių nuomonių ir skirtymasis į partijas yra natūralus. „Bet reikia atskirti pelus nuo grūdų, blogas partijas nuo gerų''[278] – rašoma A. Trečioko. Taigi, šiame straipsnyje atsiskleidžia ryški partinė orientacija. Įdomu, kad ir šis straipsnis užbaigiamas vienybės šūkiu.

Apibendrinant, aptartuose straipsniuose atsispindi skirtingi mąstysenos ir tuo metu besikristalizuojančios visuomeninės-partijinės orientacijos poliai. Basanavičius (kartu su P. Vileišiu, G. Landsbergiu-Žemkalniu, M. Davainiu-Silvestraičiu ir kitais vyresnės kartos lietuvių veikėjais) laikosi pozicijos: *pirma tautos/Lietuvos vienybė – paskui partijinė diferencijacija/organizacija*. Antanas Trečiokas (kaip ir dalis jaunesnės kartos lietuvių veikėjų) išreiškia priešingą poziciją - *pirma partijinė diferenciacija/organizacija – paskui tautos/Lietuvos vienybė.* Čia galima prisiminti J. Tumo-Vaižganto to meto nuotaikas charakteringai atspindintį liudijimą: „Mums reikėjo politikos, o mūsų šefas [P. Vileišis – V. B.] kartojo: Geriausia dabar politika, tai – jokios politikos! Ponuliai, dirbkime tik kultūros ir ekonomikos darbą, o kai visa to padaugės, tai ir politikos atsiras savaime''[279]. [**VILEIŠIADA**]

Rugsėjo 23 d. Basanavičius parašė laišką advokatui Dimitrijui Ralčevui į Varną, prašydamas atsiųsti jam Bulgarijoje likusią biblioteką ir kitus daiktus. Spalio 8 d. gauna D. Ralčevo atsakymą telegrama, kad viskas išsiųsta į Odesą. Spalio 21 dieną Basanavičius išsiuntė telegramą į Rusijos finansų ministeriją, prašydmas leidimo atsiimti brangią siuntą. 1906 m. kovo 2 d. Basanavičiui buvo pranešta, jog muitinė baigė tvarkyti būtinus formalumus; kovo 3 d. iš Odesos muitinės pranešta, kad daiktus jam išsiųs artimiausią pirmadienį. Kovo 29 d. siuntinys – 30 skrynių su knygomis ir kitais daiktais (iš viso 153 pūdai – apie 2500 t) - laimingai pasiekė Vilnių[280].

Knygos Basanavičiaus pamėgtos dar vaikystėje, o jas kaupti jis ėmė dar mokydamsis Marijampolės gimnazijoje. Studijų metais Maskvos universitete jo knygų rinkinys toliau pildėsi, o darbo ir gyvenimo metu Bulgarijoje šis rinkinys virto asmenine biblioteka. Apskritai, Basanavičiaus santykis su knyga buvo ypatingas. Jo būta bibliofilo, kuris knygas tausojo, brangino ir puoselėjo.

Žmogaus gyvenimas su knyga, kaip teigia literatūros istorikas Sigitas Narbutas, yra reikšminga istorinė ir psichologinė detalė, nurodanti asmens dabarties darbų ir ateities projektų

[277] *Antanas Penktasai [Trečiokas A.]*. Svajojimai Ex-lituano apie „Lietuvių klubą'' // Vilniaus žinios. 1906 01 10 (23). Nr. 7.
[278] Ten pat.
[279] *Vaižgantas.* Raštai. T. 12. Kaunas, 1929. P. 132.
[280] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 176, 180-181.; *Narbutas S.* Ieškojęs gyvybingumo pagrindų... P. XIV.

kūrimo trajektorijas[281]. Basanavičius knygas vertino ne tik kaip priemonę studijoms, lavinimuisi, akiračio plėtmui ir žinių apie įvairiausias pasaulio bei žinijos sritis skleidimui. Jis pirmiausia matė knygos visuomeninę naudą. Galvodamas apie būties ir raiškos formas, priimtinas tautai gyvenamuoju metu bei ateityje, Basanavičius joms pagrindų ieškojo, sekdamas Europos, pirmiausia jos Vidurio ir Rytų regiono, valstybių raidą. Bendri visoms modernias pilietinio gyvenimo formas įsisavinančioms tautoms politinės būties pavidalai jo buvo konkretinami, remiantis sava suprantama vienalaike antropologine, etnografine, lingvistine, paprotine, tautosakine ir tautodailine medžiaga. Svarbu pabrėžti, teigia S. Narbutas, ir dar vieną reikšmingą aplinkybę. Ne tik mokymosi ir studijų metu skaityti veikalai apie Lietuvos praeitį, bet ir pati kultūrinė Europos raida, įvairių sričių mokslo atradimai, naujos mokslinės teorijos turėjo sutvirtinti Basanavičiaus norą sustiprinti ir pagrįsti tuos tautos etnopolitinės raiškos pavidalus europiečiui puikiai suprantama diachronine dimensija – parodyti, jog lietuvių tauta turi savą garbingą istorinę būtį[282].

Basanavičiaus asmeninė biblioteka daro įspūdį ne tik dydžiu, bet ir turiniu. Kalbant apie Basanavičiaus gyvenimą, ypač tą jo dalį, kuri prabėgo Maskvoje, Lome, Vienoje, Prahoje, Varnoje ir daugelyje kitų miestų svetur, dažnai iškeliama apverktina carinės Rusijos okupuotos Lietuvos dalia su spaudos lotyniškais rašmenimis draudimu ir kitais skaudžiais dalykais. Tačiau, pastebi S. Narbutas, gyvenimas tuo metu nei Lietuvoje, nei kaiminystėje, nei tolimesniuose kraštuose nestovėjo vietoje. Visoje Europoje, ir ne tik joje, per antrą XIX a. pusę įvyko reikšmingų kultūros, mokslo, politikos, ūkio ir dar kitokių permainų, neatpažįstamai pakeitusių senojo žemyno pavidalą. Gyvenimas XIX a. Europoje ir kituose kontinentuose, į kuriuos iš mokslo ir kitokios prasmingos veiklos intencijų krypo Basanavičiaus akys, sparčiais žingsniais judėjo progreso ir didžiulių atradimų keliu. Būtent apie šiuos dalykus pirmiausia mums kalba Basanavičiaus asmeninė biblioteka ir būtent šiuos dalykus – žinia, kartu su tragiškais anksčiau minėtais – reikia turėti prieš akis stengiantis apibūdinti šio didžio Lietuvio mintis, sumanymus ir jo įvairialypę veiklą[283].

S. Narbutas kalbėdamas apie Basanavičiaus biblioteką sąmoningai iškelia tris žinijos sritis: mediciną, antropologiją ir istoriją. Mat jos atskleidžia bendrąsias XIX amžiaus Europos mokslo tendencijas: skverbtis prie gyvybės, gamtos ir žmonijos istorijos ištakų, perprasti sudėtingus jų raidos modelius, atsakyti į reikšmingiausių naujų atradimų metu iškilusius esminius klausimus apie reiškinių kilmę, jų būtį lemenčius veiksnius ir aplinkybes, lėmusias jų žūtį. Žvelgdami šiuo požiūriu į Basanavičiaus biblioteką, joje matome visus pagrindinius XIX a. pasaulinio mokslo veikalus: ir Darwino *Rūšių kilmę*, ir Mommseno *Senovės Romą*, ir Schliemanno *Troją*, ir dar daug kitų pačių reikšmingiausių veikalų. Šie faktai, teigia S. Narbutas, liudija Basanavičių galvojus apie lietuvių tautos ateitį, jos politinės ir kultūrinės raiškos raidai ramščių ieškojus tuose keliuose į praeitį,

[281] *Narbutas S.* Ieškojęs gyvybingumo pagrindų... P. VII.
[282] Ten pat. P. IX.
[283] Ten pat. P. XIX.

kuriuos prieš jo akis vėrė įspūdingiausi, reikšmingiausi mokslo atradimai, kuriais jo gyvenamasis metas garsėja dar ir šiandien. Basanavičius, pasak S. Narbuto, prie kai kurių paslapčių atskleidimo buvo lemtingai priartėjęs!... Knyga – žinia, ne pati savaime, o apibrėžta dviejų svarbių dimensijų: mokslo ir labai plačiai suprantamos lituanistikos, t.y. lietuvių kalbos, tautosakos, literatūros, istoriografjos ir pan. – Basanavičiaus gyvenime turėjo vaidinti ir iš tikrųjų vaidino ypatingą vaidmenį[284].

Taigi, Basanavičiaus biblioteka 1906 m. kovo mėn. pabaigoje laimingai pasiekusi Vilnių, jau balandžio 1 d. buvo laikinai sudėta Vileišių namuose, Antakalnyje. Neužilgo Basanavičius savo asmeninė biblioteką (apie 3500 tomų) padovanojo tik susikūrusiai Lietuvių mokslo draugijai[285].

III.2. Didysis Vilniaus seimas

Rusijos politinė situacija 1905 m. sausio-spalio mėn. Visą tą gyvenimo Vilniuje laiką Basanavičius atidžiai stebi Rusijos politinę situaciją, seka revoliucinius įvykius, juos analizuoja[286]. 1904 m. lapkričio 6-9 (19-22) d. Rusijos žemietijų suvažiavimas pareikalavo demokratinių laisvių ir sušaukti Valstybės dūmą. Revoliucijos prasiveržimą paspartino *Kruvinasis sekmadienis* - 1905 m. sausio 9 (22) d. Peterburgo darbininkų eisenos sušaudymas. Į jį buvo atsakyta masiniais politiniais streikais visoje imperijoje, taip pat ir Vilniuje sausio 11-26 (24-vasario 8) d., Kaune sausio 11-18 (24-31) d., Šiauliuose, Panevėžyje.

Istoriko Egidijaus Motiekos nuomone, audringo Rusijos ekonominio vystymosi XIX a. 10-ajame dešimtmetyje rezultatai lėmė vis didėjantį atotrūkį tarp kapitalizmo vystymosi masto ir sustabarėjusios politinės santvarkos, kurią reprezentavo absoliutinė monarchija. Aiškėjo, kad tradicinis didžiulis Vakarų Europos ir Rusijos civilizacijų lygio atotrūkis gali būti likviduotas Rusijai priimant Vakarų Europoje jau tapusius gyvenimo norma demokratinės visuomenės principus. Rusijos pertvarkymo kontūrai ryškėjo jau 1904 m. pabaigoje, kai Rusijos-Japonijos karo ir stipraus revoliucinio judėjimo fone tapo aišku, kad parlamentinio ar pusiau parlamentinio organo – Valstybės dūmos sukūrimas yra neišvengiamas[287].

---

[284] Ten pat. P. XII-XXVIII.
[285] Lietuvių mokslo draugijos kronika // Lietuvių tauta. Vilnius, 1908. Kn. 1. Sąs. 2. P. 304.; *Jurginis J.* Lietuvių mokslo draugija... P. 52.
[286] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 163, 174, 176-177.
[287] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 47-48.

Rusijai galutinai pralaimėjus karą su Japonija, 1905 m. rugpjūčio 6 (19) d. buvo paskelbta apie Valstybės dūmos su įstatymų leidimo patariamąja funkcija sušaukimą. Tačiau tai netenkino Rusijos visuomenės, revoliucinė įtampa augo, 1905 m. spalio 10 (23) d. prasidėjo Rusijos visuotinis politinis streikas, streikavo darbininkai, tarnautojai, laisvųjų profesijų darbuotojai, studentai. Spalio 13 (26) d. visuotinis streikas apėmė ir Vilnių, netrukus išplito ir kitose Lietuvos vietose (Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir kitur). Visuotinis streikas imperijoje privertė caro valdžią nusileisti ir 1905 m. spalio 17 (30) d. išleisti manifestą, kuris skelbė asmens neliečiamybę, sąžinės, žodžio, susirinkimų ir sąjungų laisvę, žadėjo sušaukti Valstybės dūmą, įstatymų leidžiamąjį organą. Manifestas buvo didelis revoliucijos laimėjimas, jis vertė Rusiją konstitucine monarchija, dėjo jos demokratinius pagrindus.

1905 m. sausio-spalio mėn. Rusijos ir Europos audringų įvykių fonas buvo labai palankus Rusijos imperijos pakraščių tautoms, siekusioms išsivaduoti iš Rusijos glėbio ar bent pasinaudoti revoliucija ir sukurti institucijas, galinčias daugiau ar mažiau garantuoti jų saviraišką[288]. Ypač spalio 17 (30) d. manifestas skatino lietuvius aktyviau veikti savarankiškai. „Šie visi suvažiavimai ir nutarimai, kaip ir patys manifestai, turėjo kiek įtėkmės ir į pačius lietuvius''[289]. Taigi, Basanavičius aiškiai suvokė, kad situacija keičiasi – jau galima ir reikia tarti naują žodį.

Vilniaus lietuvių organizacinis biuras. „Vilniaus žinių'' dienraščiui tapus kultūrinės-organizacinės veiklos centru, jo redakcija jau 1905 m. rugsėjo mėn. žengė pirmuosius žingsnius, siekdama įsivyrauti ir politiškai. Lietuvių tautos politinės konsolidacijos požiūriu tai suvaidino svarbų vaidmenį. „Taip susirinkimuose Vilniaus lietuvių „Vilniaus Žinių'' redakcijoje, kur tokie susirinkimai dažniausiai sušaukiami buvo, kuriuose aš, k a i p o d a u g i a u už k i t u s p r i t y r ę s p o l i t i k o j e, turėjau nemenką įtėkmę, pradėta ir apie tuos rusų susivažiavimus ir jųjų nutarimus debatuoti (išretinta mano – V. B.)''[290] – rašo Basanavičius. [**POLITIKA**]

POLITIKA

Politika (gr. *politikē* — valstybės valdymo menas) - valstybinių reikalų tvarkymo teorija ir praktika. Pažymėtina, kad sąvoka „politika'', žvelgiant tiek iš lingvistinių pozicijų, tiek remiantis Klasikinio laikotarpio graikų filosofija, neatsiejamai susijusi su „pilietiškumu''. Prasminis ryšys tarp politikos ir pilietiškumo yra neišvengiamas, nes toks valstybės valdymas, kai atsiribojama nuo bendruomenės reikalų, praranda teisėtumą, o nepartiniai piliečiai, rūpindamiesi savo bendruomene, neišvengiamai susiduria ir su tais klausimais, kuriuos sprendžia politikai. Todėl senovės graikų kalbos žodis *politikós* reiškė tiek „politiką", kuris administruoja valstybės institucijas, tiek „pilietį", t.y. susipratusį bendruomenės narį, kuris aktyviai rūpinasi jos reikalais. Šiuo atžvilgiu Basanavičius veikla, jo asmeninė laikysena, dargi svetimos ir

[288] Ten pat. P. 50.
[289] *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 177.
[290] Ten pat.

priešiskos valstybės – Rusijos imperijos – kontekste, neabejotinai traktuotina kaip išskirtinio pilietiškumo pavyzdys.

Kai 1905 m. Basanavičius atvyko į Vilnių, jis buvo bene vienintelis lietuvis, ilgai gyvenęs parlamentarizmo sąlygomis ir pažinęs politines kovas, „sutvarkytas konstitucijos“. Gyvendamas Bulgarijoje, Basanavičius suvokė žmogaus teisių svarbą ir konstitucijos svarbą. Užrašų sąsiuvinyje jis atsidėjęs konspektavo teisės aktus apie žmogaus teises ir rinkimų sistemą Anglijoje[291]. „Būdamas rusų aplamai ir ypač jų politikos priešas'' jis susidomėjo liberalo Liubeno Karavelovo partija ir, persiėmęs jos ideologija, aktyviai kovojo su konservatoriais. Kai kunigaikštis Aleksandras suspendavo liberalią konstituciją ir įvykdė valstybės perversmą, Basanavičius išvyko į Austriją. Siūlomos gydytojo vietos Juodkalnijoje, Cetinės mieste, atsisakė ir atsidėjo mokslui. 1884 m. liberalams grįžus į valdžią, parvyko atgal, buvo išrinktas Bulgarijos literatų draugijos, vėliau – Mokslų akademijos nariu. 1889 m. atsisakė valdiškos tarnybos. Tapęs Bulgarijos piliečiu (pilietybę gavo 1891 m. lapkričio 16 d.), įstojo į Karavelovo demokratų partiją, kurios idėjos jam atrodė simpatiškiausios, skelbė rašinius, nukreiptus prieš kitas partijas, dalyvavo parlamento rinkimuose, tapo Varnos miesto tarybos nariu, dalyvaudavo demokratų kongresuose. 1903 m. rudenį Sofijoje, kai buvo peržiūrima partijos programa, kartu su gydytoju Orachnovaču redagavo jos skyrių apie „tautos sveikatą“. Visgi, sutinkant su A. Grigaravičium, politika jam – pertrauka tarp mokslo darbų[292].

1887 m. rugpjūčio 7 d., Lomas, Bulgarija. Vakare, apie 10 val., pas Basanavičių atėjo vienas jaunas pažįstamas bulgaras, Aleksandras Manoilovas, neva daktaro pas savo sergančią seserį kviesti. Basanavičius nieko pikto nemanydamas su juo drauge ir išėjo. A. Manoilovas, jiems beeinant, truputį užpakaly atsiliko. Netoli paėjėjus staiga nuaidėjo šūvis: „pajutau skausmą pečiuose, - prisimena Basanavičius, - vos tik spėjus atsižiūrėti atgal, jis vėl šovė iš revolverio antrą kartą ir pataikė į kairiąją ranką (antibrachium), šovė dar ir trečią sykį, bet, man jau bėgant, pataikyti nebegalėjo...''. A. Manoilovas, pasikėsinęs į Basanavičių, pabėgo[293].

Nors A. Manoilovas teisėsaugos buvo sučiuptas ir nuteistas 15 metų kalėjimo, tačiau tikrosios pasikėsinimo priežastys nebuvo išaiškintos...iki šiol. Gana pagrįstai spėjama, kad pasikėsinimas, tuo metu Bulgarijoje vykstančių rusofilų-rusofobų kovų kontekste, buvo politiškai motyvuotas[294]. Taip manė ir pats Basanavičius, nors į jo gyvybę pasikėsinusiam vaikinui „regimai, tūlos klaidžios idėjos vedamam'' neapykantos nejautė[295].

Kulka iš Basanavičiaus rankos, kuri buvo sutrupinusi alkūnkaulį, netrukus buvo išimta ir kaulas palengva sugijo. Bet kita kulka, įstrigusi pečiuose ties stuburu, taip ir liko jo kūne. Tai visam gyvenimui sutrikdė Basanavičiaus sveikatą – ėmė sparčiai progresuoti nervų liga parestezija...

Jau 1905 m. rugsėjo mėn. pabaigoje, pasak E. Motiekos, pastebimos lietuvių politikų pastangos labiau suartėti su Rusijos demokratiniais sluoksniais. Rusijos demokratinis judėjimas nuo 1904 m. pabaigos, t.y. nuo Rusijos žemietijų ir miestų veikėjų I suvažiavimo, iki 1905 m. rugsėjo

[291] *Basanavičius J.* Užrašų blonknotas // LLTIB RS. F2-54. Lapai nenumeruoti.
[292] *Grigaravičius A.* Jonas Basanavičius – politikas iš reikalo… P. 80.
[293] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 124.
[294] *Visockis A.* Bulgarija-Basanavičius-Lietuva. P. 86.
[295] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 124-126.

mėn. buvo padaręs didžiulę pažangą, išsireikalavęs iš valdžios daugybę nuolaidų. Valstybės dūmos įstatmo paskelbimas taip pat buvo nemažas jų nuopelnas[296]. „Šitame suvažiavime [1905 m. rugpjūčio 12-15 (25-28) – V. B.], - rašo Basanavičius, - Vilniaus atstovas p. Vróblevskis prirodinėjo, kad visos tautos: lietuviai, latviai, lenkai, rusai, žydai, turi s u s i v i e n y t i, idant savo politiškas teises atgautų. [...] Kunigaikštis Druckis-Lubeckis sakęs, kad visos nuskriaustos tautos, kaip lietuviai, žydai, lenkai, rūpinsiąsi patekti Dūmon ne todėl, jog jie norį savo politikos tikslus pasiekti, - ne - jų siekiniai esą aukštesni, platesni. Jie kartu su kitais geresniais atstovais rūpinsiąsi, idant visi Rusijos gyventojai ž m o n i š k ų t e i s i ų įgytų, nes be tų teisių negalima ilgiau tverti (išretinta mano – V. B.)''[297]. Šias Vilniaus atstovų kalbų dalis Basanavičius, matyt, neveltui cituoja nes „susivienijimą'', o juo labiau „žmoniškas teises'' galima labai įvairiai interpretuoti (prisiminkime garsiąją „Aušros'' *Prakalbą*: „Juk ir mes esame tokie pat žmonės, kaip ir mūsų kaimynai, ir norime visomis teisybėmis, prigulinčiomis visai žmogystei, lygiai su mūsų kaimynais naudotis''[298]).

Lietuvių siekius užmegzsti glaudesnius ryšius su Rusijos demokratais, be kita ko, skatino ir lenkiškai kalbančios lietuvos visuomenės bandymai besikuriančiose Rusijos demokratinėse instancijose kalbėti viso krašto, t.y. Lietuvos arba Lietuvos ir Baltarusijos vardu. 1905 m. rugsėjo – lapkričio mėnesiais vykusiuose visos Rusijos žemietijų ir miestų atstovų suvažiavimuose, kur buvo svarstomi autonomijos klausimai, Lietuvos lenkų atstovai (jų tarpe ir T. Vrublevskis) pasisakė prieš Lietuvos autonomijos klausimo kėlimą, siūlė tenkintis Lenkijos autonomija, kuri apimtų ir Lietuvą (Lietuvai numatant tam tikrą savivaldą Lenkijos autonomijos rėmuose)[299]. Būtent taip atsitiko Rusijos žemietijų ir miestų atstovų V suvažiavime Maskvoje 1905 m. rugsėjo 12-15 (25-28) d. Tai sukėlė leituvių politinių veikėjų, tarp jų ir Basanavičiaus, nepasitenkinimą. Tiesa, šiame suvažiavime dalyvavo lietuvis studentas J. Brazaitis. Kadangi jis neturėjo jokių Lietuvos gyventojų įgaliojimų, balso teisės negavo[300]. Be to, 1905-1906 m. aktyvią veiklą Vilniuje ir Vilniaus gubernijoje buvo išvystę lenkų endekai (tautiniai demokratai), kurie Lietuvą, kaip ir Baltarusiją, laikė tik istoriniu teritoriniu vienetu ir nepripažino jai jokių teisių į savarankišką egzistenciją. Lenkų laikraščiai „Gazeta Polska'', „Kurjer litewski'', „Wiek'', „Dziennik Wilenski'' ir kiti lietuvių tautinį judėjimą apibūdino kaip saujelės „litvomanų separatistų'' judėjimą, lietuvių kalbos teisių gynimą tapatino su šovinizmu. Tuo tarpu Lietuvos lenkų pažangiosios demokratinės jėgos, artimai

[296] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 59.
[297] *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 177.
[298] *B. [Basanavičius J.]*. Priekalba // Aušra. 1883. Nr. 1. P. 4.
[299] *Miknys R., Motieka E*. Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 109.
[300] *Basanavičius J*. Vilniaus seimo medžiaga // LLTIB RS. F2-1445.; *Basanavičius J*. Vilniaus seimo medžiaga (parengė R. Miknys, E. Motieka) // Lituanistica. 1993. Nr.1(13). P. 66.

bendravusios su LDP ir 1906 m. pirmoje pusėje susitelkusios apie dienraštį „Gazeta Wilenska''[*], buvo gerokai silpnesnės ir negalėjo tapti atsvara necionalistinėms (endekiškoms)[301].

Esant tokioms aplinkybėms Vilniuje, šv. Mikalojaus bažnyčioje, 1905 m. spalio 8 d. įvyko Vilniaus lietuvių susirinkimas, turėjęs aptarti galimybes dalyvauti žemietijų VI suvažiavime. Susirinkimas išrinko „Vilniaus lietuvių organizacijos biurą'', į kurį įėjo J. Basanavičius, P. Gaidelionis, A. Smetona, J. Brazaitis ir K[302]. Kitą dieną, spalio 9-tą, pavakarę pas Basanavičių Niškovskio viešbutyje biuro posėdyje buvo apsvarstyti rinkimų į minėtajį suvažiavimą klausimai ir parengtas protokolas, kuris netrukus buvo padaugintas hektografuotu būdu ir išplatintas tarp lietuvių inteligentų[303]. Šiame susirinkime svarstyta galimybė sudaryti septynis Lietuvos sričių komitetus (kokius – nepaminėta), kurių kiekvienas turėtų išrinkti po 1 atstovą į žemietijų suvažiavimą. Tokia politika, kaip teigia E. Motieka, rodė lietuvių politikų norą tiesiogiai dalyvauti Rusijos politiniame gyvenime[304]. Tai patvirtina ir formuluotė, kad Biuras užsiims „susinešimu su žemiečių organizacijos biuru Maskvoje ir Patariamuoju rinkimų Viešpatystės Tarybon komitetu Petrapilėj''[305]. Ypač svarbus teiginys, išreiškiantis norą bendradarbiauti su Valstybės dūmos Rinkimų komitetu.

Biurą daugumą sudarė dešiniojo lietuvių visuomenės sparno atstovai. Jo sudėtyje nebuvo socialdemokratų, pasisakančių prieš dalyvavimą rinkimuose į Dūmą. Todėl Biuras išreiškė tik dalies Vilniaus lietuvių politines nuostatas. Tačiau vien tai, kad „Žemietijų organizacinis biuras'' ir jo tarpininkas T. Vrublevskis pripažino tris lietuvių mandatus, rodo, jog į biurą buvo žiūrima kaip į lietuvių politinės veiklos centrą. Kartu tai buvo ir lietuvių suvažiavimo organizacinio komiteto užuomazga[306].

„Organizacinio biuro posėdžiui gana vėlai naktyje pasibaigus ir ilgai užmigti negalint, apmąstant politiškąjį Rusijos stovį, man atėjo galvon – ar negalima gi būtų ir lietuviams, sekant rusų pavyzdį, sušaukti V i l n i u j e mūsų žmonių suvažiavimą, kuriame ir lietuviai patys galėtų i š r e i k š t i v i e š a i s a v o n u o m o n ę a p i e s a v o r e i k a l u s (išretinta mano – V. B.)''[307] Ant rytojaus, t.y. spalio 10 d., Basanavičiui šiom savo mintim netrukus pasidalina su P. Vileišiu ir J. Kriaučiūnu ir suvažiavimą nutariama šaukti. Matyt, dėl stiprios emocinės iškrovos bei progresuojančios nervų ligos ir ateinanti naktis Basanavičiui praeina neramiai – iš ryto jis pabunda po baisaus sapno su nereguliariai plakančia ir neramia širdimi (tachikardija)[308].

---

[*] „Gazeta Wilenska'' – visuomeninis-politinis ir literatūros dienraštis, ėjęs 1906 01 15 (28) – 07 25 (08 08).
[301] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 109-110.
[302] Ten pat.; *Basanavičius J.* Dėlei Didžiojo Lietuvių Seimo ir jo dokumentų // LLTIB RS. F2-230. L. 1-2.; K. – istorikų R. Miknio ir E. Motiekos nuomone, galėno būti kun. J. Kukta arba J. Kriaučiūnas.
[303] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 177.; *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 66.
[304] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 60.
[305] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 67.
[306] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 60-61.
[307] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 67.

Kas buvo suvažiavimo įkvėpėjas. Į klausimą, kas buvo Lietuvių suvažiavimo iniciatorius, atsakyti nėra paprasta. Akivaizdu tik tai, jog tai buvo „Vilniaus žinių'' dienraščio iniciatyva. Vienais duomenimis, suvažiavimo idėją iškėlė Basanavičius, kitais – tuometinis „Vilniaus žinių'' faktinis redaktorius J. Kriaučiūnas. Diskusija dėl šių asmenų prioriteto užsimezgė praėjus vos kelioms dienoms po Lietuvių suvažiavimo[309]. Iki galo išsiaiškinti tuo metu nepavyko, nes prasidėjo Lietuvių suvažiavimo dalyvių ir apskritai revoliucingai nusiteikusių žmonių persekiojimai. Basanavičius netgi buvo priverstas slapstytis Peterburge, vėliau Kaune ir Garliavoje. [APTIEKORIUS]

Vėliau, Lietuvos Respublikos kūrimosi laikotarpiu (1917-1918 m.), Basanavičius kiek patikslina savo teiginius. Suvažiavimo idėja, anot jo, kilusi spalio 10 d., taip ir liko samprotavimų rėmuose. Iš naujo ši mintis jam atėjo spalio 31 d. Basanavičius autobiografijoje rašo: „31 d. [spalio – V. B.] sumaniau sušaukti Vilniaus lietuvių kitai dienai susirinkimą „Viln. Žinių'' redakcijoje pasikalbėt apie tautos dalykus ir išleist atsišaukimą – manifestą dėlei kongreso Vilniuje [...]''[310]. Tačiau knygutėje apie Didijį Vilniaus seimą Basanavičius prasitaria, kad po spalio 9 d.[*] „Organizacinio biuro'' posėdžio, jam, „kaip, rasit, ir kitiems atėjo galvon mintis, ar ne pabandyt sušaukti Vilniuje lietuvių kongresą [...]'' [311]. Vadinasi, pripažįstama, kad tokia mintis kilo ne jam vienam. Kadangi Basanavičius mini, jog šia idėja pasidalinęs su J. Kriaučiūnu ir P. Vileišiu (o P. Vileišis savo nuopelnų šiuo klausimu niekada nekėlė; apie tai nekalbama ir istoriografijoje), išeitų, jog analogišką pasiūlymą galėjo pateikti tiktai J. Kriaučiūnas[312].

Svarbus dar vienas aspektas: Basanavičiaus kvietimas į Suvalkijos lietuvių susirinkimą, vykusį spalio 15 (28) d. Punske[313]. Dėl visuotinio streiko Basanavičius ten negalėjo nuvykti, tačiau šis, nors negausus, suvalkiečių sambūris, pasak jo, dar labaiu sutvirtinęs nuostatą dėl Lietuvių suvažiavimo[314].

Įdomu, kad J. Kriaučiūnas iki 1925 m. šiuo klausimu nepasisakė ir Basanavičiaus argumentų neneigė. Kaip tik 1925 m., dar esant gyvam Basanavičiui, J. Kriaučiūnas pateikė ir savo

---

[308] *Basanavičius J.* 1905 m dienoraštis // LLTIB RS. F2-25. Lapai nenumeruoti.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 177-178.

[309] *Liudas [Gira L.].* Platesnis aprašymas pirmojo lietuvių tautos susivažiavimo Vilniuje // Vilniaus žinios. 1905 11 30 (12 13). Nr. 281.; *Basanavičius J.* Prie Lietuvių susivažiavimo Vilniuje // Vilniaus žinios. 1905 12 20 (1906 01 02). Nr. 290.

[310] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 178.

[*] Cituojamoje Basanavičiaus knygutėje „Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos (Vilnius, 1925) rašoma „po spalio 22 d.''. Remiantis Basanavičiaus Dienoraščiu (vestu naujuoju stiliumi) ir jo parengta Vilniaus seimo medžiaga, t.y. pirminiais šaltiniais, „Vilniaus lietuvių organizacinio biuro'' pasitarimas įvyko spalio 9 (rugsėjo 26), t.y. spalio 9 d. naujuoju stiliumi. Spalio 9 d. data (naujuoju stiliumi) nurodoma ir Basanavičiaus straipsnyje „Dėl Didžiojo lietuvių seimo ir jo dokumentų'' (Lietuvos aidas. 1918 04 11. Nr. 43). Basanavičiaus autobiografijoje įsivėlė klaida: rašoma, kad „Vilniaus lietuvių organizacinio biuro'' pasitarimas įvyko ne spalio 9 (rugsėjo 26), o spalio 9 (22) d., t.y. spalio 9 d. senuoju stiliumi. Ši datavimo klaida pateko į minėtą knygutę „Iš Didžiojo Vilnaius seimo istorijos'', ją kartoja ir E. Motieka savo knygoje „Didysis Vilniaus seimas'' (p. 62-64.).

[311] *J. S-lius [Basanavičius J.].* Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos. Vilnius, 1925.

[312] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 63.

[313] *Simonaitis M.* Laiškas J. Basanavičiui, 1905 10 20 // LLTIB RS. F2-1377.; *Stankevičius J.* Laiškai J. Basanavičiui, 1905 10 21 ir 1905 11 11 // LLTIB RS. F2-1397.

[314] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 67.

versiją[315], kurią nuosekliai pakartojo vėlesnėse publikacijose[316]. Pasak jo, mintis, sušaukti Lietuvių suvažiavimą jam kilusi Kaune, lietuvių „Dainos'' draugijos organizuotame vakare, po to, kai jis lenkų laikraštyje „Goniec Wieczorny'' perskaitęs pasityčiojamą straipsnį apie lietuvių Memorandumą Rusijos ministrų tarybos pirmininkui grafui Vitei[317]. Esą jis tuomet manęs, jog visuotinio lietuvių suvažiavimo sušaukimas parodys pasaulio visuomenei tautos gyvybingumą (tiesa, čia, kaip pastebi E. Motieka, J. Kriaučiūnas klysta – Memorandumas buvo nusiūstas jau išrinkus Lietuvių suvažiavimo organizacinį komitetą[318]). J. Kriaučiūno teiginius paremia „Vilniaus žinių'' radakcijos darbuotojai arba artimai susiję su dienraščiu žmonės (Pr. Klimaitis[319], L.Gira[320], J. Gabrys-Paršaitis[321]). M. Biržiška taip pat pažymi, kad „Vilniaus žinių'' redakcijoje tikruoju Seimo sumanytoju buvo laikomas J. Kriaučiūnas[322].

Reikia pažymėti, jog ir Basanavičius, ir J. Kriaučiūnas teigė, kad apie Lietuvių suvažiavimo sušaukimą buvo nuspręsta bendrame jųdviejų ir P. Vileišio pasitarime. Tiktai, Basanavičiaus teigimu, tai įvyko spalio 10 d., o J. Kriaučiūno – spalio 31 d. Svarbu, kad pretendentai į iniciatorius išliko taktiški vienas kito atžvilgiu, tiesiogiai neneigė vienas kito argumentų (bent jau spaudoje), tiktai pateikdavo savo versijas. Nė vienas iš jų neneigė kito vaidmens tiek dalyvaujant Lietuvių suvažiavimo organizaciniame darbe, tiek paties suvažiavimo metu. Basanavičiaus ir J. Kriaučiūno tarpusavio santykiai tuo metu, sprendžiant iš jų korespondencijos, buvo gana šilti, J. Kriaučiūnas visada rodė Basanavičiui nuoširdžią pagarbą[323]. Be to, jie abu priklausė (ir netgi užėmė vadovaujančias pozicijas) apie „Vilniaus žinių'' dienraštį besigrupuojančiam tautininkų būreliui, kuris tuoj po Lietuvių suvažiavimo įkūrė Tautiškąją lietuvių demokratų partiją[324]. Kita vertus, kaip matyti iš G. Landsbergio-Žemkalnio laiško Basanavičiui, J. Kriaučiūnas visgi, matyt, turėjo polinkį dominuoti[325]. J. Kraiučiūną buvus „savotiško būdo kontraversiška asmenybe'' nurodo ir A. Merkelis[326].

Reikia sutikti su E. Motiekos prielaida, jog Basanavičaus spalio 10 d. J. Kriaučiūnui ir P. Vileišiui pateiktas sumanymas pirmajam nebuvo visai netikėtas; tačiau, matyt, šiame pasitarime suvažiavimo sušaukimo galimybė buvo atmesta kaip esamomis politinėmis aplinkybėmis nereali.

---

[315] *Kriaučiūnas J.* Didžiojo Vilniaus seimo 1905 m. genezis // Lietuvis. 1925 08 20.
[316] *Kriaučiūnas J.* Iš mūsų partijų etikos praeityje // Lietuvos aidas. 1929 07 08. Nr. 151.;*Kriaučiūnas J.* Mano praeities vaizdeliai. Kaunas, 1936.
[317] *Kriaučiūnas J.* Didžiojo Vilniaus seimo 1905 m. genezis…
[318] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 63.
[319] *Klimaitis Pr.* Didysis Vilniaus seimas // Židinys. 1931. Nr. 1. P. 46.
[320] *Liudas [Gira L.].* Platesnis aprašymas pirmojo lietuvių tautos susivažiavimo Vilniuje…; *Gira L.* Didysis Vilniaus seimas // Lietuvos aidas. 1917 09 22. Nr. 6..; *Gira L.* Didžiojo Vilniaus seimo reikšmė ir uždaviniai // Lietuvos aidas. 1918 04 04. Nr. 40.
[321] *Gabrys-Paršatis J.* Didysis Vilniaus seimas ir jo reikšmė Lietuvai // Naujoji Romuva. 1936. Nr. 47. P. 940. 1937. Nr. 3. P. 55 ir kt.
[322] *B-ka. M. [Biržiška M.].* Didysis Vilniaus seimas // Lietuviškoji enciklopedija. T. 6. Kaunas, 1937. P. 693.
[323] *Kriaučiūnas J.* Laiškai J. Basanavičiui, 1893-1907 // LLTIB RS. F2-1107. L. 1-24.
[324] Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai... P. 180-181.
[325] *Landsbergis-Žemkalnis G.* Laiškas J. Basanavičiui, 1905 12 01 (14) // LLTIB RS. F2-1127.
[326] Cit. iš: *Aničas J.* Petras Vileišis... P. 359.

Spalio 15 (28) d. įvykęs suvalkiečių susirinkimas sutvirtino Basanavičiaus nusistatymą dėl galimybės sušaukti Lietuvių seimą, tačiau tik spalio 17 (30) d. manifestu deklaravus pilietines laisves, taip pat dėl spalio mėn. visuotinio streiko prasidėjus suirutėms, susidarė gana palanki situacija, kuria ir galėjo pasinaudoti tautiškai nusiteikę lietuvių visuomenės veikėjai. Todėl, kaip teigia E. Motieka, visiškai tikėtina, kad antrąjį stimulą kaip tik ir davė J. Kriaučiūnas. Matyt, spalio 31 d. rytą jis ir „priminė'' Basanavičiui, kad patogus momentas Lietuvių suvažiavimui atėjęs. Tolesnė iniciatyva vėl priklausė Basanavičiui, kuris savo autoritetu ir laikė savo rankose visas suvažiavimo rengimo gijas[327]. O kalbant pačia plačiąja prasme, suvažiavimo ar seimo sušaukimas buvo dėsningas dalykas, neišvengiama lietuvių tautinio judėjimo raidos stadija.

Organizacinio komiteto sudarymas. „Atsišaukimas į lietuvių tautą''. Po Basanavičiaus, J. Kriaučiūno ir P. Vileišio pasitarimo tą pačią, t.y. spalio 31 d., Vilniuje įvyko lietuvių susirinkimas, kuriame daugiausia dalyvavo „Vilniaus žinių'' laikraščio bendradarbiai[328]. Buvo pritarta suvažiavimo sumanymui ir numatyta rytojaus dieną šiam reikalui sukviesti visų partijų ir srovių atstovus. Tas susirinkimas ir įvyko 1905 m. lapkričio 1 d. „Vilniaus žinių'' redakcijoje[329]. Susirinkime buvo atstovaujama LSDP (A. Pūrėnas), LDP (J. Jablonskis, P. Višinskis, Vl. Pauliukonis ir kt.), nepartinė inteligentija (O. Pleirytė, K. Puida, J. Baronas ir kt.), taip pat besiformuojanti tautinių demokratų grupė (J. Basanavičius, J. Kriaučiūnas, Pr. Klimaitis, M. Davainis-Silvestraitis ir kt.). Pastaroji sudarė susirinkusiųjų daugumą. Suvažiavimo rengėjai numatė sudaryti komitetą iš įvairių partijų ir grupių atstovų. Manyta, jog kuo platesnis politinių grupuočių spektras dalyvaus suvažiavimo rengimo darbe, tuo bus didesnis komiteto poveikis Lietuvos visuomenei. Tautininkų, tame tarpe ir Basanavičiaus, požiūriu tai turėjo būti seimas visos Lietuvos lietuvių, neskiriant partijų, luomų ir tikėjimų[330].

Pirmasis pasitarimas praėjo gana sėkmingai, iš esmės buvo pritarta Lietuvių suvažiavimo idėjai. Susirinkimo protokole užfiksuota, kad išrinktas Organizacinis komitetas (OK), „kuris turės sustatyti pakvietimą ant kongreso Vilniuje artimiausiame laike apsvarstymui svarbiausiųjų lietuvių tautos politiškųjų šio laiko dalykų''[331]. Į komitetą įėjo J. Basanavičius, kun. J. Ambraziejus, J. Baronas, F. Bortkevičienė, M. Davainis-Silvestraitis, kun Pr. Jokūbėnas, J. Kriaučiūnas, G. Landsbegis-Žemkalnis, G. Spakauskaitė, kun. St. Stakelė, V. Urbonavičius, Antanas Vileišis, P. Višinskis, A. Domaševičius ir Vl. Sirutavičius. Pastebėtina, jog net 8 iš 15 OK narių buvo tautininkų grupės atstovai (J. Basanavičius, kun. J. Ambraziejus, M. Davainis-Silvestraitis, J. Kriaučiūnas, G. Landsbergis-Žemkalnis, kun. St. Stakelė, V. Urbonavičius, Antanas Vileišis)[332]. Po

[327] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 64-65.
[328] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 67.
[329] Ten pat. P. 67-68.
[330] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 65.
[331] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 68.
[332] Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai… P. 180-181.

du žmones atstovavo LDP (F. Bortkevičienė, P. Višinskis) ir LSDP (A. Domaševičius, Vl. Sirutavičius), trys likusieji – nepartiniai Vilniaus inteligentai. F. Bortkevičienė pažymi, kad jau tada išryškėjo Basanavičiaus noras sutelkti dėmesį į lietuvių tautos kultūrines problemas, bet, anot jos, nepaisant to, susirinkimas „pakrypo daugiau į politinę pusę''[333]. OK taip pat turėjo parengti kvietimą į suvažiavimą[334].

Reikia pažymėti, kad socialdemokratai paskui faktiškai atsisakė dalyvauti parengiamajame darbe. Organizuojant Lietuvių suvažiavimą, LSDP nepanoro keisti dar rugsėjo mėn. manifeste suformuluotų taktikos principų (kuriame etnopolitiniai siekiai buvo daugiau deklaratyvūs), ir faktiškai revoliucingiausia lietuvių partija pati save eliminavo iš svarbiausios nuo pat 1863-1864 m. tautinės-politinės akcijos rengimo. Šią klaidą LSDP vadovai turėjo pripažinti praėjus vos kelioms savaitėms po pirmųjų OK posėdžių[335].

Antrajam susirinkimui, vykusiam 1905 10 20 (11 02), buvo pristatyti du „Atsišaukimo į lietuvių tautą'' projektai - Basanavičiaus (nuo tautininkų ir nepartinių) ir P. Višinskio (nuo LDP). P. Višinskio projekte buvo ryškesni politiniai ir socialiniai akcentai. Jis buvo atvirų politinių deklaracijų šalininkas ir teigė, jog lietuvai turi pasinaudoti susidariusia padėtimi ir išsikovoti maksimumą politinių teisių[336]. Basanavičiaus pasiūlytas variantas buvo labiau akademiškas ir nukreiptas į kultūrinius dalykus. Aptariamame posėdyje nepavykus suderinti šių projektų, nutarta išrinkti 8 žmonių grupę, turėjusią parengti kompromisinį variantą. Į ją įėjo J. Basanavičius, F. Bortkevičienė, G. Landsbergis-Žemkalnis, M. Davainis-Silvestraitis, J. Ambraziejus, J. Kriaučiūnas, kun. P. Jokūbėnas ir už akių išrinktas A. Domaševičius[337]. Tačiau ir 1905 10 21 (11 03) nepavyko suderinti projektų. Tautiniai demokratai, turėdami aiškią daugumą, nenusileido. P. Višinskis sutiko padaryti kai kurias pataisas ir jau pataisytą variantą atiduoti Basanavičiaus redakcijai[338].

10 22 (11 04) d. posėdyje pagaliau buvo priimtas „Atsišaukimo į lietuvių tautą'' tekstas[339] (galutinė redakcija patvirtinta 1905 10 27 (11 09)[340], nors, kaip nurodo E. Motieka, esminių skirtumų tarp 1905 10 22 (11 04) ir 10 27 (11 09) patvirtintų tekstų nėra[341]). Nors P. Višinskiui pavyko išreikalauti, kad būtų pabrėžti kai kurie politiniai akcentai (kadangi jų nebuvo gausu, P. Višinskis nusprendė iš OK pasitraukti; į jo vietą 10 27 (11 09) buvo išrinktas kitas LDP narys Jonas

[333] *Bortkevičienė F.* Neklaidinkit visuomenės // Lietuvos žinios. 1930 12 10. Nr. 281.
[334] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 68.
[335] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 67.
[336] *Bortkevičienė F.* Povilas Višinskis // Lietuvos ūkininkas. 1930 12 04. Nr. 49.
[337] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 68.
[338] Ten pat.
[339] Ten pat. P. 69.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 178.
[340] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 71.
[341] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 69.

Vileišis[342]), tačiau „Atsišaukime'' vyravo Basanavičiaus projekto teiginiai. „Atsišaukimas į lietuvių tautą'' buvo paskelbtas „Vilniaus žiniose'' 1905 10 29 (11 11)[343].

„Atsišaukimas į lietuvių tautą'' – nuoseklus, subalansuotas politinis dokumentas. Nors ir atsižvelgta į P. Višinskio pastabas, tačiau nesunku atpažinti Basanavičiaus mintis ir jo stilių. Dokumente svarstomos gana sudėtingos problemos, tačiau jis suformuluotas taip, kad būtų suprantamas visiems gyventojų sluoksniams. Vienas iš OK narių – J. Kriaučiūnas – yra nurodęs, kad rengiant „Atsišaukimą'' specialiai buvo parenkamos atsargesnės formuluotės, nes bijota aštrios vietinės caro administracijos reakcijos[344]. Tačiau, teigia E. Motieka, net ir į tokį „atsargų'' kvietimą susirinkti Lietuvos gyventojai suprato ir gyvai į jį atsiliepė[345].

Pirmiausia „Atsišaukimas'' – tai legalus kreipimasis į Lietuvos gyventojus, todėl jo rengėjai stengėsi apsidrausti prieš vietinę administraciją. Tai ir atsispindi pirmoje dokumento pastraipoje, kur jo pasirodymas tiesiogiai siejamas su spalio 17 (30) d. manifestu, suteikiančiu lietuviams „šiek tiek lengvesnes politiško gyvenimo sąlygas'', sulyginančiu „mus maždaug eilioje kitų kultūriškų tautų'', leidžiančiu „mums patiems, nors iš dalies, viešai apie savo krašto reikalus rūpintis ir dalyvauti bendruose visos rusų viešpatystės dalykuose''[346]. Tai gana sėkmingas „Atsišaukimo'' ir būsimo suvažiavimo legalumo pagrindimas, nes po spalio 17 (30) d. manifesto vietinė administracija, nežinodama šio manifesto taikymo galimybių, dar nesugebėjo laisvai interpretuoti politinių apribojimo ar toleravimo kiekvienu konkrečiu atveju, juolab kad Vilniuje tuo metu vyko daug mitingų, demonstracijų, pasitarimų, konferencijų[347].

Diplomatiška, naujais įstatymais paremta dokumento įžanga leido toliau dėstyti naujus abstrakčius teiginius. Gana miglotai bet pakiliai kreipiamasi: „Atėjo dabar, kaip matome, laikas, kai po ilgo tylėjimo, galima kiek balsiau prakalbėti [...] Dabar pasinaudodami naujai įgytomis laisvėmis: žodžio, susirinkimo ir susidraugavimų, susispieskime krūvon visi, kam rūpi p r i k ė l i m a s L i e t u v o s iš miego, iš neturto, i š t a m s o s, i š n u ž e m i n i m o ! (išretinta mano – V. B.)[348]. Tokios formuluotės negalėjo nejaudinti tų, į kuriuos kreipiamasi. Toliau nuosekliai pereinama prie teiginių, nusakančių politines OK ir apskritai lietuvių tautos aspiracijas. Tiesa, ir čia nuosaikumas nusveria atviros politinės minties apraiškas. Apie politinius lietuvių tikslus tiktai užsiminta, bet ši užuomina gana reikšminga: „[...] politinis tautos idealas, prie kurio m u m s a t e i t y j e žengti pridera, yra tolimas ir ne visiems mūsų tautiečiams aiškus; pagalios ir keliai, kuriais mums, kaipo tautai, reikės eiti, kaip arčiausiame laike, taip ir tolimesnėje ateityje, n ė r a d a r v i s

[342] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 71.
[343] Atsišaukimas į lietuvių tautą. Lietuviai ir lietuvės // Vilniaus žinios. 1905 10 29 (11 11). Nr. 254.
[344] *Kriaučiūnas J.* Didjįj Vilniaus Seimą atsiminus. 25 metų sukakties proga // Lietuvos aidas. 1930 12 04. Nr. 277.
[345] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 69-70.
[346] Atsišaukimas į lietuvių tautą...
[347] *Jurginis J.* 1905 metų revoliucijos įvykiai Lietuvoje. Vilnius, 1958. P. 65-80.
[348] Atsišaukimas į lietuvių tautą...

ų b e n d r a i paskirta (išretinta mano – V. B.)''[349]. Po to jau tiesiai sakoma, jog visi lietuviai kviečiami apsvartyti Lietuvos politinę padėtį ir ne bet kur, o „Lietuvos sostapilėn, Vilniun''[350]. Samprotavimai apie „politinį Lietuvos idealą'' ir kelius jam pasiekti buvo abstraktūs ir interpretuoti juos buvo galima labai įvairiai. Politiškai susipratusiems tai, be abejo, buvo tiesioginė užuomina, kad bus svarstomi Lietuvos valstybės atkūrimo klausimai, į tai nukreiptų veiksmų strategija ir taktika[351]. [POLITIKA]

Atkreiptinas dėmesys, kad į suvažiavimą kviečiama atvykti kuo daugiau Lietuvos žmonių: iš visų valsčių ir parapijų nors po vieną asmenį, taip pat visus inteligentus ir „visus tuos, kurie p r i e l i e t u v y s t ė s prisipažinsta, neskiriant lyties, luomų ir politiškų pažvalgų (išretinta mano – V. B.)''[352]. Taigi, siūloma atvykti visiems lietuviais save identifikuojantiems. Tai, kad pripažįstamos visų luomų lygios teisės dalyvauti suvažiavime, labai reikšmingas faktas: juk kartu pripažįstama lietuviais save laikančių lenkiškai kalbančių Lietuvos dvarininkų teisė reikšti savo aspiracijas lietuvių politinėje struktūroje[353]. [NAUGARDUKAS]

„Atsišaukimas'' – tai ir viršpartinis dokumentas. Jame nė žodžio nėra apie partikuliarinius, t.y. kokios nors partijos ar visuomenės grupės, tikslus. Tai dokumentas, apeliuojantis į pilietinius jausmus, kartu ir į moralinę kiekvieno lietuvio atsakomybę. Jau vien šio pilietinio imperatyvo formulavimas rodo, kad suvažiavimo organizatoriai neabejojo, jog yra visos prielaidos pilietinei visuomenei kurti[354]. Būtina pridurti, kad OK vyravo „Vilniaus žinių'' grupuotės atstovai, bene ryškiausiai išreiškę „tautos veinybės'' idėjas[355].

„Atsišaukimo'' pabaigoje pateikta suvažiavimo programa buvo dar nuosaikesnė negu pats dokumentas. Matyt, OK numanė, kad vietinė administracija didžiausią dėmesį kaip tik skirs suvažiavimo darbotvarkei. Iš esmės visi darbotvarkės klausimai neperžengė spalio 17 (30) d. manifeste išdėstytų leistinos politinės veiklos ribų. Didesnę baimę caro administracijai, anot E. Motiekos, galėjo kelti nebent „Lietuvos luomų ir tautų klausimas''. Šio punkto interpretavimo galimybės buvo gana plačios, nes į jį galėjo tilpti ne tik etnokultūrinių ir etnosocialinių tendencijų, bet ir lietuvių, baltarusių bei Lietuvos lenkų politinio integravimosi galimybių aptarimas[356].

Memorandumas Rusijos vyriausybei. „Vilniaus žinios'', neoficialus, bet faktinis tautinių demokratų organas, tapęs Lietuvių suvažiavimo rengimo informaciniu centru, radikalėjo pamažu.

---

[349] Ten pat.
[350] Ten pat.
[351] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 71.
[352] Atsišaukimas į lietuvių tautą...
[353] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 71.
[354] Ten pat.
[355] *Miknys R., Motieka E*. Tautiškoji lietuvių demokratų partija… P. 93-97.
[356] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 72.

Dar spalio mėn. pradžioje gana subtiliai iškeltas autonomijos klausimas[357], po „Atsišaukimo į lietuvių tautą'' buvo nagrinėjamas vis aktyviau[358].

Memorandumas grafui S. J. Vitei buvo svarstomas net trijų OK posėdžių metu. 1905 10 31 (11 13) posėdyje Basanavičius pasiūlė nusiųsti į Peterburgą deklaraciją pranešti „...priderančiai vyresnybei pašaliniu keliu, kad įvedant Lenkijoje autonomiją, Suvalkų gubernijos lietuviškoji dalis būtų išskirta iš dabartinės Lenkijos ribų ir priskirta prie Lietuvos, duodant jai tokią pat autonomiją, kaip visai Lietuvai...''[359]. Kaip matome, Suvalkų gubernijos klausimo sprendimas panaudotas kaip pretekstas iškelti visos Lietuvos autonomijos reikalavimą. OK pritarus Basanavičiaus sumanymui, išrinktas penkių žmonių komitetas (J. Basanavičius, P. Vileišis, Vl. Pauliukonis, J. Baronas, O. Pleirytė), turėjęs parengti Memorandumą, grindžiantį istorines lietuvių tautos teises ir iš jų plaukiančius konkrečius kultūrinius ir politinius reikalavimus. Taip pat išrinkti delegatai, turėję pristatyti dokumentą į Peterburgą: J. Basanavičius, M. Matulaitis, P. Vileišis, St. Raila, o Peterburge prie jų turėjo prisijungti kun. J. Maciulevičius (Mačiulis-Maironis) arba prof. A. Dambrauskas-Jakštas[360].

Išrinktas komitetas turėjo parengti Memorandumą vos per dvi dienas. Į Peterburgą buvo numatyta išvykti lapkričio 3 (16) d., „...kad Petrapilėje būtų lapkričio 4 dieną''[361]. Taigi, labai skubėta. Iki numatyto Lietuvių suvažiavimo buvo likę tik trys savaitės. Kaip pastebi E. Motieka, iškėlus aukščiausiu lygiu Lietuvos autonomijos klausimą, bet kokia Rusijos valdžios reakcija į Memorandumą būtų padiktavusi atitinkamą OK poziciją ir leidusi koreguoti rengiamo Lietuvių suvažiavimo terminus ir programą[362]. Matyt, ketinta gauti audienciją pas vieną iš aukštųjų pareigūnų, galbūt net pas ministrą pirmininką Vitę (Memorandumas buvo parašytas jo vardu).

Basanavičius per tą itin trumpą laiką parašo Memorandumą (žr. PRIEDAS) ir lapkričio 2 (15) d. OK posėdyje nutariama „priimti sustatytajį D-ro Basanavičiaus Memorandumo projektą''[363]. Dėl visuotinio geležinkelininkų streiko išrinktai delegacijai neišvykus į Peterburgą, lapkričio 5 (18) d. OK posėdžio dalyviams dar kartą buvo perskaitytas jau išspausdintas „Vilniaus žinių'' spaustuvėje Memorandumo tekstas[364]. Po diskusijų, kaip teigiama protokole, Memorandumo tekstas buvo „priimtas absoliučia balsų dauguma''[365]. Memorandumą, be Basanavičiaus, pasirašė dar trys tautiniai demokratai - D. Malinauskas, M. Davainis-Silvestraitis ir kun. J. Ambraziejus „kaip įvairių Lietuvos kraštų piliečių įgaliotiniai''[366]. Galutinai patvirtinus Memorandumą, dėl tebesitęsiančio

[357] Vilniaus žinios. 1905 10 12 (25). Nr. 247.
[358] Vilniaus žinios. 1905. Nr. 257, 259 ir kt.
[359] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 71.
[360] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 71-72.
[361] Ten pat.
[362] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 76.
[363] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 72.
[364] Ten pat.
[365] Ten pat.
[366] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga // LLTIB RS. F2-1445.

visuotinio geležinkelininkų streiko tame pačiame lapkričio 5 (18) d. posėdyje grafui Vitei jį nutarta išsiųsti paštu[367].

1905 m. rudenį prašymų ir peticijų banga jau buvo atslūgusi[368]. Memorandumo rengėjai teigė, jog jų dokumentas tiktai apibendrina visas ankstesnes aukštesniesiems caro pareigūnams adresuotas lietuvių peticijas. Pati jo apimtis ir forma nedaug skyrėsi nuo įprastinių peticijų ir prašymų. Turint galvoje, jog adresatas buvo aukštas caro pareigūnas, Memorandumas turėjo būti lakoniškas, suformuluotas tezių forma ir kartu informatyvus. Pirmiausia tai buvo koncentruota lietuvių tautos kultūrinių ir politinių reikalvimų, paremtų istorine argumentacija, išraiška. Pastebėtina konstitucinė jo forma, logiškos, nuoseklios formuluotės. Reikia nepamiršti, kad Memorandumo autorius yra Basanavičius, tautinių demokratų lyderis ir vienas svarbiausių Lietuvių suvažiavimo organizatorių, turėjęs nemažą dalyvavimo kultūrinėje ir politinėje veikloje patirtį[369]. [POLITIKA]

Formaliai Memorandumą sudaro dvi dalys: 1) įvadinė, kurią galima pavadinti istoriniu etiudu, ir 2) lietuvių tautos reikalavimai. Tačiau įvadinę dalį taip pat galima skirti į dvi dalis, kurios savaip determinuoja toliau išdėstytus reikalavimus. Pirmojoje akcentuojama lietuvių tautos savastis, praeitis ir Lietuvos valstybingumo tradicijos, antrojoje – atgimusios tautos siekimas tęsti šias istorines tradicijas ir kartu būti naujosios istorijos subjektu[370].

Memorandume vyrauja politiniai reikalavimai. Kultūriniai klausimai aptariami minimaliai, jiems skirti vos du paragrafai (7, 8), kuriuose reikalaujama Lietuvai vieningos demokratinės švietimo sistemos (su Vilniaus universitetu!) ir pripažinti lietuvių kalbą „administracijos kalba'', t.y. ją įvalstybinti, lietuvių gyvenamose vietose. 1904 m., teigia E. Motieka, carinei valdžiai pripažinus lietuvių tautos egzistavimą *de facto*, susidarė sąlygos legalizuoti lietuvių kultūrinį veikimą. 1904 m. II pusėje ir ypač prasidėjus 1905 m. revoliucijai, pamažu keitėsi lietuvių kultūrinės-organizacinės veiklos formos. Tai leido sukoncentruoti šią veiklą Vilniuje ir Kaune. Esant tokiai padėčiai, t.y. caro administracijai iš esmės netrukdant kultūriniams pokyčiams Lietuvoje (tiesa, suvaržymai 1904-1907 m. buvo panaikinami palaipsniui, jie iš dalies išliko ir 1908-1914 m.), atsirado galimybė realizuoti kultūrinės autonomijos siekį. Tai buvo tik laiko klausimas. Tuo tarpu, kaip jau buvo minėta, 1905 m. spalio-lapkričio mėn. dėl susiklosčiusios situacijos reikėjo ryžtingų politinių žingsnių. Matyt, todėl, daro išvadą E. Motieka, Memorandume ir nėra detalaus naujai besiklostančios lietuvių kultūrinės sistemos projekto, o kultūriniai reikalavimai paprasčiausiai buvo subordinuoti politiniams[371].

---

[367] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 72.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 178.
[368] *Tyla A.* 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. Vilnius, 1968. P. 71.
[369] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 78-79.
[370] Ten pat. P. 79.
[371] Ten pat. P. 80.

Memorandume išskirtini du politinių daklaracijų lygiai. Pirmiausia pastebėtini bendri demokratiniai, tai yra visuotinai priimtų politinių teisių ir laisvių, reikalavimai. Dokumente jiems skirti 5 paragrafai (2, 3, 4, 5, 6). Reikalaujama žodžio, spaudos, sąjungų, susirinkimų, sąžinės laisvės, asmens, buto neliečiamybės, luomų panaikinimo, lygybės prieš įstatymus ir kt. Visos šios politinės teisės ir laisvės buvo paskelbtos 1905 m spalio 17 (30) d. caro manifeste. Tiesa, jų realizavimas tiek visoje Rusijos imperijoje, tiek Lietuvoje buvo problemiškos. Tačiau Memorandume minėti bendri demokratiniai reikalavimai neatsiejami nuo Lietuvos politinės autonomijos siekio. Ši Lietuvos autonomijos problema, nors įvardyta tik 3 paragrafuose (2, 4, 9), yra esminis Memorandumo klausimas. Tiesiogiai arba netiesiogiai nuo jo priklauso visi kiti dokumente aptariami dalykai[372].

Lietuvos „plačios autonomijos'' reikalavimai pirmiausia grindžiami tautos apsisprendimo teise. Apie tai kalbama 2 paragrafe, kur teigiama, kad lietuvių siekimas „žmogui įgimtos laisvės'' ir siekimas „autonomijos su įsteigiamuoju seimu senovės Lietuvos sostapylėje Vilniuje (išretinta mano – V. B.)'' – neatskiriami dalykai. Svarbu, kad Memorandume, be tautos apsisprendimo teisės, aptinkame pakankamai kvalifikuotą Lietuvos valstybingumo tradicijų istorinę analizę. E. Motieka pastebi, kad po 1863-1864 m. tai buvo pirmas programinis dokumentas, kur Lietuvos autonomijos siekis motyvuojamas istorinėmis tradicijomis. 1905 metų reovliucijos sąlygomis, vos ne kasdien besikeičiant politinei situacijai, tokie argumentai netgi daugeliui lietuvių visuomenės veikėjų buvo nesuprantami. Galbūt todėl Memorandumas, palyginti su Didžiojo Vilniaus seimo nutarimais, nublanko tautos sąmonėje, nors šie abu dokumentai labai svariai vienas kitą papildo[373]. Kartu, pasak E. Moteikos, įdomu pažymėti, kad asmenys, sugebėję įžvelgti tikrąją Memorandumo prasmę ir reikšmę, išskyrus L. Girą[374], buvo bajoriškos kilmės (M. Römeris[375], M. Biržiška[376], D. Malinauskas[377]). Šioje vietoje galime kelti Memorandumo autoriaus - Basanavičiaus kaip „dvasios aristokrato'' prielaidą.

Lietuvos politinės autonomijos, kaip tam tikros Lietuvos valstybingumo formos, siekio pagrindimas tiek laiko bei erdvės požiūriu, tiek savo vidine logika yra trejopas: įvadinėje Memorandumo dalyje senosios Lietuvos valstybės - LDK - tradicija siejama su tuometiniu (t.y. XIX a. pab. – XX a. pr.) lietuvių tautos atgimimu. Toliau išdėstyti lietuvių reikalavimai implikuoja du pirmuosius semantinius laikus, leidžiančius pagrįsti šį Lietuvos autonomijos projektą, kita

[372] Ten pat.
[373] Ten pat.
[374] *Gira L*. Didysis Vilniaus seimas…
[375] *Römeris M*. Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą. Vilnius, 2006. P. 247-251.
[376] *M. B-ka [Biržiška M.]* Didysis Vilniaus seimas // Lietuviškoji enciklopedija. T. 6. Kaunas, 1937. P. 695-696.; *Biržiška M*. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. T. 2. Los Angeles, 1953. P. 124.
[377] *Malinauskas D*. Didžiojo Lietuvos seimo 20 metų sukaktuvių reikalu // Lietuvis. 1925 08 07. Nr. 31 P. 7-8.; *Malinauskas D*. Didžiojo Lietuvos seimo įvykdymo priežastys // Lietuvis. 1925 08 14. Nr. 32. P. 6.

vertus, aktualizuoja tą patį Lietuvos autonomijos siekį, prisitaikant prie tuometinių politinių aplinkybių[378].

Įvadinė Memorandumo dalis pradedama pabrėžiant (su nuoroda į mokslinius tyrinėjimus), jog lietuviai dabar jų gyvenamose žemėse yra autochtonai. Akcentuojama lietuvių kilmė, jų gyvenama teritorija, jos vardas – Lietuva ir „iki šiol išlaikyta ariškoji lietuvių kalba seniausioje formoje''. Toliau nurodoma, kad „patys lietuviai išdirbo tos šalies kultūrą''. Kaip matyti, lietuvių tautos savitumas iš pradžių logiškai grindžiamas etnolingvistiniu ir apskritai etnokultūriniu pradais. Šie esminiai lietuvių tautos identifikavimosi bruožai vėliau papildomi apžvelgiant politines organizacijos – valstybės – kūrimąsi ir tautos suklestėjimą jai susikūrus. Atkreiptinas dėmesys, kad Lietuvos valstybės (LDK) laikotarpis skaidomas į dvi dalis: ikikrikščionišką ir krikščionišką. Pagrindinis ikikrikščioniško laikotarpio akcentas – visiškas tautos suverenumas, jos savasties apraiška aukščiausia forma. Vėliau, teigiama Memorandume, priėmus krikščionybę, unijiniai ryšiai su Lenkija „nužudė tautiškąją lietuvių dvasią''. Ši citata leidžia teigti, jog Memorandume pripažįstama lingvistinė ir apskritai kultūrinė polonizacija, tačiau neigiama politinė. Tai patvirtina ir teiginys, kad „iki pat pirmojo lietuviškai-lenkiškos Respublikos išdraskymo (1772 m.) [...] Lietuva visiškai savivaldi buvo''[*], kuris iš esmės reiškia tvirtinimą, jog iki pat XVIII a. pab. buvo išlaikytas LDK etnopolitinis atskirumas bendroje su lenkais Abiejų Tautų Respublikoje. Turint galvoje 1905 m. iškilusį labai aktualų Lenkijos autonomijos klausimą ir daugybę projektų, siekiančių prijungti prie šios autonomijos ir Lietuvą su Baltarusija, visiškai suprantamas Memorandumo autoriaus – Basanavičiaus – noras pabrėžti juridinę ir netgi faktinę LDK ir Lenkijos lygybę žlungant bendrai valstybei XVIII a. pabaigoje[379].

Kaip jau buvo minėta, Memorandumo įvadinėje dalyje taip pat akcentuojamas atgimusios tautos siekimas tęsti senąsias Lietuvos valstybingumo tradicijas. Ta proga pateikiama trumpa Rusijos, uzurpavusios suverenias Lietuvos (LDK) teises, socialinės, ekonominės ir kultūrinės politikos analizė XVIII a. pab – XX a. pr. Ypač pabrėžiamas lietuviškos spaudos uždraudimas. Kartu čia aptinkame besiformuojančius naujus Lietuvos valstybės piliečio sampratos parametrus. Lietuvių tautos atgimimas tiesiogiai grindžiamas „lietuvių tautos ir jų kalbos persekiojimu'' ir „europietiško progreso įtaka''. Išreiškiamas tautinės sąmonės lygis, pasak E. Motiekos, jau leidžia kalbėti apie Memorandume projektuotą naujo tipo pilietinę visuomenę, t.y. apie siekimą įtvirtinti pilietybės instituciją visiems lietuvių tautos sluoksniams ir luomams. Tačiau kartu teigiama, jog atgimusi tauta „brangina istorines tradicijas'', t.y. tradicijas tų laikų, kai pilietybės institucija buvo

[378] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 81.

[*] Memorandume teigiama, kad esminis Lietuvos valstybingumo apribojimas įvyko I Respublikos padalijimo metu, visiškai neakcentuojant II ir III padalijimų. Tai šiuo atveju, sutinkant su E. Motieka, neturi jokos reikšmės. Čia svarbu atsižvelgti dar ir į tai, jog 1905-1906 m. aktyvią veiklą Vilniuje ir Vilniaus gubernijoje beišvystantys lenkų endekai (tautiniai demokratai), kurie Lietuvą, kaip ir Baltarusiją, laikė tik istoriniu teritoriniu vienetu ir nepripažino jai jokių teisių į savarankišką egzistenciją, Lenkijos autonomiją projektavo būtent 1772 m. ATR sienose.

[379] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 81-82.

taikoma nedidelei visuomenės daliai – Lietuvos (LDK) bajorų luomui[380]. Lietuvių inteligentija, kaip matyti iš Basanavičiaus parašyto Memorandumo, gerai suvokė, kad „...pilietiškumas ir istoriškumas [...] yra pararelūs, persipynę, susilieją reiškiniai'' ir kad „...per istorijos suvokimą [...] tauta darosi tikrai sąmoninga''[381]. Memorandume kaip tik ir glūdi mintis, kad jau subrendo prielaidos naujai besiformuojančiai etnosocialiniai bendrijai – lietuvių tautai – suvokti save kaip pilietinės ir politinės istorijos subjektą[382].

Toliau išdėstytuose lietuvių reikalavimuose pilietybės samprata paliečiama 2, 3, 4, 5, 6, 8 paragrafuose. Ji nagrinėjama dviem požiūriais: pirma, apie tai jau buvo užsiminta, pilietybės institucija taikoma visiems visuomenės luomams ir sluoksniams ir, antra, - visoms Lietuvoje gyvenančioms tautoms. Ypač pabrėžiamos visų Lietuvoje gyvenančių tautų lygios teisės (2, 3, 4, 6, 8 paragrafai). Bene tiksliausiai šis siekimas išreikštas 4 paragrafe, kur dėmesį patraukia reikalavimas, kad „lietuviai'' ir „kitos Lietuvos tautos'' galėtų „dalyvauti per savo atstovus lietuvių seime Vilniaus mieste ir visuotiniame valstijos parlamente''. Kaip matyti, Lietuvos piliečio sąvoka vienodai taikoma tiek „lietuviams'', tiek „kitoms Lietuvos tautoms''. Modeliuojama pilietinė visuomenė, kurios esmę, pasak E. Motiekos, galima išreikšti formule – lietuvis = Lietuvos valstybės pilietis. Kitaip tariant, pasisakoma ne už etnokultūrinę asimiliaciją, o už etnopolitinę integraciją[383].

Tautos sampratos rėmai pradeda plėstis dar XVIII a. pab. – XIX a. pr., kai Lietuvos visuomenėje brendo supratimas, kad valstiečiai yra tautos dalis ir kad asmens laisvė – tai pilietinė laisvė, suteikianti valstiečių luomui teisę į Tėvynę[384]. Šie procesai nors ir sustiprėdavo 1794 m., 1830-1831 m. ir 1863-1864 m. sukilimų metu, tačiau iki XX a. pr. vyko gana lėtai. Turint galvoje sudėtingą XX a. pradžios sociakultūrinę situaciją Lietuvoje, Memorandumas unikalus tuo, jog tai pirmasis lietuvių inteligentijos programinis bandymas kvestionuoti pilietinės visuomenės sampratos istorines šaknis[385].

Projektuojamos Lietuvos autonomijos ribos, kaip matyti iš 1 paragrafo, apima tuometines Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gubernijas, taip pat nedidelę dalį Kuršo gubernijos, pabrėžiant, kad šios teritorijos „nuo historiškųjų laikų'' buvo lietuviškomis iš „etnographiškojo'' atžvilgio. Taigi „etnografinės Lietuvos'' samprata taip pat pakeliama į istorinių tradicijų lygį. Memorandumo rengėjai ir jo autorius Basanavičius aiškiai skiria „etnografinės'' ir „etninės'' Lietuvos sampratas. „Etninė Lietuva'' – tai lietuvių, kaip etnolingvistinės bendrijos, gyvenama teritorija. Kartu su lietuvių, lenkų ir baltarusių etniniu pasieniu (šiuo atveju tai „nelietuviška'' Vilniaus

[380] Ten pat. P. 82.
[381] *Aleksandravičius E*. Tautos samprata ir pilietinės savimonės raida Lietuvoje. XVIII a. pabaiga – XIX a. pradžia // XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993.
[382] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 82-83.
[383] Ten pat. 83.
[384] *Aleksandravičius E*. Tautos samprata… P. 63.
[385] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 83.

gubernijos dalis ir visa Gardino gubernija) ši „etninė Lietuva'' sudaro „etnografinę Lietuvą''[386]. Apie tai galima spręsti iš to, kad:

1) Įrodinėjant etninio pasienio priklausomybę Lietuvos autonomijai, vėl remiamasi istorine tradicija, t.y. teigiama, kad lietuviai šiose žemėse buvę autochtonai, o dabar (t.y. XX a. pr.) ten gyvenantys kitų tautybių žmonės – vėlesnių laikų ateiviai (reikia neužmiršti, kad jiems pripažįstamos visos pilietinės-politinės teisės).

2) Kalbant apie tai, kad „gudai yra suslavėję lietuviai'', be abejonės turima galvoje jų gyvenamos Vilniaus ir Gardinos gubernijos. Taip pat aišku, kad kalbama apie nutautėjimą tiktai etnolingvistiniu požiūriu, pripažįstant, kad šis kriterijus tautinei identifikacijai nėra lemiamas. Kaip galima spręsti iš 1 paragrafo, tokiu kriterijumi laikomas šių „suslavėjusių lietuvių'' istorinės šaknys ir etnokultūriniai pradai (kalbinis identifikavimas tėra vienas iš jų). Šiuo atveju nurodomi tiktai du etnokultūrinio identifikavimo faktoriai: „kaimai su lietuviškais vardais ir lietuviška arcitektūra''.

Reikalavimas Suvalkų guberniją (ar jos lietuviškąją dalį, kuri sudarė apie 5/6 visos Suvalkų gubernijos) prijungti prie Lietuvos bene ryškiausiai iliustruoja ir Lietuvos etnopolitinį atskirumą nuo Lenkijos. Pažymėtina, kad tai argumentuojama ne tik etnine Suvalkijos gyventojų priklausomybe (ji „apgyventa lietuvių''), bet ir istorine tradicija, teigiant, kad šios žemės priklausė Lietuvai iki pirmojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo[387].

Apie tai, kad Memorandume išdėstytas Lietuvos autonomijos projektas reiškė Lietuvos (LDK) istorinių ir valstybingumo tradicijų perimamumą, taip pat liudija ir kvietimas Rusijos monarchui neignoruoti Lietuvos didžiojo kunigaikščio titulo (10 paragrafas). Tuo metu, pastebi E. Motieka, caro manifestuose, įsakymuose ir kt. dažniausiai vartota sutrumpinta kreipimosi forma: „Mes, Nikolajus Antrasis, Visos Rusijos caras ir patvaldys, Lenkų karalius, Didysis Suomijos kunigaikštis ir kitų, ir kitų, ir kitų''. Pilnoje kreipimosi formoje buvo išvardijamos kone visos Rusijos imperijoje atsidūrusios šalys ir žemės, kurių suverenu skelbėsi caras (taip pat Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir atskirai – Žemaitijos kunigaikščiu). Tačiau ši forma buvo vartojama labai retai. Lenkijos ir Suomijos išskyrimas šiuo atveju reiškė ir kitokį, aukštesnį jų teisinį statusą Rusijos imperijoje. Tiek Suomijos, tiek Lenkijos valstybingumo klausimai faktiškai buvo ne tik Rusijos, bet ir tarptautinės teisės problemos. Todėl visai suprantama, kad Memorandumo autorius tokiu būdu siekė Lietuvos statusą prilyginti Lenkijos ir Suomijos statusui. Šiuo atveju reikia nepamiršti, kad visi trys Abiejų Tautų Respublikos padalijimai, įvykdyti XVIII a. pabaigoje, buvo ne Lenkijos, bet Lenkijos ir Lietuvos (LDK) padalijimai. Kitaip tariant, visa tai reiškė, kad, XX a. pradžioje svarstant Lenkijos valstybingumo problemas, neišvengiamai turėjo būti svarstomas Lietuvos

[386] Ten pat. P. 84.
[387] Ten pat. P. 85.

(buvusios LDK ar jos žemių) klausimas. Be to, kaip teigia E. Motieka, reikia turėti galvoje, kad Rusijos monarchas savo vardu pasirašinėjo tarptautines sutartis[388].

Kita vertus, jau pati Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucija, netgi tuo atveju, jeigu ją savinasi Rusijos monarchas, įkūnija tam tikrą, nors ir nominalų, simbolinį suverenumo lygį[389].

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinės tradicijos jėga paremtas ir projektuotos Lietuvos autonomijos sostinės klausimas. Tuo metu lietuvių visuomenės veikėjams nekilo jokių problemų dėl lietuvių politinio ir kultūrinio judėjimo centro – juo buvo Vilnius. Klausimas – Vilnius ar Kaunas – iškilo tik XX a. I dešimtmečio pabaigoje ir buvo dirbtinai skatinamas dalies Kauno lietuvių inteligentijos[390]. Tačiau visose lietuvių politinių partijų programose, taip pat kituose dokumentuose Lietuvos sostine buvo nurodomas Vilnius. Šis Vilniaus pripažinimas buvo kone vienintelis istorinis argumentas, kuris lietuvių politiniams veikėjams atrodė natūralus ir savaime suprantamas dalykas. Vilniaus problema, o gal tiksliau jos nebuvimas, turbūt ryškiausiai iliustruoja, kad visa tai buvo suvokiama kaip imanentinis procesas, t.y. kaip Lietuvos valstybingumo šaknis simbolizuojantis reliktas. Tačiau, kaip jau minėta, ne visada šis suvokimas buvo sąmoningas. O Memorandumo autorius Basanavičius, kaip matyti iš dokumento analizės, šią problemą reflektavo savimonės lygiu. Ji priklauso bendrai dokumente išdėstytai koncepcijai[391].

Memorandume kalbama, kad „lietuviai reikalauja savo tėvynei plačios autonomijos su i s t e i g i a m u o j u s e i m u s e n o v ė s L i e t u v o s s o s t a p y l ė j e V i l n i u j e (išretinta mano – V. B.)'' (2 paragrafas). Turint galvoje visą Memorandumo kontekstą, būtent, kad tai buvo Lietuvos valstybingumo atkūrimo projektas, tokia formuluotė vienareikšmiškai sugestionuoja Vilniaus, kaip amžinos sostinės, įvaizdį, kuris kartu simbolizuoja valstybės tęstinumą. Šiuo atveju, teigia E. Motieka, konstruojama schema: *praeitis-dabartis-ateitis*. Pateikta „įsteigiamojo seimo senovės Lietuvos sostapylėje Vilniuje'' samprata savyje implikuoja ikikrikščioniškosios ir krikščioniškosios Lietuvos valstybės (LDK) sostinę, tuometinį (XX a. pradžios) lietuvių tautinio judėjimo centrą, planuojamos Lietuvos autonomijos sostinę ir, turint galvoje, kad Lietuvos autonomijos siekis tada buvo suprantamas kaip laikinas, tarpinis tikslas atkuriant nepriklausomą Lietuvos valstybę – taip pat būsimos valstybės sostinę[392].

Taigi, Basanavičius (kaip ir kiti lietuvių veikėjai), keldami Lietuvos valstybingumo atstatymo reikalavimus, puikiai suprato istorinės motyvacijos reikšmę. Tik jos dėka ir galima kalbėti apie visapusiškai pagrįstą politinės autonomijos projektą.

---

[388] Ten pat. P. 85-86.
[389] Ten pat.
[390] *Staliūnas D*. Kauno vizija XX a. pradžioje // Darbai ir dienos. T. 4 (13). 1997.; *Gudaitis L*. Platėjantys akiračiai: lietuvių literatūrinė spauda 1904-1917 metais. Vilnius, 1977. P. 16-17.
[391] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 86.
[392] Ten pat. P. 86-87.

Memorandumo rengimas nuo Lietuvos gyventojų nebuvo slepiamas. Dar lapkričio 3 (16) d. „Vilniaus žiniose'' buvo išspausdintas pranešimas apie tai, kad ruošiami lietuvių reikalavimai grafui Vitei, iš kurių svarbiausias – Lietuvos autonomijos reikalavimas[393]. Lapkričio 8 (21) d. pranešta, kad Memorandumas jau išsiųstas, dar kartą akcentuojant Lietuvos autonomijos siekį. Taip pat išvardintos dokumentą pasirašiusiųjų pavardės[394]. Kaip jau žinome, Memorandumas buvo išsiųstas lapkričio 5 (18) d., o lapkričio 9 (22) d. jis jau įregistruotas Ministrų Tarybos kanceliarijoje. Tolesnė caro valdžios reakcija iš pirmo žvilgsnio atrodo stulbinanti: jau rytojaus dieną dokumentas išspausdinamas oficioze „Pravitelstvennyj vestnik'', kas, kaip pažymi Basanavičius, „padarė Vilniuje didelę sensacija gyventojų – ypač lenkų – tarpe''[395]. Tai pat atkreiptinas dėmesys, kad iš visos Rusijos paskutinėmis dienomis gautų telegramų prioritetas suteiktas būtent šiam lietuvių Memorandumui. Tačiau „Pravitelstvennyj vestnik'' iš dešimties reikalavimų punktų išspausdino tiktai penkis (1, 2, 3, 4, 9 paragrafai), visai neužsimindamas apie įvadinę Memorandumo dalį, kurioje išdėstytas Lietuvos valstybingumo tradicijų pagrindimas, nuo tų reikalavimų neatsiejamas. Laikraštyje išspaudinti tie dokumento straipsniai, kurie deklaravo etnopolitinį Lietuvos atsiribojimą nuo Lenkijos[396]. Carinei administracijai, besivadovaujančiai *divide et impera* principu, ypač svarbus buvo devinto paragrafo, kur keliamas Suvalkų gubernijos priklausomybės Lietuvos autonomijai klausimas, publikavimas.

Po Memorandumo išspausdinimo laikraštyje „Pravitelstvennyj vestnik'' jį paskelbė kone visi Peterburgo rusų ir lenkų dienraščiai. Pateko jis ir į pasaulio spaudos puslapius. Šiuo atveju savarankiškų lietuvių tautos politinių tikslų iškėlimas turėjo pademonstruoti Lenkijos klausimo sudėtingumą. Kita vertus, rusų ir lenkų laikraščiams išspausdinus ne visą Memorandumo tekstą, o tik kai kuriuos reikalavimų punktus, Lenkijos ir lenkiškai kalbanti Lietuvos visuomenė negalėjo susidaryti autentiško vaizdo apie šį dokumentą ir jo reikšmę lietuvių tautiniam judėjimui. O „Vilniaus žinias'', 1905 11 13 (26) paskelbusias visą Memorandumą[397], skaitė tik nedidelė lietuviškai suprantanti lenkiškai kalbančios Lietuvos visuomenės dalis (kai kurie dvarininkijos ir apskritai bajorijos atstovai)[398].

Kita vertus, Memorandumo teiginiai, reikalavę neatidėliotinai spręsti to meto situacijoje iškilusius svarbiausius tautos uždavinius, buvo geras orientyras vykstantiems į suvažiavimą lietuviams. „Atsišaukime į lietuvių tautą'' buvo tiktai užsiminta apie „Lietuvos politinį padėjimą''. Memorandume visi politiniai reikalavimai jau buvo suformuluoti atvirai ir aiškiai. Reikia atkreipti dėmesį, teigia E. Motieka, kad jame neužfiksuoti kokie nors partiniai-partikuliariniai tikslai ar

[393] Atbalsiai Vilniuje // Vilniaus žinios. 1905 11 03 (16). Nr. 258.
[394] Atbalsiai Vilniuje // Vilniaus žinios. 1905 11 08 (21). Nr. 262.
[395] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 178.
[396] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 87-88.
[397] Apie Lietuvos autonomija. „Memorandum'' // Vilniaus žinios. 1905 11 13 (26). Nr. 267.
[398] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 88-91.

interesai, nors jo autorius Basanavičius ir visi jį pasirašiusieji (J. Basanavičius, M. Davainis-Silvestraitis, D. Malinauskas ir kun. J. Ambraziejus) – buvo tautiniai demokratai. Memorandumas be jokių abejonių buvo skirtas konsoliduoti visai tautai, visoms politinėms partijoms ir grupuotėms, siekiant bendrų tikslų. Apskritai, šis dokumentas turėjo nemažą įtaką Didžiojo Vilniaus seimo nutarimams. Svarbiausia, kad pagrindinis Memorandumo reikalavimas - Lietuvos autonomijos siekis – Lietuvių suvažiavime buvo patvirtintas visų socialinių sluoksnių ir politinių partijų bei grupuočių, t.y. visos tautos per savo atstovus, atsiųstus į šį Seimą[399].

Organizacinio komiteto veikla. OK prieš pat suvažiavimą ir po jo veikė aktyviai, nuolat apie tai informuodamas „Vilniaus žiniose'' (1905 m. Nr. 265-273). Suvažiavimo išvakarėse OK priėmė naują programą (pirmoji programa pateikta „Atsišaukime į lietuvių tautą''), kurią 1905 11 21 (12 04) ir pateikė suvažiavimui[400]. Joje politinėms problemoms numatyta kur kas daugiau vietos nei pirmojoje. Numatyta aptarti lietuvių tautos istorines tradicijas ir jas sieti su tuometine etnosocialine ir etnopolitine situacija. Be to, ketvirtas punktas skiriamas Lietuvos autonomijai aptarti, o deklaruojama būtinybė Suvalkų guberniją prijungti prie Lietuvos autonomijos jau reiškė, kad Memorandume iškelta etnopolitinio atskirumo nuo Lenkijos problema bus pateikta svarstyti visos tautos atstovams[401].

Paskutiniuose žinomuose OK posėdžiuose daugiausia svarstyti konkretūs, techniniai suvažiavimo rengimo reikalai: delegatų sutikimas ir apgyvendinimas, informacijos atvykusiems suteikimas, suvažiavimo bilietų ir programų spausdinimas bei platinimas, tvarkos palaikymas ir t.t.[402]. E. Motieka pažymi, kad šių pareigų ėmėsi tautiniai demokratai ir kiti apie „Vilniaus žinias'' besitelkiantys asmenys[403].

Dėmesį patraukia Basanavičiaus pateiktas sumanymas pagaminti tam tikrus ženklelius – raudonas kokardas su balto metalo vyčiais. Juos siūlyta pardavinėti per suvažiavimą. Pasiūlymą OK priėmė ir vykdyti pavedė G. Landsbergiui-Žemkalniui ir O. Pleirytei. Jie sėkmingai susidorojo su šiuo uždaviniu[404]. Įdomu, kad Basanavičius vienintelį paauksuotą ženklelį, pagamintą jo paties užaskymu, už alegorinį suvažiavimo įprasminimą „Vilniaus žiniose''[405], būtent ir padovanojo O. Pleirytei[406].

Vytį (Lietuvos žemės ženklą - žirgavaikį) Basanavičius yra gana plačiai aprašęs savo knygelėje „Žirgas ir vaikas'', kurioje jį kildina iš pietų kraštų (Trakijos, Dakijos) [407]. Kartu

[399] Ten pat. P. 90-91.
[400] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 75.
[401] Ten pat.; *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 113.
[402] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 75.
[403] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 114.
[404] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 75.; *Paršaitis-Gabrys J.* Didysis Vilniaus seimas (1905-1925). Iš mano atsiminimų // Lietuva. 1926 01 07. Nr. 4.; *Pl.-Puidienė. O. [Pleirytė-Puidienė O.].*Vilnius ir Dr. J. Basanavičius...
[405] *Vaidelutė [Pleirytė O.].* Ačiū jums, broliai // Vilniaus žinios. 1905 11 26 (12 09). Nr. 278.
[406] *O. Pl.-Puidienė. [Pleirytė-Puidienė O.].*Vilnius ir Dr. J. Basanavičius // Lietuvos žinio. 1927 03 02. Nr. 49. P. 3.
[407] *Basanavičius J.* Žirgas ir vaikas. Tilžė, 1885.

Basanavičius pažymi, kad Lietuvoje šis ženkas žinomas nuo kunigaikščio Narimanto laikų[408]. Kad Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje bene pirmasis raitelį apie 1338-1341 m. savo antspaude pavaizdavo Polocko kunigaikštis Narimantas Gediminaitis patvirtina ir heraldikos istorikas E. Rimša. Lietuvos herbas, šarvuotas raitelis su kalaviju ir skydu, vadinamas vyčiu, yra vienas iš seniausių valstybės herbų Europoje. Ir vienas iš nedaugelio, kurio simbolika buvo perimta ne iš dinastinių herbų, kaip buvo daugumoje Europos kraštų, bet iš kunigaikščių portretinių anstspaudų[409]. Neatsitiktinai XVI a. pradžioje Lietuvos metraštininkas rašė, kad Lietuvos herbas reiškiąs subrendūsį valdovą, gebantį kalaviju apginti savo Tėvynę[410]. Raitelis, kaip teigia E. Rimša, dar iki jo virtimo Lietuvos herbu (t.y. XIV a. pab. – XV a. pr.) simbolizavo Lietuvos sostinėje Vilniuje reziduojantį didįjį kunigaikštį[411]. Pažymėtina, kad tuo metu valdovo ir valstybės sąvokos buvo labai glaudžiai susijusios – didysis kunigaikštis reprezentavo valstybę (Lietuva – tai aš).

Suvažiavimo išvakarėse „Vilniaus žiniose'' pasirodė ir Basanavičiaus straipsnis „Apie spalvą (parvą) tautiškosios lietuvių vėliavos'', kuriame susidomėjusiems tautiečiams nurodoma, kad Lietuvos tautine vėliava reikia laikyti senąją valstybinę Lietuvos (LDK) vėliavą – su šarvuotu raiteliu raudoname lauke[412]. Kaip žinome Lietuvos valstybės (LDK) vėliavos ištakos siekia XV a. pradžią, o jos pagrindu, kaip ir kituose Europos kraštuose, buvo valstybės herbas[413].

Oficialiuose suvažiavimo dokumentuose nėra žinių, kaip Vilniaus seimo dalyviai reagavo į Basanavičiaus nurodytą Lietuvos tautinę vėliavą. Neaišku ar tuomet tautinės vėliavos klausimas apskritai svarstytas. Svarbiausia, kad Lietuvos (LDK) valstybinių simbolių panaudojimas vienareikšmiškai rodo, kad Basanavičius ir kiti lietuvių tautinio judėjimo veikėjai gerai suvokė LDK valstybinių tradicijų tąsos reikšmę kovojant dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo, t.y. šiuo atveju siekiant modifikuotos jo formos – Lietuvos autonomijos Rusijos imperijos sudėtyje.

Suvažiavimo dalyviai. L. Gira apie to meto lietuvių nuotaikas rašė: „Lietuvoje to seniai laukta. Tuojau daugelyje Lietuvos vietų subruzdo žmonės rinkti įgaliotinius, atstovus į tą lietuvių susivažiavimą, kaip žmonės sakė į „lietuvišką seimą'' [...] Atsiliepė visa Lietuva [...] visos partijos [...] visi Lietuvos luomai – inteligentai, kunigai, dvarininkai, darbininkai, sodiečiai – visi, kiek tik yra''[414]. Dalyviai į suvažiavimą vyko iš anksto: ėmė rinktis jau šešatdienio ryte (11 19 (12 02)), o pirmieji jų į Vilnių atvyko jau penktadienį vakare (11 18 (12 01)). Šis faktas irgi liudija apie lietuvių etnopolitinės savimonės brandą. „Tas parodo, kad tarp lietuvių sodiečių tasai visą apimantis politiškasis bruzdėsis nėra paviršutinis, bet su sąmone, kad ir po sermėga žiba politiškojo supratimo

[408] *Basanavičius J.* Apie spalvą (parvą) tautiškosios lietuvių vėliavos // Vilniaus žinios. 1905 11 19 (12 02). Nr. 272.
[409] *Rimša E.* Heraldika: iš praeities į dabartį. Vilnius, 2004. P. 56-57.
[410] Lietuvos metraštis: Bychovco kronika. Vilnius, 1971. P. 65-66.
[411] *Rimša E.* Heraldika... P. 58.
[412] *Basanavičius J.* Apie spalvą (parvą) tautiškosios lietuvių vėliavos // Vilniaus žinios. 1905 11 19 (12 02). Nr. 272.
[413] *Rimša E.* Heraldika... P. 79.
[414] *Liudas [Gira L.].* Platesnis aprašymas pirmojo lietuvių tautos susivažiavimo Vilniuje...

žiburėlis''[415] – rašė L. Gira. OK svarstytas dalyvių apgyvendinimo klausimas: V. Urbonavičius pas save apsiėmė priimti 10-15 dalyvių, kun J. Ambraziejus 10, o dar 3-15 dalyvių buvo numatyta apgyvendinti užvažiuojamuose namuose (Tilto g.)[416]. Suvažiavimo posėdžius nutarta rengti miesto namų (dab. Lietuvos nacionalinė filharmonija) salėje, kuri šiam renginiui buvo iš anksto užsakyta[417]. OK taip pat nutarė posėdžiuose viešai vartoti tik lietuvių kalbą, o referatus priimti ir kitomis kalbomis rašytus[418].

Kaip matyti iš OK protokolų suvažiavimo organizatoriai nuogastavo dėl renginio sėkmės[419]. Basanavičius, paklaustas J. Gabrio-Paršaičio įvyks ar neįvyks seimas, atsakė: „Pastaruoju laiku gaunu apsčiai pasižadėjimų, galime laukti poros šimtų delegatų''[420]. Ir minėtų kokardėlių su vyčiais buvo pagaminta tik 250[421]. Taigi, bendrai tikėtasi apie 200-300 dalyvių. Kaip žinome, suvažiavimo pradžioje pagal OK nutarimą[422] „Vilniaus žinių'' knygyne (įsikūrusiame miesto namų pirmame aukšte) buvo bandyta registruoti dalyvius išduodant jiems bilietus, kurių buvo pagaminta 1800[423]. Tačiau į salę nemažai įėjo ir be bilietų, todėl suvažiavime iš viso galėjo dalyvavo per 2000 žmonių[424]. Tokį dalyvių skaičių priskaičiuoja ir dauguma liudininkų. „Visą laiką knygynas[*] buvo žmonių prigrūstas ir net, ant plačiosios šalygatvės ties knygynu, stovėjo būriai žmonių, g a r s i a i t a r p s a v ę s l i e t u v i š k a i k a l b ė d a m i, kas didžiai stebino sulenkėjusius vilniečius ir kitataučius, kurie tomis dienomis tikrai pažino, kad č i a L i e t u v o s k r a š t a s, L i e t u v o s s o s t a p i l i s; pažino, kad galingas yra lietuvių demokratiškasis judėjimas (išretinta mano –V. B.)''[425]. Tokio pasisekimo niekas nesitikėjo. „Litwa powstala!'' – traukydami pečiais sakė nustebę ir dalinai nusigandę sulenkėję ir sugudėję meistelėnai[426]. Atvykusieji apgyveno visus pigesnius Vilniaus viešbučius, nakvynės namus, užėmė vietos lietuvių inteligentų erdvesnius butus.

Suvažiavime dalyvavo ne tik atstovai iš Kauno, Suvalkų, Vilniaus, Gardino gubernijų, bet ir iš Mintaujos, Liepojos, Rygos, Talino, Tartu, Peterburgo, Maskvos, Minsko, Voronežo, Odesos, Varšuvos, taip pat iš Prūsijos. Daugumą atvykusiųjų sudarė valstiečiai (1000-1500 dalyvių), iš kurių didelę dalį sudarė pasiturintys ūkininkai, nors nemažai buvo bežemių ir mažažemių. Gausiausiai atstovautos Kauno ir Suvalkų gubernijos. Basavičiaus teigimu nemažai valstiečių buvo ir iš

[415] Ten pat.
[416] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 74.
[417] *Liudas [Gira L.].* Platesnis aprašymas pirmojo lietuvių tautos susivažiavimo Vilniuje...
[418] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 73.
[419] Ten pat. P. 74.
[420] *Paršaitis-Gabrys J.* Didysis Vilniaus seimas (1905-1925). Iš mano atsiminimų...
[421] Ten pat.
[422] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 74.
[423] *Liudas [Gira L.].* Platesnis aprašymas pirmojo lietuvių tautos susivažiavimo Vilniuje...
[424] Ten pat.
[*] „Vilniaus žinių'' knygynas, kuris buvo įsikūrės miesto namų (dab. Lietuvos nacionalinė filharmonija) pirmame aukšte.
[425] Ten pat.
[426] *Gabrys-Paršaitis J.* Didysis Vilniaus seimas ir jo reikšmė Lietuvai // Naujoji romuva. 1937. Nr. 3. P. 56.

Vilniaus gubernijos[427]. Taip pat didelę suvažiavusiųjų dalį sudarė lietuvių inteligentai (apie 500-700), iš kurių apie 50-100 kunigų, ne mažiau 50 mokytojų. Dalyvavo 50-100 darbininkų, keletas amatininkų ir būrelis lietuvių tarnaičių[428].

Svarbu, kad suvažiavime dalyvavo ir keliasdešimt dvarininkų (Okuličienė, M. Šveikauskienė, J. Narutavičius, V. Sirutavičius, M. Römeris, D. Dvernovskis, O. Komaras, K. Naruševičius, Kozakovskis ir kt)[429]. Vieni jų į suvažiavimą atvyko kaip lietuvių tautinio sąjūdžio dalyviai ar simpatikai, o kiti tik iš įdomumo. Pastebėtina, kad dvarininkų tarpe buvo ir du būsimieji 1918 m. vasario 16-osios Lietuvos valstybės atkūrimo Akto signatarai – St. Narutavičius ir D. Malinauskas. „Kalbėjo ir vienas dvarponis nuo Alsėdžių [...] l i e t u v i š k a i išreikšdamas ir tą nuomonę, kad žemė būtų tautos nuosavybė (išretinta mano – V. B.)''[430] – pastebi Basanavičius. Yra žinoma, kad suvažiavime nebuvo leista pasisakyti M. Römeriui[431]. [**NAUGARDUKAS**]

NAUGARDUKAS

1906 m. lapkričio mėn. „Vilniaus žiniose'' pasirodė toks atviras laiškas redakcijai, kuris gerai atspindėjo dalies to meto Lietuvos visuomenės nuotaikas:

„Gerb. P. Redaktoriau!

Suspausta širdžia imu plunksną į ranką, kad pasiskųsti iš susopėjusios vėlės gelmių, nes blogai dedasi mūsų gimtinėje Lietuvoje; Tamstos, per blogai suprastą patriotizmą, padarėte Lietuvą mažute, iš ko džiaugiasi mūsų priešininkai ir lenkai; priešininkai dėl to džiaugiasi, kad maža šalelė, susidedanti tik iš trijų ir tai nepilnų, gubernijų, jiems nebaugi. Lenkai džiaugiasi, kad jiems netikėtai tiek pribuvo; dėl to tai jie, apėmė lenkų laikraščių redakcijas Vilniuje lig priklumo skambina, kad Lietuvojs, kas tik lenkiškai kalba, tas yra lenku. Suprantamas dalykas, kad ir mūsų genijus poetus ir mokslo vyrus skaito savais, nes lietuviai, lietuviškai kalbantieji, maloniai juos jiems pasiūlė, vien tik dėl to, kad jie priėmė lenkų kalbą nuo protėvių už gimtą paskaitytą. Yra tai skaudu visai Lietuvai, kurią Tamstos turite atlyginti, nes patys sutvėrėte tą perskyrimą, o mes čia visi kenčiame. Ar Mickevičius, rašydamas „Lietuva, Tėvyne mano'', manė lenku esąs? Ar Kondratavičius, rašydamas „Lietuva, mano gimtoji, žeme mano šventa'', ar tas irgi jautėsi lenku? Ir Korotynskis, ir Kosciuška, ir daugelis kitų. Taip, kaip šveicaras yra šveicaru, nors prancūziškai kalba, ir daugelis kitų tautų, taip ir mes lietuviai niekada neužsiginsime savo tautiškumo, nors kalbame ir rašome lenkiškai, ir kenčiame, kad mūsų Lietuvą, Vytauto laikų Lietuvą tokią didžią, užkišo patriotai į kampą, atskirdami mus ir vadindami lenkais, mus, kurie čia, už poros mylių turime Mindaugo kapą, Mindaugo kalnu vadinamą, kurie turime Ringaldo statytos pilies griuvėsius Naujapilyje [Naugarduke – V. B.], o visur Lietuvos kunigaikščių palikimus, kaip Lydoje, taip ir daugelyje kitų vietų. Ar mažai pražuvo lietuvių, lenkiškai kalbančių, ant kartuvių, nuo kulkų, Sibire, ar jie žuvo už Lenkiją? Ar aš buvau Sibire ir netekau turto ir daugiau, negu turto, nes netekau savo kūdikio, ir visą gyvenimą kankinuosi, ar tas bei kam nors daroma? Žuvome už Lietuvą, nes lietuviai esame. Laikraščiai tik erzina nervus, vadindami mus lenkais, o jeigu kas parašys priešindamasis, tai užtyli tą. Kas šalį myli, tas stengsis, kad joje perskyrimo nebūtų, nes kitaip mus užčiaups draugai ar priešininkai. Galime kalbėti įvairiomis kalbomis, bet jaustis turime vaikais

[427] *J. S-lius [Basanavičius J.]*. Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos… P. 11.
[428] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 115-116.
[429] *Čepėnas R*. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. T. 1. Vilnius, 1992. P. 342.; *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 117.

[430] *J. S-lius [Basanavičius J.]*. Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos… P. 16.
[431] Mykolo Römerio autobiografija (parengė M. Maksimaitis) // LAIS. T. 13.: Mykolas Römeris. Vilnius, 1996.

vienos motinos esą. Maloniai norėčiau mokėti ir lietuviškai, bet esu persitikrinusi, kad ir tie, kurie lenkiškai nekalba, nenukentės tiek už Tėvynę. Be palyginimo daug protingiau būtų reikalauti, kad visur ant Mickevičiaus paminklo būtų užrašyta, kad tai lietuvis, o savo šovinizmu tamstos atėmėte nuo savęs tą tiesą ir mus taip nuskriaudėte. Jeigu eidami sutartyje, kaip broliai, reikalautumėte ilgainiui įvesti į visas mokyklas lietuvių kalbos lekcijas, tai pamažu per patį žingeidumą jaunuomenė galėtų ant tiek išmokti, kad galėtų susikalbėti, bet taip iš karto pasirodyti priešininkais daugumos, kuri tiek nukentėjo dėl Lietuvos, tai ne politiška ir ne krikščioniška dargi. Liūdna, kad ir kunigai yra atžagareiviais ir nemato, kad tik blėdis daroma iš tokio perskyrimo. Eikime ranka į ranką, o Mickevičiaus dvasia džiaugsis danguje.

Su priderančia pagarba, Lietuvė S. Voinilovičienė

1906 m. lapkričio 22 d.''[432]

Laiškas tiesiog dvelkia gyvu, tikru jausmu. Jo autorė S. Wainiłowicz - garsios Vakarų Baltarusijos žemvaldžių giminės atstovė - vaizdžiai išreiškia savo neabejingą visuomeninę laikyseną. Galima teigti, kad šis laiškas apibendrintai reprezentuoja besiformuojančios krajovcų srovės atstovų mąstyseną ir patriotinę poziciją. Srovės, kuriai istorijos bėgyje buvo lemta išnykti beveik be pėdsako. Kita vertus, čia išsakomos mintys išreiškia bendražmogiškas vertybes nemažiau aktualias ir šiandien.

Pagarbos ir rimto požiūrio į autorę ženklas buvo dienraščio nuorodoje pateiktas ir laiško originalas lenkų kalba. Svarbu, kad „Vilniaus žinių'' redakcija pakomentavo, kad „tame dalyke mes su rašto autore vienodų nuomonių esame''. Ir tai nėra tik diplomatiško mandagumo išraiška. Jau vien tokio laiško viešas publikavimas didžiausiame to meto lietuvių dienraštyje yra iškalbingas. Tai rodo ne tik lietuvių tautinio judėjimo veikėjų toleranciją, bet ir brandžią istorinę bei pilietinę savimonė: *lietuviškai nekalbantys lietuviai* yra pripažįstami, nuo jų nėra atsižadama. Basanavičius, daugybę metų susirašinėjęs su nepamirštama istorike Konstancija Skirmuntaite[433], o kiek vėliau užmezgęs ryšius ir su vienu tauriausių krajovcų Mykolu Römeriu[434], bene geriausia suvokė šias buvusios LDK sociapolitines problemas. Tačiau, šiuo atveju, negalime išleisti iš akių specifinių regiono socialinių ir geopolitinių raidos tendencijų. O cituojamame laiške minimas Naugardukas – kadaise priklausęs jotvingiams, o prie Lietuvos valstybės prijungtas dar karaliaus Mindaugo laikais – yra laikytinas vadinamosios *paribio kultūros*, t.y. terpės, kurioje amžių bėgyje ir formavosi tokie *lietuviškai nekalbančių lietuvių* sociakultūriniai fenomenai, simboliu.

Suvažiavime Vilniuje taip pat dalyvavo lenkų, baltarusių, žydų, galimas daiktas ir rusų atstovai. Tačiau jie buvo daugiau stebėtojai, o ne visaverčiai dalyviai.

Lietuvių vakaras. Suvažiavimo išvakarėse, sekmadienio vidurdienį (11 20 (12 03)), lietuviškoje šv. Mikalojaus bažnyčioje buvo aukojamos mišios, per kurias bažnyčia nuo susirinkusiųjų tiesiog „braškėte-braškėjo''. O vakare „Vilniaus kanklių'' draugija, finansiškai

[432] Vilniaus žinios. 1906 11 05 (18). Nr. 246.
[433] *Basanavičius J.* Laiškai K. Skirmuntaitei // LLTIB RS. F2-1871.; *Skirmuntaitė K.* Laiškai J. Basanavičiui // LLTIB RS. F2-1356.; *Butkuvienė A.* Garsios Lietuvos moterys. Vilnius, 2008. P. 197.
[434] *Basanavičius J.* Laiškas M. Römeriui, 1908 05 14 (27) // *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970. P. 835.; *Römeris M.* Laiškai J. Basanavičiui // LLTIB RS. F2-1335.

paremta tautinių demokratų atstovo J. Kriaučiūno, suvažiavimo dalyviams Pagirio geležinkelio salėje surengė lietuvišką vakarą[435].

„Vilniaus kanklių'' draugija buvo įkurta 1905 m. lapkričio 10 (23) d. Veikliausi jos organizatoriai buvo G. Landsbergis-Žemklanis, K. Puida ir J. Vileišis. Draugijos tikslas buvo spausdinti ir statyti draminius bei muzikinius kūrinius, rengti koncerus, dainavimo ir grožinių kūrinių skaitymo vakarus, rūpintis repertuaru, padėti kitų Lietuvos vietų scenos mėgėjams ir t.t. Į draugiją įstojo apie 50 žmonių. Išsinuomojusi patalpas, draugija pradėjo dirbti[436].

Tik įsikūrusiai draugijai pirmininkavo (kartu režisuodamas ir vaidindamas) žymiausias prieškarinio lietuvių teatro Vilniuje veikėjas G. Landsbergis-Žemkalnis, kuris, P. Česnulevičiūtės žodžiais, buvo tikras Lietuvos teatro Vaidila ir ne vien impozantiška poza, bet ir savo dvasia bei veikla[437]. Menas, kaip viena svarbiausių tautinės kultūros šakų, pasak G. Landsbergio- Žemkalnio, kelia tautos gyvenimą tiek kultūriškai, tiek ekonomiškai. „Dailė [=menas – V. B.] riša kultūriškos žmonijos dalį į neatmezgamą vienybės mazgą, kurio nei plienas, nei kulkasvaidžiai pertraukti negalės. Dailė atidaro tautai platų horizontą į visas pasaulio puses ir nelaiko ją užkampyje, kurį kiekvienas tamsuolis gali užmurinti''[438] – rašė G. Landsbergis-Žemkalnis.

XX a. pradžioje iki tol neregėtą užmojį įgavo „lietuviškieji vakarai'', per kuriuos iškilo ir subrendo ištisa lietuvių kompozitorių, muzikantų ir artistų karta. Tačiau mėgėjų vaidinimai, bene veiksmingiausia ano meto kultūrinės veiklos forma, ėmė nebepatenkinti greit augančių estetinių visuomenės poreikių. „Klojimo teatrai'', kaip viena iš svarbių tautinės savimonės žadinimo formų, jau buvo garbingai atlikę savo misiją. Teatrinę kultūrą reikėjo kelti į aukštesnį lygį, eiti profesionalizacijos keliu. Šio darbo vienas iš pirmųjų ir ėmėsi G. Landsbergis-Žemkalnis. „Vilniaus kanklės'', kuri, nors tegyvavusi apie pora metų, stebina užmojų platumu ir rimtumu[439]. G. Landsbergio-Žemkalnio žodžiais, draugija turėjusi tapti „Lietuvos dailės žinyčia''. „Jos užduotis ne tiktai prastiems žmonelėms vaidinti prieinamus, iš jų paprasto gyvenimo vaizdelius, bet ir atidengti platesniam pasaulio horizontui lietuvių dailės vertę''[440]. [OPERA]

Aptariamas lietuvių vakaras, surengtas Lietuvių suvažiavimo išvakarėse, buvo pirmasis „Vilniaus kanklių'' draugijai. Jame buvo suvaidinta pjesė „Iš tamsos į šviesą'' ir farsas „Neatmezgamas mazgas'', giedojo M. Petrausko vadovaujamas choras.

„Iš tamsos į šviesą'' vaidino: *Trainys* - P. Gaidelionis, *Trainienė* - G. Sapkauskaitė, *Petras, jų sūnus* - V. Landsbergis, K. Puida, *Karklius* - L. Gira, *Karklienė* - K. Jablonskienė, *Marytė, jų*

---

[435] *Klimaitis Pr*. Didysis Vilniaus seimas // Židinys. 1931. Nr. 1. P. 56.; *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 179.
[436] *Maknys V*. Lietuvių teatro raidos bruožai. Vilnius, 1972. P.118.
[437] *Česnulevičiūtė P*. Žemkalnis ir teatras // *Landsbergis-Žemkalnis G.* Raštai. Vilnius, 1972. P. 3.
[438] *Žemkalnis [Landsbergis-Žemkalnis G.]*. Teatro reikaluose // Vilniaus žinios. 1906 03 23 (04 05). Nr. 62.
[439] *Česnulevičiūtė P*. Žemkalnis ir teatras... P. 4-5.
[440] *Žemkalnis [Landsbergis-Žemkalnis G.]*. Teatro reikaluose…

duktė - Z. Landsbergaitė, *Rauba* - T. Juodvalkis, *Raubienė* - E. Giedraitienė, *Kalvis* - P. P*., *Kalvienė* - O. Pleirytė, *Ona, Trainių tarnaitė* - G. Landsbergaitė[441].

„Neatmezgamą mazgą'' vaidino: *Felčeris Kanapinskis* - G. Landsbergis, *Marytė, jo duktė* - O. Pleirytė, *Vijurkas, advokatas* - V. Putramentas, *Megelis, ūkininkas* - A. Purėnas, *Burokienė, kaimynė* - Z. Landsbergaitė, *Žydas, kromininkas* - L. Gira[442].

M. Petrausko vadovaujamas choras atliko: *Lietuva, tėvyne mūsų*; *Kur bėga Šešupė*; *Tai gražios dienos*; *Saulutė raudona*; *Ant kano karklai siūbavo*; *Eina garsas*; *Oi motute mano*; *Jojo bernelis*[443].

Kaip matome šio vakaro metu buvo atlikta giesmė „Lietuva, tėvyne mūsų'', kitaip – „Tautiška giesmė'' (būsimasis Lietuvos himnas). Kaip žinome šią giesmę sukūrė ir muziką jai pritaikė kita ryškioji Lietuvos Atgimimo asmenybė – Vincas Kudirka. Jos tekstas su gaidomis buvo išspausdintas 1898 m. „Varpo'' šeštajame numeryje[444]. Pirmą kartą „Tautiška giesmė'' viešai sugiedota 1899 m. lapkričio 13 d. Peterburge, koncerte lietuviams studentams šelpti. Atgavus lietuvišką spaudą, „Tautiška giesmė'' tapo kone visų lietuviškų renginių sudėtine dalimi. Lietuvoje ji pirmą kartą viešai sugiedota M. Petrausko vadovaujamo choro dar 1905 m. birželio 6 d. Vilniuje, miesto teatre lietuvių visuomenės surengtame vakare. O aptariamame vakare, Lietuvių suvažiavimo išvakarėse, ši giesmė kartota net tris kartus! Vėliau „Tautiška giesmė'' atlikta Panevėžyje, Marijampolėje, Kudirkos Naumiestyje, Ukmergėje, Tauragėje, Biržuose, Rokiškyje ir kitur. Lietuvių visuomenė šios giesmės „troško klausytis ir klausytis''. Taigi, V. Kudirkos „Tautiška giesmė'' Lietuvos himnu pripažinta dar gerokai iki Lietuvos valstybės atkūrimo[445]. [SMEGENYS]

Lietuvių vakaro programai pasibaigus, socialdemokratai, vadovaujami A. Domaševičiaus, Vl. Sirutavičiaus ir Pr. Mažylio, pabandė surengti triukšmingą agitacinį mitingą, buvo net apsistumdyta, apsiskaldyta antausiais[446]. Nepaisant to L. Gira pažymi, kad šis lietuvių vakaras labai pasisekė tiek menine, tiek ir materialine prasme: bilietai buvo išparduoti, žiūrovai liko patenkinti[447].

Suvažiavimo darbas. Suvažiavimas prasidėjo lapkričio 21 (gruodžio 4) d. Dar rytui beauštant gatvėje ties miesto namais jau klegėjo didelė susirinkusiųjų minia. Kiek po 8 val., atvykusiam A. Vileišiui liepus, žmonės imti įleisti į salę[448]. Pr. Klimaitis prisimena:

---

* Asmens identifikuoti nepavyko.

[441] *Būtenas J.* Lietuvių teatras Vilniuje // Mūsų senovė. II T. Nr. 2. Kaunas, 1938. P. 215.

[442] Ten pat. P. 216.

[443] Ten pat.

[444] Tautiška giesmė // Varpas. 1898. Nr. 6. P. 95.

[445] *Rimša E.* Heraldika... P. 88.

[446] *J. S-lius [Basanavičius J.]*. Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos… P. 12.; *Klimaitis Pr.* Didysis Vilniaus seimas... P. 56.

[447] *Liudas [Gira L.]*. Platesnis aprašymas pirmojo lietuvių tautos susivažiavimo Vilniuje...

[448] *Klimaitis Pr.* Didysis Vilniaus seimas // Židinys. 1931. Nr. 2. P. 146-147.

„Suprantamas dalykas, kad prisigrūdus salėn dvigubai daugiau žmonių, negu ten normaliai galėjo sutilpti, jau vienas ankštumas visus labai nervino ir vargino. Salė ūžė. Susikalbėti buvo beveik neįmanoma, o susirasti reikalingą žmogų labai sunku. Suvažiavimo organizacijos komiteto nariai, kurių daugumas atvyko tik apie 10 valandą, toli gražu ne visi tegalėjo prasigrūsti į estradą, nors buvo kviesti suvažiavimo atidarymui tenai susirinkti. Vargais negalais tepavyko nuvesti estradon ir daktarą Basanavičių. Čia daug padėjo ta aplinkybė, kad ryški jo figūra bemaž visiems suvažiavimo dalyviams buvo jau pažįstama. Basanavičiui beeinant, minia kažkaip prasiskleisdavo, padarydama siaurą takelį, bet, daktarui žingsnį nužengus, tas takelis vėl bematant užakdavo''[449]

10 val. 30 min. OK pirmininkas Basanavičius nuo estrados paskmbino skambučiu ir kreipėsi žodžiu į jo dalyvius. Ši kalba kartu buvo ir OK įgaliojimų perleidimas į Vilnių atvykusiems lietuvių tautos atstovams.

Peržvelgus Basanavičiaus kalbą matyti, kad jis puikiai suvokė didžiulę Lietuvių suvažiavimo reikšmę. Šis kreipimasis į jo dalyvius būdingas Basanavičiui. Panašiai kaip ir kituose programiniuose tekstuose - „Atsišaukime į lietuvių tautą'', Memorandume Rusijos vyriausybei – pasitelkiama istorinė argumentacija (etnokultūrinės ir etnopolitinės tradicijos) ir, apžvelgus realias politines aplinkybes, bendrais bruožais formuluojami lietuvių tautos uždaviniai.

Matyti, pastebi E. Motieka, kad revoliucinis momentas neišmušė Basanavičiaus iš pusiausvyros ir nesutrukdė fundamentaliai pagrįsti naujų tautos siekių bei tikslų. Jo kreipimesi aptariami klausimai, jo vidinė struktūra, argumentavimo logika, konstitucinė išraiška ir, svarbiausia, aristokratinė dvasia leidžia kalbėti apie valstybinės politikos matmenį[450]. Basanavičiaus mąstymą politinėmis kategorijomis, kartu ir kultūrinių reikalavimų subordinavimą politiniams tikslams rodo visas jo kalbos turinys. Pradedama istorine retrospektyva – Lietuvos sostinės ir šalies valdovo Vytauto Didžiojo laikų priminimu, Vilnių deklaruojant kaip senojo valstybingumo simbolį: „[...] sveikinu jus visus širdingai, čion, prosenoviškoje Lietuvos sostapilėje, susirinkusius [...] Nuo Vytauto laikų, kada čion jo kunigaikštiškame dvare ir šitame mieste viešpatavo lietuvių kalba [...]''[451]. Tęsiama: „Jeigu męs šiandien laisvai ant šitos brangios kožnam lietuviui vietos, tiek kartų praeityje mūsų sentėvių krauju apšlakstytos, galime susirinkti ir viešai pakelti balsą u ž t i e s a s mūsų tautai prideranačias (išretinta mano – V. B.)''[452], tai dėkoti reikia tautinę savimonę žadinusiems ankstesniems Lietuvos atgimimo veikėjams (Stanevičiui, Daukantui, Valančiui ir kt)[453]. Kalba baigiama politinės autonomijos reikalavimu. Akcentuojami kardinalūs lietuvių politinės veiklos pokyčiai po garsiojo 1905 m. spalio 17 (30) d. caro manifesto, aptariami politinės sąmonės formavimosi aspektai, pagrindžiama Lietuvių suvažiavimo idėja - „suvažiavimo užduotis [...] –

[449] Ten pat.
[450] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 120.
[451] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga // LLTIB RS. F22-1445. L. 7-11.
[452] Ten pat.
[453] Ten pat.

išdirbti lietuvių tautos politiką''[454]. Basanavičius kartu išsakė ir siekį nuosekliai įgyvendinti „tautos vienybės'' idėjas. „Lai gyvuoja Lietuva!''[455] – buvo palydėta garsių susirinkusiųjų plojimų.

E. Motieka teigia, jog Basanavičiaus kalboje išsakytą prašymą, kad „susivažiavimas [...] nebūtų partyviškas'', reikėtų suprasti ne kaip kvietimą užmiršti partinius (parikuliarinius) tikslus, o kaip siūlymą eliminuoti priežastis, galinčias trukdyti juos suderinti. Basanavičius, turėdamas didžiulę tautinės veiklos patirtį, Lietuvių suvažiavime savo uždaviniu kaip tik ir laikė tautinės konsolidacijos aukštesniu politiniu lygiu realizavimą[456]. [POLITIKA]

Tuoj po Basanavičiaus įžanginės kalbos prasidėjo triukšmingi suvažiavimo prezidiumo rinkimai. Maždau po dviejų valandų diskusijų buvo išrinktas toks prezidiumas: J. Basanavičius (nuo nepartinių), A. Smetona (LDP), St. Kairys (LSDP), Pr. Būčys (nuo krikščionių demokratų) ir J. Stankūnas (nuo ūkininkų). O visų trijų sekretorių kandidatūros, pasiūlytos Basanavičiaus (J. Gabrys-Paršaitis, Pr. Klimas, L. Gira), buvo patvirtintos be didesnių diskusijų[457].

Išrinkus prezidiumą ir aistroms šiek tiek aprimus, Basanavičius siekdamas sudaryti vieningą ir palankią darbui nuotaiką pasiūlė susirinkusiesiems pagerbti Vilniaus pilies (sostinės) įkūrėjo Gedimino, žuvusių už Lietuvos laisvę ir gerovę, revoliucijos aukų ir visų ramiai bet sunkiai Lietuvai dirbusių („kuriems bekovojant ir geresnių dienų belaukiant, rasa ir akis išėdė'') atminimą[458]:

> „Trumpi, aiškūs ir nuoširdūs jo [Basanavičiaus – V. B.] žodžiai nepaprastai paveikė dalyvius. Visi tarytum suvirpėjo ir kaip vienas žmogus tyliai pakilo iš vietų pagerbti mirusius tautos darbuotojus. Vienas senas, augalotas sodietis atsiklaupė salėje, - persižegnojo ir tyliai sukalbėjo trumpą maldą. Niekas negirdėjo tos maldos žodžių ir negalėtų pasakyti, ar tas žilagalvis senelis prašė Aukščiausiąjį suteikti dangaus ramybę mirusiems kovotojams, ar jis meldėsi, kad Dievo malonė apšviestų čia susirinkusiųjų protą. Tik keletą minučių salę apėmė kilni nuotaika''[459]

Svarbu, kad suvažiavimo prezidiumas buvo sudarytas remiantis pariteto principu, t.y. jo sudėtis iš esmės atspindėjo politinių partijų ir grupuočių atstovavimą suvažiavime, taip pat buvo atstovaujama ir gausiausiam socialiniam sluoksniui – valstietijai. Prezidiumas, kaip paaiškėjo iš vėlesnės suvažiavimo darbo eigos, tikrai suvaidino didžiulį vaidmenį diskutuojant ir rengiant seimo rezoliucijas. Apskritai, prezidiumas suvažiavimo metu buvo gana vieningas: jo nariai – savo partijų ir grupuočių lyderiai – dažniausiai sugebėdavo numalšinti kylančius konfliktus[460].

---

[454] Ten pat.
[455] Ten pat.
[456] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 121.
[457] *Gira L. [L. G.]*. Lietuvių susivažiavimas Vilniuje // Vilniaus žinios. 1905 11 22 (12 05). Nr. 274.; *J. S-lius [Basanavičius J.]*. Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos… P. 12.
[458] *Gira L. [L. G.]*. Lietuvių susivažiavimas Vilniuje…; *J. S-lius [Basanavičius J.]*. Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos… P. 12-13.
[459] *Klimaitis Pr*. Didysis Vilniaus seimas... P. 149.
[460] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. P. 125.

Didžiausią įtaką prezidiume, be abejo, turėjo Basanavičius – jis iš esmės išlaikė vadovavimą suvažiavimui savo rankose. Formaliai visi penki prezidiumo nariai turėjo vienodus įgaliojimus, tačiau, matyt, dėl savo asmeninių nuopelnų Lietuvai Basanavičius neoficialiai buvo laikomas prezidiumo pirmininku. J. Gabrys-Paršaitis jį vadino „pirmininku''[461], Pr. Būčys - „seimo ir prezidiumo pirmininku''[462]. Tiesiogiai arba netiesiogiai, pažymi E. Motieka, ypatingą Basanavičiaus statusą prezidiume nurodė ir kiti lietuvių politiniai veikėjai[463].

Aktyviausi buvo geriausiai suvažiavimui pasiruošusių politinių grupuočių atstovai – Basanavičius, A. Smetona ir St. Kairys. Įsidėmėtina, kad jie atstovavo toms politinėms grupuotėms, kurios buvo parengusios suvažiavimo programas. Be to, tai politiniai veikėjai, turintys didelį autoritetą lietuvių visuomenėje. Nesutarimų tarp prezidiumo narių, aišku, buvo, tačiau pats prezidiumo narių rangas skatino juos ieškoti kompromiso. Vis dėlto šio triumvirato lyderiu iki pat suvažiavimo pabaigos liko Basanavičius[464]:

> „Protarpiais iškildavo didžiausi ginčai, triukšmai ir kiekvieną kartą atsistoja ties auditorija aukštoje scenoje didinga dr. J. Basanavičiaus figūra ir įprastu ramumu, rimtai tildo įsikarščiavusios auditorijos aistras.
>
> - Vyručiai tolerancijos!…vienybės!…Vienybės ir darbo dėl vieno, visiems bendro tikslo...''[465]

Išrinkus prezidiumą Basanavičius paskubėjo paskelbti, kad pagal OK darbotvarkę M. Davainis-Silvestraitis turi skaityti referatą „Lietuviai, latviai ir įvairios tautos Lietuvoje gyvenančios''. Kilo debatai dėl seimo programos į kuriuos ypač aktyviai įsitraukė LSDP atstovai. Po gana audringų debatų seimo balsavimui buvo pateikta kompromisinė jungtinė OK ir LSDP programa, kuri suvažiavimo eigoje truputį pasikeitė, ir buvo išnagrinėti šie klausimai: 1) pranešimai iš vietų ir dabartinės padėties Rusijoje bei Lietuvoje įvertinimas; 2) Lietuvos autonomija; taktika jai iškovoti; 3) žemės, valsčių ir mokesčių klausimai; 4) Lietuvos mokyklos; 5) suvažiavimo rezoliucijos svartymas ir priėmimas[466].

Pirmasis posėdis, neapsiėjęs be konfliktų, vis dėlto nebuvo toks reikšmingas kaip suvažiavimo pradžia. Jo metu pakito ir diskusijų ojektas – Rusijos bei Lietuvos politinės situacijos aptarimas transformavosi į Lietuvos autonomijos ir kovos prieš carizmą taktikos nagrinėjimą. Svarbiausia, kad I posėdyje paaiškėjo, jog visos politinės grupuotės pasisako už kardinalias reformas tiek visoje Rusijos imperijoje, tiek Lietuvoje. Šie pertvarkymai buvo siejami su visuomenės demokratėjimo ir Lietuvos politinių tikslų konstitutavimosi tendencijomis.

---

[461] *Gabrys-Paršaitis J.* Didysis Vilniaus seimas ir jo reikšmė Lietuvai // Naujoji romuva. 1937. Nr. 7. P. 155.
[462] *Būčys Pr.* Šį tą prisimenant iš Didžiojo Vilniaus Seimo... P. 255.
[463] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 126.
[464] Ten pat.
[465] *O. Pl.-Puidienė. [Pleirytė-Puidienė O.].*Vilnius ir Dr. J. Basanavičius...
[466] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 127-134.

II posėdyje politinės grupuotės savo pozicijas išdėstė gana nuosekliai, ir autonomijos klausimo svarstymas įgijo referatyvų poleminį, o ne atviros konfrontacijos pobūdį. Posėdis vyko konstruktyviai. Be to, šis posėdis buvo svarbiausias užkertant kelią dažnai kylančiam chaosui. Nutarta iš scenos pašalinti suvažiavimo sekretoriatą ir neleisti po ją vaikščioti kam panorėjus. Scenoje liko tik prezidiumas, o visi, norintys į jį kreiptis, turėjo tai atlikti per sekretoriatą[467].

Tautiniai demokratai (su Basanavičium priešakyje), šiuo atveju, Lietuvos valstybės atkūrimo koncepcijoje vadovavosi nuosaikios kovos prieš carizmą principu. Nors tautiniai demokratai II posėdžio metu ir pripažino caro valdžią „pikčiausiu priešu'' (Basanavičius), tačiau tai nereiškė pačių tautininkų sutikimo imtis grieščiausių priemonių. Iš esmės tai atitiko caro valdžios boikoto politiką. Suvažiavimo laikotarpiu apie Lietuvos nepriklausomybę užsimenama tik miglotai (Basanavičiaus kalba pradedant suvažiavimą, Tautiškosios lietuvių demokratų partijos manifestas)[468]. Svarbiausia tautininkų nuostata – laipsniškas tautos kultūrinių ir politinių galių stiprinimas. Ši valstybinės kūrybos perpektyva fundamentaliai pagrindžiama. Tautiniai demokratai tautą traktuoja kaip subjektą ir kartu nubrėžia jos virtimo valstybės subjektu perspektyvą[469].

Pasitvirtina M. Römerio mintis[470], kad Lietuvių suvažiavimo sušaukimas buvo strategiškai motyvuotas. Tačiau grindžiant lietuvių tautos specifiką neapsiribota vien etnokultūrinių skirtumų akcentavimu. Suvažiavimo II posėdyje Basanavičius dėmesį sutelkė į teisinius Lietuvos valstybingumo pagrindimo motyvus. Kaip ir Memorandume Rusijos vyriausybei, jis ne kartą akcentavo LDK istorinių-politinių teisių perimamumą. Kartu nurodoma lietuvių teisė į visą Suvalkų guberniją[*]. Iš to aiškėja, kad Basanavičiaus propaguojamos Lietuvos autonomijos ribos – tai lietuvių etnografinės žemės istorine prasme[471].

Taigi, daro apibendrinimą E. Motieka, tautiniams demokratams, kitaip nei socialdemokratams, tauta buvo aukščiausia vertybė ir pati sau tikslas, o nuoseklus tautos valstybingumo įtvirtinimas reiškė ir jos materialinės gerovės garantą[472].

III posėdyje svarstyti agrariniai klausimai, kurie Lietuvoje buvo labai aktualūs jau vien dėl didžiulio bežemių ir mažažemių skaičiaus Vilniaus, Kauno bei Suvalkų gubernijose. Pasak liudininkų, geriausią kalbą svarstant agrarinius klausimus pasakė dvarininkas St. Narutavičius. Jo nuomone, privati žemės nuosavybė turi būri panaikinta, o žemė atiduota visai tautai, „kuri jau susiras būdą, kaip toliau elgtis''[473] Aišku, tik nedidelė į suvažiavimą atvykusių dvarininkų dalis

---

[467] *Gira L.* Didysis Vilniaus seimas // Lietuvos aidas. 1917 10 20. Nr. 18.
[468] Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai… P. 182-183.
[469] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 149.
[470] *Römeris M.* Lietuva... P. 228-231.
[*] Apie tai buvo kalbama ir Suvalkų gubernijos lietuvių nutarimuose: „Suvalkų gubernija istoriškai yra dalimi Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės'' (žr. Suvalkų gubernijos lietuvių nutarimas // Vilniaus žinios. 1905 11 24 (12 07). Nr. 276)
[471] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 150.
[472] Ten pat. P. 151.
[473] *Klimaitis Pr.* Didysis Vilniaus seimas // Židinys. 1931. Nr. 4. P. 366.

galėjo palaikyti St. Narutavičių, o visos Lietuvos mastu santykinai tokių buvo dar mažiau. Tačiau, sutinkant su E. Motieka, pats dvarininkų dalyvavimas suvažiavime buvo labai svarbus lietuvių ir Lietuvos nacionalinės integracijos požiūriu. Atvykdami į jį, kuris iš esmės buvo l i e t u v i ų suvažiavimas, dvarininkai pripažino lietuvių tautinio sąjūdžio ir kartu lietuvių tautos politinį subrendimą. Be to, lietuvių politikai neužkirto kelio galimai etnopolitiniai konsolidacijai: absoliučios suvažiavimo daugumos reikalavimais nesikėsinti į dvarus dvarininkų negalėjo nedžiuginti[474].

IV posėdyje buvo baigtas nagrinėti žemės klausimas bei išnagrinėti švietimo reikalai. Prieita prie bendro, „dėstymo gimtąją kalba pradžios mokyklose'', reikalavimo sutarimo. Taip vėlyvą lapkričio 22 (gruodžio 5) d. vakarą prezidiumas baigė redaguoti suvažiavimo rezoliucijas. Basanavičiui pranešus, kad šis darbas jau atliktas, St. Kairys perskaitė nutarimus lietuviškai, po to lenkiškai. Nutarimai buvo priimti vienbalsiai (balsuojama pakeliant ranką). Susilaikiusiųjų ir balsavisųjų prieš nebuvo[475].

Po to Basanavičius pateikė prezidiumo neapsvarstytą papildymą prie suvažiavimo nutarimų – protestą prieš bažnyčios vykdomą Vilniaus vyskupijos lietuvių lenkinimo politiką. Suvažiavimas vieningai balsavo ir už šią rezoliuciją[476].

Ši rezoliucija ryškiai skyrėsi nuo bendrųjų suvažiavimo nutarimų pirmiausia tuo, kad tai buvo dokumentas, iš pirmo žvilgsnio sprendęs lokalinę problemą – lietuvių kalbos klausimą Vilniaus vyskupijos bažnyčiose. Antra vertus, tai atskiras nutarimas, už kurį balsavo visas Lietuvių suvažiavimas. Visa tai lyg ir demonstravo šio klausimo svarbą. Tačiau, Basanavičiaus rezoliucijos formuluotės buvo gana atsargios ir iš esmės neprieštaravo demokratiniams principams. Nepasitenkinimas reiškiamas tiktai tuo, kad lenkų kalba propaguojama politiniu tikslu, t.y. prieš lenkų kalbą, kaip kultūrinio gyvenimo realiją, nepasisakoma. Taip pat žadama kovoti ne prieš lenkų kunigus, o prieš „lenkomanų'' (t.y. lenkintojų) kunigiją[477]. Be to, E. Motiekos nuomone, ši Basanavičiaus parengta rezoliucija netiesiogiai buvo nukreipta ir prieš Vilniaus vyskupą E. Ropą[478].

„Gruodžio 12 d. vakare atėjo pas mane Kaz. Swiąntecki ir Stan. Kognowicki iš Kauno, kviesdami lenkų susirinkiman Kaune atvykti [...] D a b a r p a r ū p o l e n k a m s p a s m a n e l a n k y t i s: 16 ir 17 d. buvo adv. Malinski iš Kauno, St. Ławrynowicx – nuo Eirogalos, Tadas Daugirdas ir k. (išretinta mano – V. B.)''[479] – rašo autobiografijoje Basanavičius, be kita ko, gerai atspindėdamas ir ką tik įvykusio Vilniaus seimo reikšmę.

---

[474] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas... P. 161-162.
[475] *Gira L. [L. G.]*. Lietuvių susivažiavimas Vilniuje // Vilniaus žinios. 1905 11 24 (12 07). Nr. 276.; *Gira L.* Didysis Vilniaus seimas // Lietuvos aidas. 1917 11 08. Nr. 26.
[476] Ten pat.
[477] *J. S-lius [Basanavičius J.]*. Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos… P. 20-21.
[478] *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas... P. 189.
[479] *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 179.

Kiek vėliau prasidėjus carinės valdžios represijoms prieš seimo dalyvius ir ėmus ieškoti seimo organizatorių, Basanavičius saugumo sumetimais išvyksta į Peterburgą, vėliau gyvena Kaune ir Garliavoje. [APTIEKORIUS]

APTIEKORIUS

Kazys Aglinskas gimė 1851 metais Girininkų kaime, Pakuonio valsčiuje (dabar Kauno raj.). Tėvai, gabų sūnų leisdami į mokslus, tikėjosi jį būsiant kunigu. Bet Kazys nejautė pašaukimo, atsisakė stoti į seminariją ir neteko tėvų paramos. Baigęs 5 klases Marijampolės gimnazijoje, išvažiavo į Maskvą ir įsidarbino garsioje tuo metu „Fereino" vaistinėje. Čia pabuvęs 3 metus, išlaikė egzaminus ir gavo provizoriaus padėjėjo laipsnį. Išvažiavo dirbti į Petrapilį. Po poros metų vėl grįžo į Maskvą ir įstojo į Universiteto Farmacijos skyrių.

Studijuodamas Maskvoje K. Aglinskas dalyvauja organizuojant pirmąjį lietuvių studentų ratelį, kuriame svarstomi spaudos reikalai. Tai buvo pirmieji naujos atgimstančios Lietuvos spinduliai - ratelyje sumanoma steigti lietuvišką laikraštį „Aušra". Būtent Maskovje K. Aglinskas susipažįsta su Basanavičium, tarp kurių užsimezgusi artima draugystė nenutrūko visą gyvenimą.

Baigęs Universitetą ir jau sirgdamas bronchitu K. Aglinskas grįžo į Lietuvą ir apsigyveno Garliavoje, kur 1885 m. įsteigė vaistinę[480]. Vaistininkas palaikė ryšį su tuo metu miestelyje mokytojavusiais aušrininkais J. Andziulaičiu-Kalnėnu, K. Sakalausku – Vanagėliu, J. Mačiu – Kėkštu, apylinkių knygnešiais. Tuo pagrindu buvo sudaryta lietuvišką žodį sleidusi spaudos mylėtojų ir platintojų draugija. K. Aglinsko namai buvo tapę stambiu lietuviškų knygų persiuntimo (iš kairiosios Nemuno pusės) punktu. Neišvengta žandarų priežiūros. Vaistininkas buvo sekamas ir ne vieną kartą kratomas. Daug jam padėdavo žmona, siuvėja Teklė Dronseikaitė. Kitą sykį, nesant vyrui namuose, ji pundais priimdavo ir išleisdavo lietuvišką literatūrą. Po vienos didelės kratos, žandarų smarkiai išgąsdinta ir suerzinta, ji sunkiai susirgo ir mirė - tai buvo tikra knygnešystės laikų auka. K Aglinskas taip ir liko našliu.

Garliaviškis J. Andziulaitis-Kalnėnas „Aušroje'' (1885. Nr. 10/11) K. Aglinsko atminčiai išspausdino eilėraštį „Laukas'':

„-Lauke, ko tu toks pajuodęs / Per visą platybę? / - Pajuodino mane kraujas / Už šventą liuosybę. // Aplink garsią Naujapilę / Trijų mylių plotas / Sūnų Lietuvos lavonais / Visas buvo užklotas. // Debesei varnų juodųjų / Ant manęs knibždėjo - / Kapoj' akis užmuštųjų, / Kūno nenorėjo. // Pajuodau aš, žalias laukas, / Tai už jūsų laisvę - / Aš vėliak žaliuot pradėsiu, / Jūs savo nelaisvę / Niekados jau nenutrenksit – / Imsit mane arti / Ir, beardami pančiuose, / Savo dalį barti!...''

Po Lietuvių suvažiavimo (Didžiojo Vilniaus Seimo) prasidėjus represijoms Basanavičius ištisas savaites buvo priverstas slapstytis nuo caro žandarų persekiojimo. Patikimą prieglobstį jis rado būtent pas K. Aglinską Garliavoje. 1906 m. kovo 26 d. „važiuodamas į Garliavą pakelėj girdėjau Lietuvos vieversius

[480] *Gudienė V., Kaikaris A*. Lietuvos vaistinių įsteigimo datos, steigėjai ir teritorinė-administracinė priklausomybė // Acta Musei Historiae Mediciniae et Pharmaciae Lituaniae. V. II. Kaunas, 1995. P. 20.

čiulbant, ko 25 m. nebuvau girdėjęs [ir] negalėjau atsigėrėti''[481] – prisimena Basanavičius. Pas K. Aglinską Garliavoje jis su tarpais gyveno ir tų metų birželio – liepos, liepos – rugpjūčio mėnesiais: gydė žmones, drauge su K. Aglinsku keliavo po apylinkes. Basanavičius čia kelis kartus buvo apsistojęs ir 1907 m. Pas K. Aglinską Basanavičius lankėsei ir 1908 (rinko tautinius audinius), 1909 (kasinėjo Karkazų senkapius), 1911 (fonografu įrašinėjo lietuvių liaudies dainas) bei vėlesniais metais.

K. Aglinskas buvo labdarys, karštai mylintis tėvynę, tad stambiomis sumomis šelpdavo visokias naujai besikuriančias lietuviškas organizacijas. Štai steigiamajame Lietuvių mokslo draugijos susirinkime 1907 m. balandžio 7 d., įstodamas nariu-labdariu, įmokėjo 200 rublių, o 1908 m. draugijai paaukojo 34 tomus knygų. Prieš mirdamas, ketino visą savo turtą užrašyti Lietuvos universitetui, bet to padaryti nesuspėjo. 1924 m. rugpjūčio 24 d. jau mirštantį vaistininką dar aplankė ir senas bičiulis Basanavičius.

Šis apylinkėse plačiai žinotas vaistininkas – gydytojas, žmonių atmintyje ir liko atmenamas kaip malonus, mandagus, nuoširdus specialistas, inteligentas. Buvo aukšto ūgio, liesas, žilais plaukais, lazdele pasiramsčiuodamas vaikščiojo lėtai. Pasižymėjo tvirtu tautiniu nusistatymu. Šio tauraus lietuvio kapas, deja, nerastas, nors turėtų būti Jonučių kapinėse.

III.3. Tautiškoji lietuvių demokratų partija

Tautos vienybės idėja. Tautiškosios lietuvių demokratų partijos (TLDP), kaip ir LDP, idėjinės ištakos slypi vienoje iš svarbiausių XIX a. pab. – XX a. pr. visuomeninių-politinių lietuvių tautinio judėjimo krypčių – liberalizme, kurį įtvirtino „Aušros'' ir „Varpo'' grupuotės. Susiformavęs iš esmės pozityvizmo, ypač vadinamosios jo lenkiškosios (Varšuvos) atmainos veikiamas, jis kaip atsvarą patvaldinės feodalinės santvarkos priespaudai, nuožmiai rusifikacijai bei polonizacijai aukščiausia vertybe iškėlė tautiškumą, t.y. tautos fenomeną, kaip absoliutų egzistencinį pradą[482]. Tuo remiantis buvo suformuluoti lietuvių tautinės savimonės žadinimo, kultūrinio-ekonominio krašto lygio kėlimo, tautos vienijimo uždaviniai. Šie postulatai buvo formuluojami jau „Aušroje'', tačiau vyraujančias tapo „Lietuvos draugijos'' (1888-1889) programoje ir ypač „Varpe''. Jiems įgyvendinti buvo pasirinkta kultūrinė švietėjiška veikla, turėjusi ir tam tikrą politinį atspalvį.

Leidžiant „Aušrą'' (1883 – 1886), išryškėjo jos idėjinis nevienalytiškumas: tautiniame judėjime išsikyrė lietuvių pasaulietinės liberalinės ir klerikalinės inteligentijos interesai. Apie „Varpą'' (1889 – 1905) susitelkę liberalių pažiūrų inteligentai bandė ieškoti nacionalinės inteligentijos bendros veiklos sąlyčio taškų, vadovaudamiesi „Varpo'' prospekte iškelta nuostata: „ [...] tik susivienijus ir gerai supratus tautos reikalus, gali atnešti tikrą naudą. Tendencija „Varpo''

[481] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 183.
[482] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 86.; *Vyt. Vanagaitis [Juodelis P.]*. Pozityvizmas ir Kudirka // Šviesos keliai. 1934. Nr. 1.

yra vienijimas lietuvių per inteligenciją''[483]. Ši tendencija eina per visą varpininkų veiklos laikotarpį. Kartu į tautinį judėjimą buvo bandoma įtraukti visą tautą, sutelkti jėgas, kurios galėtų priešintis caro priespaudai ir polonizacijai, nes, anot jų, tik tokiu būdu tauta gali išsikovoti suverenumą[484]. Ši varpininkų suformuluota demokratinė tautinio judėjimo programa nebuvo tik kultūrinio-šviečiamojo pobūdžio, o laikytina ir plačios politinės programos pradine, R. Miknio ir E. Motiekos žodžiais - „šviečiamąja'', stadija[485].

1889 – 1894 m. varpininkų organizacija laikinai buvo tapusi savotišku tautinio judėjimo koordinavimo, vienijimo centru. Tačiau ilgainiui liberalioji inteligentija įgijo rimtą oponentą iš kairės, ėmė didėti atviras skaidymasis į radikaliuosius ir nuosaikiuosius. Po žiaurių carizmo represijų prieš „Sietyno'' draugiją, 1897 – 1898 m. Mintaujos (Jelgavos) lietuviško spektaklio rengėjus, mirus vienybę palaikiusiam V. Kudirkai (1899) poliarizacija tarp nuosaikiųjų ir radikaliųjų palaipsniui ryškėjo. 1900 m. radikalieji varpininkai pradėjo aštrią nuosaikiųjų politikos kritiką. P. Višinskis, Vl. Sirutavičius, J. Biliūnas, iš dalies ir J. Vileišis pirmą kartą viešai iškėlė ne tautinius-kultūrinius reikalavimus, bet ir politinės kovos dėl demokratinių laisvių būtinumą[486].

Nuosaikieji taip pat savo pozicijų neatsisakė. Likdami varpininkų gretose, dalis jų dar 1895 m. ėmė grupuotis apie nelegalią Vilniaus lietuvių kultūrinę draugiją „Dvylika apaštalų''[*], siekusią išgauti iš caro administracijos platesnes teises kultūrinei veiklai, išvysčiusią kovą su lenkais dėl lietuvių bažnyčios Vilniuje ir apskritai puoselėjusią lietuvišką kultūrą. 1895 – 1904 m. šiai draugijai priklausė kun. J. Ambraziejus, E. Nonevičius, D. Malinauskas, A. Domaševičius (LSDP narys), A. Vileišis, V. Urbonavičius ir kt[487]. Kiti, kurių tarpe ir Basanavičius su G. Landsbergiu-Žemkalniu, tebebuvo aktyvūs varpininkų spaudos bendradarbiai, bet kol kas kitų klausimų, išskyrus tautinius-kultūrinius, savo darbuose nekėlė.

1902 m. spalio 17 d. Dabikinėje įvykusiame suvažiavime liberalioji inteligentija įkūrė Lietuvių demokratų partiją (LDP). Tai buvo ne tik varpininkų srovės politizavimas, bet ir siekimas išlaikyti savo įtaką ir vadovavimą lietuvių tautiniam judėjimui. Partijoje, kaip ir varpininkų organizacijoje, vadovaujančios pozicijos liko radikaliųjų rankose (CK nariai buvo P. Višinskis, F. Bortkevičienė, K. Grinius, J. Vileišis). Todėl ir 1902 m. „Varpo'' dvyliktajame numeryje paskelbtame programos projekte (autoriai – P. Višinskis ir J. Vileišis) vyravo jų idėjinės nuostatos. Tautiniai reikalavimai iš esmės nesiskyrė nuo nuosaikiųjų analogiškų reikalavimų (panašius vėliau, 1906 m., suformulavo TLDP)[488]. Visų prima liberalai šiame projekte aiškiai formulavo kaip tolimą

[483] Prospektas „Varpas'' literatūros, politikos ir mokslo mėnesinis laikraštis.
[484] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 87.
[485] Ten pat.
[486] Ten pat.
[*] 1904 m. draugija buvo legalizuota ir pasivadino „Vilniaus lietuvių savišalpos draugija''. Jos veikla liko ta pati – kultūrinė. (Korespondencijos // Varpas. 1904. Nr. 5. P. 78-79.).
[487] *Raškauskas K.* Kova dėl lietuvių kalbos teisių Vilniaus religiniame gyvenime...
[488] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 90.

siekį nepriklausomos Lietuvos reikalavimą, o kaip artimą – Lietuvos autonomiją etnografinėse ribose. Autonomija turėjo tapti pagrindine tautiškumo gynimo ir ugdymo garantija: „Tardami „Lietuva lietuviams'' mes trokštame išgauti mūsų tautai tokią politišką tvarką, kuriai esant lietuviai galėtų patys save valdyti, nepriklausydami svetimiems, o kultūriškas jų ūgis nebūtų trukdomas svetimtaučių''[489]. Toliau į projektą buvo įtraukti visi varpininkų iškelti tautiniai reikalavimai, pažymint, kad visus švietimo, ekonomikos ir teisėtvarkos reikalus Lietuvoje spręstų „sušauktas visaluominis seimas''[490]. Gana aiškiai buvo nustatyti santykiai su kitataučiais, gyvenančiais Lietuvoje: „jie [...] privalo pilnai paguodoti mūsų tautiškus reikalavimus ir jiems nesipriešinti''[491]. Tačiau svarbiausias – taktikos – klausimas projekte liko neišspręstas.

TLDP įkūrimas. „Tautos vienybės'' idėją nuo 1905 m. pradžios aktyviai pradėjo skleisti „Vilniaus žinios''. Nors dienraštis ir nepasižymėjo aštrių socialinių ir politinių problemų kėlimu (reikia nepamiršti, kad jis buvo legalus), o labiau akcentavo legalią kultūrinę-šviečiamąją veiklą, 1905 m. pamažu virto kultūrinės veiklos centru ir tautinės savimonės ugdytoju. Išėjus iš redakcijos P. Višinskiui ir J. Jablonskiui, laikraščio kryptį, be J. Vileišio, formavo J. Kriaučiūnas ir Pr. Klimaitis. Idėjinę dienraščio kryptį sustiprino ir 1905 m. vasarą į Lietuvą sugrįžęs Basanavičius, kuris nors ir neįėjo į redakcijos sudėtį, tačiau palaikė su ja kuo glaudžiausius ryšius. Apie „Vilniaus žinių'' dienraštį, be minėtų asmenų, susitelkė dauguma buvusių „Dvylikos Vilniaus apaštalų'' draugijos narių, taip pat kiti asmenys: M. Davainis-Silvestraitis, T. Kašuba, J. Daujotas, K. Stiklius ir kt. Ši „Vilniaus žinių'' grupė, pasak R. Miknio ir E. Motiekos, turėdama nemenką intelektualinį potencialą, palyginti plačias kultūrines-organizacines veiklos galimybes, didelėmis lėšomis disponuojantį mecenatą – P. Vileišį, taip pat sustiprinta Basanavičiaus, pamažu tapo reikšminga politine jėga ir anksčiau ar vėliau turėjo išsikristalizuoti į politinę grupuotę. 1905 m. spalio mėnesio visuotinis streikas ir spalio 17 (30) d. caro manifestas tik pagreitino šį procesą. Akivaizdu, kad TLDP kūrėsi Didžiojo Vilniaus seimo parengiamojo darbo periodu[492].

Pirmuoju tautinių demokratų programiniu dokumentu galima laikyti šiame darbe jau aptartą Basanavičiaus 1905 m. spalio pab. – lapkričio pr. parengtą ir Lietuvių susirinkimo Vilniuje Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui gr. Vitei adresuotą Memorandumą. Jį pasirašė J. Basanavičius, D. Malinauskas, J. Ambraziejus ir M. Davainis-Silvestraitis, t.y. vieni iš aktyviausių būsimo TLDP veikėjų. Svarstant Memorandumą dalyvavo ir kiti „Vilniaus žinių'' grupės nariai: T. Kašuba, St. Stakelė, V. Urbonavičius, P. Vileišis, J. Kriaučiūnas, P. Matulionis, E. Vileišienė, A. Vileišis, Pr. Klimaitis, J. Kaunas; taip pat LDP nariai: L. Gira, J. Jablonskis, J. Gabrys-Paršaitis, V.

[489] Programas Lietuvių Demokratų Partijos (projektas) // Varpas. 1902. Nr. 12. P. 258.
[490] Ten pat. P. 261.
[491] Ten pat. P. 266.
[492] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 95.

Pauliukonis, O. Pleirytė ir kt.[493]. Memorandume faktiškai buvo suformuluoti tiek Didžiojo Vilniaus seimo nutarimų, tiek būsimosios TLDP programos projekto metmenys.

Tuojau po Seimo, lapkričio 27 (gruodžio 10) d., įvyko TLDP steigiamasis susirinkimas[494]. Jame „Vilniaus žinių'' grupė, atlikusi didelį organizacinį darbą sušaukiant Didijį Vilniaus seimą, įsiformino kaip politinė partija. Susirinkime dalyvavo J. Basanavičius, P. Vileišis, Pr. Klimaitis, A. Vileišis, E. Vileišienė, D. Malinauskas, kun. J. Ambraziejus, J. Daujotas, J. Kaunas, J. Kriaučiūnas, T. Kašuba, A. Vėgelė, K. Strazdas. P. Matulionis, kun. St. Stakelė ir V. Urbonavičius[495].

Steigiamojo susirinkimo dieną „Vilniaus žiniose'' pasirodo ir Basanavičiaus straipsnis „Apie įsteigimą tautiškai-demokratiškos lietuvių partijos''[496]. Jame Basanavičius trumpai apžveldamas lietuvių politinių organizacijų raidą taigia, kad seniausia partija yra „Lietuvos mylėtojų'' draugija įstegta kartu su „Aušra'' 1883 m. Vėliau ji pavirto į „lietuviškai-tautiškąją'' partiją: „Jeigu dauguma mūsų šiandien vadiname save „lietuviais'' [...] jeigu mes pagaliaus reikalaujame, kad mūsų apgyventas kraštas būtų „Lietuva'' *p a r e x c e l l e n c e*, o ne kokia Lenkija, ar Gudija, tai yra, iš didesnės dalies, nuopelnas lietuviškai-tautiškosios partijos [...] (išretinta mano – V. B.)''[497]. Basanavičius pažymi ir vėlesnių politinių organizacijų – LDP ir LSDP – nuopelnus keliant Lietuvą, taria joms simbolišką *ačiū.* Įdomu, kad socialdemokratijai pripažįstama ateitis. Akcentuodamas prisitaikymo prie besikeičiančios kultūrinės ir politinės situacijos svarbą, jis rašo: „Rods, lietuvystės vėliavą augštai pakeltą laikydami, neužmiršdami, kad m e s p i r m u č i a u s i a i e s a m e *ž m o n ė s*, o paskui *lietuviai*, kurie turi savo tautos ilgą, garbingą istoriją, mes, sakau, ne tik neturime užmiršti, ką esame kalti praeitei, bet ir ko reikalaujame arba reikalauti galime nuo artymiausios ateities, ypačiai dabar politiškojo gyvenimo išlygomis [...] (išretinta mano – V. B.)''[498]. Esminis partijos principas yra kova už „Lietuvos lietuvystę'', kuri statoma ant „istoriškai-etnografiško'' pagrindo. Pasisakoma už lietuvių kalbos ir „tėvų palikto būdo'' gynimą ir išsaugojimą bei visapusišką visuomenės švietimą, o partijos būstinė numatoma „Lietuvos Sostapylėje, Vilniuje''[499].

Kaip pažymi R. Miknys ir E. Motieka, diskusijose dėl partijos pavadinimo dalyvavusiųjų pasiūlyti variantai iš esmės nesiskyrė (buvo pasirinktas Basanavičiaus pasiūlymas – Tautiškoji lietuvių demokratų partija) ir tai rodo, kad partijos pavadinimo galutinė redakcija tebuvo formalumas, nes kiekvienas iš tų pasiūlytų variantų žymėjo tas pačias etnopolitines tendencijas. Vadinasi, dar iki Steigiamojo susirinkimo tautinių demokratų siekiai buvo svartomi ir turbūt

[493] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga... P. 71-73.
[494] TLDP dokumentai // LLTIB RS. F22-1440.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 179.
[495] Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai… P. 180-181.
[496] *Basanavičius J.* Apie įsteigimą tautiškai-demokratiškos lietuvių partijos // Vilniaus žinios. 1905 11 27 (12 10). Nr. 279.
[497] Ten pat.
[498] Ten pat.
[499] Ten pat.

daugeliu klausimų buvo prieita vieningos nuomonės[500]. O susirinkimui Basanavičius jau buvo parengęs ir įstatus[501]. Partijos taktikos klausimai taip pat nesukėlė didelių ginčų.

Įdomus Steigiamajame susirinkime Basanavičiaus iškeltas sumanymas užmegzti ryšius su latviais. Nutarta išrinkti pasiuntinius „į Latvių Tautą susišnekėti dėlei bendros kovos už laisvę ir autonomiją''[502]. Jais išrenkami J. Basanavičius, J. Vileišis, D. Malinauskas, J. Daujotas ir J. Ambraziejus. Dėl prasidėjusių po Didžiojo Vilniaus seimo represijų TLDP atstovams, matyt, išvykti nepavyko, tačiau pati tendencija susilaukia dėmesio, juo labiau, kad to paties steigiamojo susirinkimo metu Basanavičius ir J. Kriaučiūnas pataria savo bendraminčiams įsiforminti kaip politinei partijai, nes „yra reikalingas partijos vardas kai kuriems neatidedamiems reikalams ir kaip susižinojimui su latviais''[503]. Reikšminga, pastebi R. Miknys ir E. Motieka, jog TLDP, teigdama apie būtinus ryšius su latviais ir ketindama siūsti atstovus į „Latvių Tauta'', lyg ir pretenduoja atstovauti savo tautai. Turbūt ne antraeilis dalykas buvo ir akcentuotas būtinumas neatidėlioti partijos steigimo. Juk kitą dieną po TLDP steigiamojo susirinkimo – lakričio 29-ąją (gruodžio 11) d. „Vilniaus žinių'' redakcijoje buvo sušauktas lietuviškų partijų susirinkimas dėl vienybės kovoje prieš esamą santvarką, ir turbūt tautiniai demokratai šiame susirinkime norėjo dalyvauti jau kaip politinė partija[504]. Tačiau, Basanavičiaus liudijimu, šis susirinkimas „liko be pasekmės, socialdemokratų atstovams į tai nelinkstant''[505].

TLDP idėjiniai siekiai. TLDP programos, kaip ir kitų dokumentų (manifesto, įstatų, atsišaukimų), autorius yra Basanavičius. Šios programos pagrindiniai principai jau suformuluoti minėtame straipsnyje, išspausdintame „Vilniaus žiniose'' 1905 11 27 (12 10). Tačiau dėl represijų, prasidėjusių po Didžiojo Vilniaus seimo, programinių dokumentų rengimas turbūt komplikavosi, nes šis darbas reikalavo kolegialumo, o dauguma partijos narių slapstėsi. Basanavičius, stengdamasis išvengti policijos persekiojimo, kurį laiką gyveno Kaune (pakaitomis ir Garliavoje). Čia 1906 m. vasario 13-17 (vasario 26-kovo 2) d. jis ir parašė „plačią'' TLDP programą[506]. Matyt, labai skubėta, nes TLDP rengėsi dalyvauti rinkimuose į I Valstybės dūmą (tarp kitko, reikia pažymėti, jog ši programa parengta TLDP Vilniaus ir Kauno kuopų svarstytos ir priimtos trumposios programos pagrindu[507])[*]. Bet partijos suvažiavimo surengti nebesuspėta, ir galutinės redakcijos programa nesulaukė. Tačiau apskritai, kaip pažymi R. Miknys ir E, Motieka, didesnė programos dalis turi konstitucinę išraišką[508].

[500] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 100.
[501] Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai… P. 180-181.
[502] Ten pat.
[503] Ten pat.
[504] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 101-102.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 179.
[505] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 179.
[506] Ten pat. P. 183.
[507] TLDP. Manifestas // Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai… P. 182-184.
[*] Kaip pažymi R. Miknys ir E. Motieka, rstas tik šio dokumento fragmentas (LMAB RS. F57-9).
[508] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 103.

TLDP programos pagrindiniai punktai išplaukia iš bendros to meto tautinio judėjimo programos, kuri buvo koncentruotai išreikšta Didžiojo Vilniaus seimo nutarimais: Lietuvos politinė autonomija, demokratiniai valdymo ir savivaldos principai, lietuvių kalbos ir apskritai tautinės kultūros saugojimas ir t.t. Tačiau ši programa išsiskyrė aukščiau kitų keldama „tautos vienybės'' idėją, etnokultūrinius pradus laikydama tautos išlikimo, egzistavimo ir vystymosi pagrindu. Kova su nutautimu, dėl tautos savitumo išsaugojimo, turėjo tapti nuolatiniu besikuriančios partijos uždaviniu. Jo sėkmės garantu buvo laikomas demokratinių valdymo principų įgyvendinimas ir visų pirma Lietuvos politinės autonomijos realizavimas[509].

TLDP programos projektą svariai papildo Manifestas, kuris turėjo būti išspausdintas greta TLDP programos. Manifesto įžangoje teigiama, jog steigiama partija nėra nauja (aliuzija į aušrininkus vienijusią „Lietuvos mylėtojų'' draugiją), o tik „naujai susiformavo''. Kartu apibendrintai paminimi tie, kurie šviesdami visuomenę dar „nuo „Aušros'' užgimimo dirbo vardan tėvynės labo''[510]. Tuo, kaip matome, akcentuojama aušrininkų veikla, kuri išreiškė vadinamąją parengiamąją-šviečiamąją tautinio judėjimo stadiją. Labai svarbu, jog čia pat pabrėžiama, kad Manifestas pagrindiniu partijos tikslu kelia „lietuvių tautos vienybės, n i e k a d a n e p r a g a i š u s i ų j o s s a v i s t o v i o p o l i t i š k o g y v a v i m o t i e s ų paturėjimą ir reikalingumą (išretinta mano – V. B.)''. Šia formuluote, jau iš esmės skirtingai nei propaguota „Aušroje'', Lietuvos (LDK) valstybingumo tradicija savimonės lygmenyje išplečiama nuo Vytauto Didžiojo mirties iki 1795 metų, t.y. iki trečiojo ATR padalinimo. Tuo sustiprinamas juridinis ir politinis valstybingumo pagrindas, kuris jau kitu lygiu įgalina reflektuoti LDK istorinių politinių tradicijų tęstinumą.

Kartu čia TLDP veikloje „tuolaikiniu pereinamuoju tikslu'' numatoma Lietuvos autonomija etnografinėse ribose, sujungta su Rusija federaciniais ryšiais. Taip pat aiškiai pabrėžiama, jog „[...] partija žada pirmiausiai atgaivinti tarp žmonių viltį, kad lietuviai galėsią politiškai atsigaivinti, už savo tautystės teises kovoti ir įsteigti sau, kaip ir senovėje kad buvo, savistovią ateitėje valstiją''[511]. Taigi, svarbiausiu principu Lietuvos valstybei atkurti Basanavičius laiko etnografinį, bet šis principas kartu yra argumentuojamas ir istoriškai. Jo apibrėžiamos tuomentinės Lietuvos etnografinės ribos nedaug skyrėsi nuo „krajovcų'' visuomeninės-politinės srovės projektuojamų LDK atkūrimo minimum variantų – Lietuva etnografinėmis ribomis su katalikiška Baltarusija[512]. TLDP programoje sakoma: „Po vardu Lietuva T.L.D. partija supranta tą Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės, su sostapyle Vilniumi kraštą, kurio gyventojai iki šiol paturėjo

[509] TLDP. Manifestas… P. 182.; TLDP. Programa... P. 184.; *Miknys R., Motieka E*. Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 104.
[510] TLDP. Manifestas… P. 182.
[511] Ten pat.
[512] *Römeris M*. Lietuva. P. 203-205, 230-231.; *Miknys R*. Vilniaus autonomistai ir jų 1904-1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai // LAIS. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991. P. 192-193.; *Motieka E*. Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo... P. 271-273.

savo seną lietuvišką kalbą ir prie ko, kaipo prie s e n o s i o s s a v o t ė v y n ė s, panorėtų pakraščiais gyvenantieji sugudėjusieji ir sulenkėjusieji pastarame laike lietuviai, dėl kultūriškų, ekonomiškų ir kitų priežaščių, vėl prigulėti''[513].

Dar ryškiau valstybės idėja užfiksuota kitoje formuluotėje, kur pažymėta, kad valstybė galėtų garantuoti sėkmingą kultūrinį ir ekonominį vystymąsi tik tada, kada „pastatyta ant t i k r o s i o s d e m o k r a t i j o s principų, būtent, kad pati tauta taptų viršiausiuoju savo krašto valdytoju ir pati galėtų savo likimą kreipti ir tvarkyti. TLD partija pasirįžo kovoti už pilną įkūnijimą šito demokratijos principo Lietuvoje, idant valstija kuo geriausiai galėtų gyveniman įvykdinti, realizuoti paminėtajį principų siekį (išretinta mano – V. B.)''[514]. Taigi, tautos suverenumas suprantamas kaip absoliutus demkratijos principas ir kaip veinintelė priemonė normaliai jos egzistencijai.

Svarbu, kad TLDP programoje svarbiausias principas – demokratija - traktuojama būtent „plačiąja prasme'', o akcentuojamas tautinės kultūros ir tautiškumo prioritetas visgi nekeliamas aukščiau žmogaus (asmens): „[...] viršiausiu bendroviškosios žmonių organizacijos principu turėtų būti: laisvas savanoriai esantysis ir absoliutiškai lygios vertės žmogaus asmuo (persona)''[515]. Todėl vieno iš pagrindinių TLDP programinių punktų, kuris teigė, kad „valdymo forma Lietuvoje turi būti konstituciška valstija su seimu Vilniuje, susidedanti iš tautos atstovų, išrinktų visuotinu, lygiu, stačiu (tiesiu) ir slaptu balsavimu''[516], negalima, skirtingai nei daro R. Miknys ir E. Motieka, vienareikšmiškai traktuoti kaip siekimą apriboti kitataučių teises. Dar daugiau: „[...] stengsimės, kad ateityje visos tautos turėtų lygias politiškas ir pilietiškas teises, kaip Lietuvoje teip ir visoje valstijoje''[517]. Taigi, TLDP propaguodama tautinės-demokratinės valstybės idėją (*tauta=valstybė*), kartu išsako aiškų siekį užtikrinti visas pilietines ir politines būsimos Lietuvos gyventojų teises. Taip pat reikia pasakyti, kad TLDP programa buvo ilgalaikio perspektyvinio pobūdžio.

TLDP rinkimuose į Valstybės dūmą. Kaip jau minėta, organizuojant TLDP didžiulį vaidmenį suvaidino Basanavičius. Nuo 1906 m. vasario pradžio jam gyvenant Garliavoje, buvo organizuojama TLDP Kauno kuopa, kuri įsteigta 1906 vasario 11 (24) d.[518]. Steigiamojo susirinkimo metu į Kauno kuopos komitetą buvo išrinkti: pirmininku – St. Raila, iždininku R. Šliūpas, sekretoriumi – K. Samajauskas, nariais – vaistininkas Poška ir vargonininkas bei vargonų meistras J. Garalevičius. Žinomi ir kiti Kauno kuopos nariai: mokytojas T. Žilinskas, kun. prof. P. Januševičius, Garliavos vaistininkas K. Aglinskas, Ciemnolonskis, Jodkauskas, kun J. Jarašiūnas, I

[513] TLDP. Programa… P. 185.
[514] TLDP. Manifestas… P. 183.
[515] Ten pat. P. 182.
[516] TLDP. Programa… P. 187.
[517] TLDP. Rinkėjai Kauniečiai! (atsišaukimas)... P. 203.
[518] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno atstovų rinkimai // Vilniaus žinios. 1906 03 23 (04 05). Nr. 62.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 183.

Valstybės dūmos nariai L. Lopas ir J. Sabalis[519], nors, be abejo, kuopos gretos buvo kur kas platesnės. [APTIEKORIUS]

Iš pradžių buvo planuojama dalyvauti Kauno miesto atstovų rinkimuose į Dūmą (03 28). Todėl visų pirma bandyta pagausinti partijos narių skaičių, laiduoti rinkėjų paramą. Todėl vasario 25 (kovo 10) ir kovo 4 (17) d. Tilmanso fabriko salėje komitetas organizavo lietuvių susirinkimas. Pirmajame iš jų dalyvavo 400-500 žmonių. Susirinkimo metu komiteto nariai St. Raila, K. Samajauskas, taip pat T. Žilinskas ir iš Vilniaus atvykęs Pr. Klimaitis savo kalbose aiškino partijos programą, kvietė visus vienytis ir stoti į partiją. Antrajame susirinkime St. Raila, plačiai aiškindamas programoje numatytas priemones ūkininkų ir darbininkų padėčiai pagerinti, stengėsi įtraukti juos į TLDP[520]. Šios priemonės teigiamų rezultatų nedavė – naujų narių pritruakti nepavyko. Rinkimų diena kovo 15 (28), trečiadienis, Kaunas:

> „Tiek žmonių laukiamosios dienos rytas išaušo labai puikiai. Ukana, kuri Nemuno krantus kelias dienas apėmusi laikė, išnyko; saulutė užtekėdama atgabeno skaisčią, giedrą dieną, tarytum, apreikšdama nuvargintai Lietuvai pradžią linksmesnės gadynės. Žmonės pradėjo jau nuo 8 valandos vis būriais iš visų gatvių rinktis ir ant viešo pleciaus aplink miesto namus (rotušę) telktis, laukdami, kada prasidės rinkimai. Aukštieji senų bažnyčių bokštai, palei viešą plecių esančiųjų, kaip ir rotušės dailus bokštas, rodėsi, stebėdamiesi į tą susirinkimą žmonių savo šešėlius žemyn leido. Ant rotušės smailiojo bokšto paauksintasis vėliukas su Žemaičių žemės ženklu *meška* ir Lietuvos valstijos ženklu – šuoliu jojančiu *vyčiu,* tarytum, stebuklingu būdu ant jo iki šiol užsilikusiu, vėjo pučiamas iš palengvo į šalis kraipėsi, atminiman atvesdamas laimingesnį mūsų tautos praėjusį laiką'' [521]

„Patys lietuviai buvo gana tylūs...'' – rinkimai baigėsi TLDP pralaimėjimu. Basanavičius šią nesėkmę aiškino priešiška veikla kun K. Olšausko, patraukusio daug lietuvių prie Vilniaus vyskupo E. Ropo „Romos katalikų krikščionių-demokratų partijos'' bei apskritai - lietuvių nevieningumu ir nesavarankiškumu: „Kauno lietuviai pasirodė tokiu būdu politikoje, kad jie negalėtų dar žydams vyžų apyvaras užraišioti...''[522].

Netrukus prisartino ir kiti - Kauno gubernijos atstovų - rinkimai:

> „Buvo tai Verbų nedėlia, Kovo 26 (Balandžio 8) puikiausia pavasario diena: oras tykus, saulutė kaitin, tarytum, keldama visą gamtą prie naujos gyvybės. Senasis Nemunas, kursai yra matęs tiek čion liejantis lietuvių kraujo kovose su Kryžokais, tarytum praeitį užmiršęs, tykiai sau srioveno, nešdamas Lietuvos vandenis su tautos ašaromis maišytus į Jūrių-marių gilumas. Tiktai Lietuvos žemės ženklas *vytis*

[519] TLDP. Rinkėjai Kauniečiai! (atsišaukimas)... P. 203.; *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno atstovų rinkimai… ; *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno gubernijos atstovų rinkimai 1906 m. ir jo istorija // Vilniaus žinios. 1906. Nr. 196-199.; *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 183-185.
[520] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno atstovų rinkimai… ; *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 183.
[521] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno atstovų rinkimai… ;
[522] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno atstovų rinkimai… ; *Miknys R., Motieka E*. Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 112.

ant miesto namų bokšto ties Daunaravičiaus viešbučiu, kur lietuviai savo susirinkimus laikė, iš aukšto žiūrėjo į susirenkančius, naujosios, atgyjančios Lietuvos žmones''[523]

Šie balandžio 8 d. rinkimai buvo kur kas sėkmingesni. Čia Basanavčiaus, Pr. Klimaičio bei LDP nario A. Smetonos pastangomis pavyko sutelkti lietuvių rinkėjus (jų buvo 39) ir po ilgų ginčų susitarti, jog reikia jungtis su žydų rinkėjais ir iškelti bendrus kandidatus. Dvarininkai iš esmės buvo vertinami kaip negalintys atstovauti tautos interesams[524].

Šioje vietoje būtina pasakyti, kad dar prieš kovo 28 d. rinkimus nebuvo atsiribojama nuo „tų Lietuvos bajorų, kurie prisipažįsta lietuviais esą''[525]. Aptariamuose balandžio 8 d. rinkimuose dalyvavę dvarininkai (St. Dovgird, gr. B. Tiškievicz, Sig. Mackievič, J. Montvill, A. Montvill, Fr. Konča ir kt.) Basanavičiaus buvo taip apibūdinti: „[...] dvarponiai - beveik visi turi aukštesnį apšvietimą. Dar toliau prisižiūrint dvarponių vardams, matome terp jų daugelį lietuviškos paejgos žmonių, su kuria tečiaus ne stovi harmonijoje jųjų politiškos ir tautiškos nuomonės''[526]. Derybos su dvarininkais buvo tikrai intensyvios. Uždarame pasitarime Basanavičius dvarininkų atstovams pareiškė, kad „lietuviai norį tartis ne su dvarponiais, kurių luomiškų pretenzijų jie nepripažįsta, bet su tokiais pat lietuviais, Lietuvos vaikais, jei jie dvarininkų tarpe randami esą. Noris mes [...] ir negalime kištis į jūsų naminį gyvenimą ir paliekame jums vartojimą kokios norite kalbos [bet] jūs turite būti, jei ne dabar, tai ateitėje, mūsų L i e t u v o s p y l i e č i a i, tikri lietuviai, kurių pareiga yra ir būti turi viso krašto ir jos žmonių reikalais rūpintis (išretinta mano – V. B.)''[527]. O pastarieji save „Polacy na Litwie'' tebelaikė[528]. Įdomu, kad po Basanavičiaus pasitarimo su dvarininkų atstovais p. A. Medekša, prisistatęs lietuviu bajoru, perspėjo, kad dvarininkų tarpe yra priešiškai nusiteikusių, nes jų dauguma sieja save su lenkais. Pastarieji neprileido prie Kauno gubernijos rinkimų visų tų dvarininkų, kurie save lietuviais laiko ir yra demokratiškesni. Šis p. Medekšos perspėjimas susirinkusiųjų buvo palydėtas plojimais[529]. Basanavičius išreiškia viltį, kad po šitų nepavykusių derybų „Lietuvos bajorai labiau ims lietuvyste rūpintis ir stengsis grįžti prie kalbos ir tautos, kurią jie, per s a v o p a č i ų n e s u p r a t i m ą jau seniai apleido ir teip ilgai visai n e t e i s i n g a i paniekinime laikė (išretinta mano – V. B.)''[530].

---

[523] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno gubernijos atstovų rinkimai 1906 m. ir jo istorija // Vilniaus žinios. 1906 09 08 (21). Nr. 198.

[524] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno gubernijos atstovų rinkimai 1906 m. ir jo istorija // Vilniaus žinios. 1906 09 10 (23). Nr. 199.
[525] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno atstovų rinkimai...
[526] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno gubernijos atstovų rinkimai 1906 m. ir jo istorija // Vilniaus žinios. 1906 09 06 (19). Nr. 196.
[527] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno gubernijos atstovų rinkimai 1906 m. ir jo istorija // Vilniaus žinios. 1906 09 07 (20). Nr. 197.
[528] *Iks. [Basanavičius J.]*. Kauno gubernijos atstovų rinkimai 1906 m. ir jo istorija // Vilniaus žinios. 1906 09 10 (23). Nr. 199.
[529] Ten pat.
[530] Ten pat.

Taigi matome, kad politiškai atsiribojama tik nuo lenkais virtusių Lietuvos dvarininkų. Nuo etnokultūriškai sulenkėjusių dvarininkų, juolab nuo Lietuvos bajorų aspkritai, nėra atsižadama. Klausimas - kiek dvarininkų tarpe buvo tebelaikančių save lietuviais - lieka atviras.

Taigi, balandžio 8 d. rinkimuose atstovais į Dūmą buvo išrinkti 6 lietuvių rinkėjų susirinkimo iškelti kandidatai: žydas Bramsonas, dvarininkų kurijai atstovavę kun. V. Jarulaitis ir demokratinėmis pažiūromis garsėjęs advokatas Č. Milvydas, TLDP nariai L. Lopas ir J. Sabalis ir LDP narys J. Kubilius. „Sekančią dieną, balandžio 9, po pietų apsilankė pas mane visi vakar išrinktieji atstovai su Bramsonu drauge tarti man ačiū už rinkimų sutvarkymą ir jų kandidatūrų pastatymą''[531] – rašė Basanavičius. Baigiamajame susirinkime Pr. Klimaitis vėl agitavo už TLDP, ir, kaip nurodo Basanavičius, nemažai iš susirinkimo dalyvių įstojo į partiją[532].

Taigi Kauno gubernijos rinkimuose TLDP pavyko konsoliduoti lietuvių rinkėjus, faktiškai Kauno komitetas tapo koordinaciniu centru. Prie to nemažai prisidėjo ir TLDP Vilniaus kuopos atstovai. Du TLDP atstovai buvo išrinkti atstovais į Dūmą. Taigi, teigia R. Miknys ir E. Motieka, panašiai kaip organizuojant ir Didįjį Vilniaus seimą, TLDP vėl pavyko užimti vadovaujančias pozicijas konkrečioje politinėje akcijoje. Tačiau tai buvo paskutinis žinomas TLDP pasirodymas politinėje arenoje[533].

Rinkimais į I Valstybės dūmą baigėsi TLDP organizacinis etapas. Kylant reakcijai ir prasidėjus caro valdžios persekiojimui, o Basanavičiui saugumo sumetimais išvykus į Peterburgą, o nuo vasario mėnesio gyvenant tai Kaune, tai Garliavoje, Vilniaus kuopos veikla, kurioje telkėsi TLDP pagrindinės intelektualinės jėgos, neteko savo ankstesnio gyvumo. Iki 1907 m. partija tikrai dar veikė, o vėliau pamažu pasitraukė iš viešos politinės veiklos[534].

Sąjunga grąžinti teises lietuvių kalbai Romos katalikų bažnyčiose. Visų pirma iš dalies partijos veiklą pratęsė „Sąjunga grąžinti teises lietuvių kalbai Romos katalikų bažnyčiose''* (toliau - „Sąjunga''), daugiausiai kovojusi dėl lietuvių kalbos teisių Vilniaus vyskupystės bažnyčiose. „Sąjunga'' organizavosi 1906 m. gegužės-liepos mėnesiais. Organizaciniame darbe be Basanavičiaus dar dalyvavo J. Ambraziejus, D. Malinauskas, J. Kriaučiūnas, Pr. Klimaitis, M. Davainis-Silvestraitis, G. Landsbergis-Žemklanis, P. Vileišis ir kt. Susirinkimuose buvo nuspręsta siekti „betarapiško ryšio su Roma'' užmezgimo[535]. Buvo išsirinkta valdyba: J. Basanavičius (pirmininkas), J. Kriaučiūnas (sekretorius), J. Ambraziejus (iždininkas)[536]. „Sąjungos''

[531] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 184-185.
[532] Ten pat.
[533] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 113.
[534] Ten pat. P. 114-116.
* Sąjunga veikė 1906(?)-1915 m.
[535] Sąjungos lietuvių kalbai pagrąžinti į Rymo katalikų bažnyčias Lietuvoje susirinkimų protokolai // L MAB RS. F255-1167. L. 1-3.
[536] Ten pat.

organizavimosi laikotarpiu Basanavičius parašė Memorandumą popiežiui Pijui X[537], kuriame pagrinde reikalaujama pripažinti atskirumą ir nepriklausomumą Lietuvos Bažnyčios nuo Lenkijos Bažnyčios; iš Seinų, Žemaičių ir Vilniaus vyskupysčių sudaryti Lietuvos arkivyskupiją su centru Lietuvos sostinėje Vilniuje; viso to pasekoje sustabdyti per Bažnyčią varomą Lietuvos lenkinimą. Memorandumas popiežiui buvo išsiųstas iš Vilniaus 1906 m. gegužės 23 d., o gegužės 25 d. iš Kauno buvo išsiųsti dar 72 egzemplioriai įvairiems žymesniems Europos ir pasaulio kardinolams, arkivyskupams, vyskupams ir Romos kongregacijoms[538]. Sumanymo užmojį liudija, kad Memorandumo egzemplioriai siųsti į JAV ir net į tolimąją Australiją[539]. Vėliau šis dokumentas dar išsiuntinėtas įvairių tautų svarbesnių laikraščių redakcijoms, kurių, Basanavičiaus liudijimu, daugelis tuomet tą Memorandumą plačiau ar trumpiau paminėjo[540]. Kaip rašė „Vilniaus žinios'', lietuvių Memorandumas popiežiui Pijui X padaręs nemenką įspūdį ir vienam iš kardinolų jis pasakęs, jog „Lietuvos bažnyčiose viešpataujanti nekrikščioniška dvasia''[541].

Memorandumas – tai kartu ir Katalikų Bažnyčios istorijos Lietuvoje pristatymas ir plačiai dokumentuota jos kultūrinių-tautinių problemų studija. Pristatant popiežiui Lietuvos bažnyčios istoriją, jos pradžia siejama su Lietuvos karaliaus Mindaugo katalikišku krikštu. Aparašyme pagrinde remiamasi M. Stryjkovskiu „Kronika''. Įdomu, kad kalbant apie Lietuvos krikštą cituojama ištrauka iš Ksavero Bogušo 1808 m. Varšuvoje išleistos knygelės „Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę'': „Iškėlimas Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio, Jogėlos į lenkų sostą užmušė tą (lietuvišką) kalbą Lietuvoje. Jagėla, pirmasis savo pavaldinių apaštalas, pats turėjo juos mokinti lietuviškai pradžios šv. tikėjimo, nes dvasiškija, kurią jis drauge Lietuvon parsivedė, tos kalbos nemokėjo. Šita dvasiškija, norėdama su uolumu atversti pagonus, išrasdama lietuvių kalbą per sunkia išsimokinti, o neturėdami nuo Dievo, kaip kitados apaštalai, dovanos kalbėti įvairiomis kalbomis, pripažino patogesniu daiktu raginti naujus krikščionis mokintis lenkiškai, negu patiems mokintis lietuviškai''[542]. Kaip žinome šioje knygelėje K. Bogušas, be kita ko, kėlė mintį, kad lietuvių kalba yra labai sena, tinka grožinei literatūrai ir turi teisę būti vartojama viešajame kultūriniame gyvenime.

Toliau išvardinami visi garsesnieji Vilniaus vyskupai, atkreipiant dėmesį į jų tautišką nusiteikimą, ir pažymimi sielovados sunkumai jei vyskupo būta prolietuviškos orientacijos. Cituojama ir garsioji M. Daukšos „Postilės'' prakalba apie lietuvių kalbą, kuriai, deja, buvo lemta tapti „šauksmu tyruose''. Vardinant XVIII a. vyskupus ir dvasininkus jie skirstomi į lietuvius ir

[537] Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose (Lietuvių raštas, paduotas Jo šventenybei Pijui X. Popiežiui ir visiems S. R. Katalikų Bažnyčios Kardinolams). Kaunas, 1906.
[538] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 183.
[539] *Basanavičius J.* Adresai Romos Katalikų Bažnyčios dvasininkų ir kt... // LLTIB RS. F2-350. Lapai nenumeruoti.
[540] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 183.
[541] Atbalsiai // Vilniaus žinios. 1906 09 02 (15). Nr. 193.
[542] Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose... P. 6-7.

nelietuvius, tačiau atsižvelgiant į jų etnokultūrinį nutautimą jie nėra beatodairiškai smerkiami kaip svetimieji. Lietuvinant Žemaičių vyskupystę pagiriama M. Valančiaus veikla ir t.t.

Memorandume pakankamai plačiai, su liudijimais, aparašomas visas per Bažnyčią skleidžiamas lietuvių lenkinimo mechanizmas ir šio proceso pasekmės: lietuviai lieka tamsūs, prietaringi, žodžiu – tauta demoralizuojama. Įrodymui, kad tai netesinga ir nesiderina su Krikščionybės tiesomis pasitelkiamos trumpos ištraukos iš Biblijos, cituojamas šv. Povilo laiškas Korintiečiams: „Nedrauskite [gimtaja] kalba kalbėti''. Šioje vietoje būtina pacituoti Memorandume spausdinamą ištrauką iš Vilniaus vyskupo E. Ropo laiško Žaslių klebonui, kuris kreipiasi į vyskupą prašydmas užtarti Žaslių bažnyčioje lietuvių kalbą: [...] Tegul klebonas sanžiniškai ir tikrai pasižiūri į savo dūšią [...] Tegul tik pamansto apie baisią prieš Dievą atsakomybę, tegul prisiveizdi Kristaus paveizdui, o tada įvyks sandora tarp dviejų tautų ir jie išmanys atiduoti *suum cuique*, neardydami *tvarkos, kurioje nėra nėkokių neteisingumo ženklų (?), prie kurių žmonės priprato* ir prieš *kurią* kilsta, kaip iš vienos, teip ir iš kitos šalies, vien tiktai piktų žmonių pakurstytieji, arba patys pikti, netikintieji žmonės''[543]. Taigi, Memorandumu siekiama pagrįsti, kad per Katalikų Bažnyčią skleidžiamas Lietuvos lenkinimas yra politiškai motyvuotas.

Didesnė Memorandumą pasirašiusiųjų dalis – J. Basanavičius, St. Raila, K. Samajauskas, R. Šliūpas, Pr. Klimaitis, T. Žilinskas, K. Aglinskas, M. Davainis-Silvestraitis, P. Vileišis[544] – buvę TLDP nariai. Taip pat pasirašė G. Landsbergis-Žemkalnis ir kunigaikštis J. Gediminas-Beržanskis-Klausutis, neabejotinai susiję su tautiniais demokratais. Be to, įdomu, kad Memorandumą Basanavičius pradėjo rašyti 1906 m. vasario mėnesį, tai yra pačiu aktyviausiu TLDP veiklos periodu. Kaip teigia R. Miknys ir E. Motieka, reikia manyti, kad „Sajunga'' veikė kaip vienas iš TLDP padalinių, kurį aktyviai turėjo remti Lietuvos dvasininkija[545]. Be to, „Sąjungos'' tikslai asocijuojasi su TLDP steigiamajame susirinkime iškeltu Vilniaus gubernijos atlietuvinimo klausimu[546].

„Sąjungos'' organu skelbėsi J. Ambraziejaus redaguojama „Šviesa''*. „Sąjungos'' ir TLDP tiesioginę „giminystę'' taip pat liudija kun. Kajetono Jaunučio stripasnis, pasirodęs „Vilniaus žiniose'' 1907 m. pradžioje. Jame sakoma, kad „Šviesa'' su „Šviesos laiškeliu''* yra vienatinis lietuvių demokratų organas, o pastarieji skiriami nuo Lietuvos demokratų[547], tai yra nuo LDP. Visgi 1906 m. netituluotu tautinių demokratų organu išliko „Vilniaus žinios'', ir toliau siekusios suderinti įvairių pakraipų politinių grupuočių interesus ir propagavusios „tautinės

[543] Ten pat. P. 34.
[544] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 183.
[545] *Miknys R., Motieka E.* Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 117.
[546] TLDP. Protokolas… P. 180.
* „Šviesa'' ėjo 1906 01 – 1908 10 (1905 01 – 12 vadinosi „Lietuvos Bitininku''). 1906 m. vadinosi ūkininkų laikraščiu, o 1907 – 1908 m. „tautiškai-politišku ūkininkų'' laikraščiu.
* „Šviesos laiškelis'' - „Šviesos'' laikraščio priedas, ėjęs 1906 01 10 (23) – 12 20 (1907 01 12); išėjo 52 numeriai.
[547] *Jaunutis K.* Mūsų partijų veikimas // Vilniaus žinios. 1907 01 15 (28). Nr. 11.

vienybės'' idėją. Išėjus iš redakcijos Pr. Klimaičiui ir J. Kriaučinui, be to 1906 m. pagausėjus periodinei spaudai (pradėjo eiti „Lietuvos ūkininkas'', „Naujoji gadynė'', „Nedėldienio skaitymas'' ir kt.), „Vilniaus žinių'' populiarumas krito, taigi sumažėjo ir dienraščio poveikis lietuvių visuomenei. 1906 m. pabaigoje P. Vileišis, Basanavičiui antrą kartą atsisakius redaguoti laikraštį[548], bandė gelbėti padėtį pasikviesdamas redaktoriais LDP narį A. Smetoną ir kun J. Tumą. Visgi, šis bandymas sujungti intelektualines tautos jėgas baigėsi nesėkmingai. Be „Vilniaus žinių'' ir „Šviesos'' tautiniai demokratai kurį laiką leido „Lietuvį'' (1906 12 – 1907 03) – visuomeninį, politinį, mokslo ir literatūros laikraštį, skirtą Vilniaus gubernijos lietuviams. Kartu jis skelbėsi ir Lietuvių mokytojų sąjungos organu. Laikraštį redagavo Basanavičius, Pr. Klimaitis ir tuo metu artimas tautiniams demokratams L. Gira.

Užtrukus įstatų derinimui ir patvirtinimui, oficialiai „Sąjunga'' buvo įkurta tik 1907 m. vėlyvą rudenį[549].

III.4. Pirmoji lietuvių dailės paroda

Bendrieji XIX-XX a. sandūros Lietuvos dailės bruožai. Dailė yra bendrosios, nuo seniausių laikų besiplėtojančios lietuvių kultūros dalis. Kultūros raidai neabejotiną įtaką daro istorinė epochų sąveika, todėl ne vienu atveju ir XX a. dailę neišvengiamai sąlygojo kai kurios XIX a. dailės tradicijos[550].

Didelį vaidmenį XIX a. Lietuvos dailės procese suvaidino daugiau kaip tris dešimtmečius gyvavusi vadinamoji Vilniaus meno mokykla, turėjusi poveikio ir daugeliui tolimesnių lietuvių meno kelių, formavusi nemaža jo būdingų bruožų. Vilniaus meno mokyklą geriausiai apibūdina jos profesoriai bei auklėtiniai: architektas Laurynas Stuoka-Gucevičius, tapytojai Pranciškus Smuglevičius, Jonas Rustemas ir jų mokiniai Juozapas Oleškevičius, Jonas Kristoforas Damelis, Valentinas Vankavičius, Vincentas Smakauskas, skulptoriai Andrius Lebrenas, Kazimieras Jelskis, raižytojai Juozapas Saundersas, Bogumilas Kislingas ir daugelis kitų Lietuvos dailininkų[551].

Mokykla liovėsi egzistavusi 1832 m. drauge su Vilniaus universiteto uždarymu. Lietuvos kultūra patyrė didelį smūgį, neliko dailę ugdančios ir meninį gyvenimą vienijančios bazės. Vis dėlto, nors ir sunkiomis posukiliminės reakcijos sąlygomis, kurį laiką buvo gyvos Vilniaus meno mokyklos idėjos. Lietuvoje dirbo nemaža dailininkų, daugelis jų studijavę meno mokykloje. Dailės

[548] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 187.
[549] Sąjungos lietuvių kalbai pagrąžinti į Rymo katalikų bažnyčias Lietuvoje susirinkimų protokolai // L MAB RS. F255-1167. L. 1-3.; Įstatai sąjungos pagrąžinimui teisių lietuviškajai kalbai Rymo-Katalikų bažnyčiose Lietuvoje. Vilnius, 1907.
[550] XX a. Lietuvių dailės istorija. 1900-1940. T. 1. Vilnius, 1981. P. 7.
[551] Ten pat.

tęstinumą, pažangias meno idėjas palaikė keliomis kartomis Vilniuje dirbusios dailininkų Sledzinskių, Rusecků, Römerių šeimos[552].

Lietuvos XIX a. mene, kaip ir visoje kultūroje, dramatiškai įsirėžė 1863-1864 m. sukilimas. Jis atskleidė didžiulį tautinį potencialą. XIX a. Lietuvos dailę kūrė daugiausia įvairių žemesniųjų luomų – smulkiosios bajorijos, valstiečių bei miestelėnų atstovai. Šalia lietuvių (ne vienu atveju besilaikančių unijinės tautybę bei pilietybę tapatinančios sampratos) čia reiškėsi ir nemaža kitų tautybių – lenkų, baltarusių, rusų, žydų dailininkų, dailiųjų amatų meistrų, dailidžių, juvelyrų. Apskritai XIX a. Lietuvos dailė, patyrusi savo raidos netolygumus, pakilimus ir didelius kūrybinio gyvenimo stabdžius bei prieštaravimus, vis dėlto išlaikė ryškų meninių formų tęstinumą ir sudarė bazę, kuria pasirėmė tolimesnė, jau naujų visuomeninių veiksnių skatinama ir kitų plastinių idėjų veikiama lietuvių XX a. dailė[553].

Reikia pasakyti, kad XIX a. dailę, atlikusią reikšmingą estetinę ir visuomeninę funkciją, ne vienu atveju sąlygojo ir kai kurios bajoriškosios unijinės pozicijos. Be to, ilgą laiką lietuvių XIX a. pabaigos tautiniame judėjime, lietuviškosios raštijos augimo ir kilimo procese dailė į bendrą kultūros darbą nebuvo ryškiau įtraukiama. Dailės klausimas, tiesiogiai nesusijęs su kova dėl persekiojamos gimtosios kalbos teisių, turbūt atrodė mažiau aktualus ir atsidūrė anapus didesnio susidomėjimo ribos. XIX a. draudžiamojoje lietuviškoje spaudoje, kaip teisingai yra pastebėję P. Galaunė, „nei „Aušra'', nei „Varpas'' nė vienu žodžiu apie jį neprasitardavo''[554]. Tai buvo neabejotina kultūrinės veiklos spraga. Ir tik plečiantis tautiniam judėjimui, augant demokratiniai inteligentijai ir visam viešajam gyvenimui, iškilo ir dailės svarba to meto kultūroje. Didelę reikšmę čia turėjo 1900 m. Pasaulinėje parodoje Paryžiuje įrengtas lietuvių skyrius bei 1904 m. lietuviškos spaudos draudimo panaikinimas. Taip XX a. pradžioje spaudoje pasigirdę lietuvių dailininkų balsai, svarstymai, ar reikalinga dailė, iš karto užakcentavo jos reikšmę visuomenėje ir įstatė ją į bendrąją lietuvių kultūros plotmę[555]. [BYLA]

Parodos idėja ir jos parengimas. 1906 m. „Vilniaus žiniose'' pasirodo P. Rimšos straipsnis[556], kuriame paskelbiama Krokuvos lietuvių studentų tarpe kilusi idėja steigti dailės draugiją, kuri suburtų išsklaidytas lietuvių dailininkų jėgas, pagerintų jų egzistenciją, „pakeltų tą originališką-tautišką ir bažnytinę dailą'', rūpintųsi rinkti liaudies meną bei užsiimtų gabių menams vaikų paieška. O straipsnio pabaigoje išsakoma mintis, kad „Vilniuje, mūsų sostapilyje'' būtina atidaryti lietuvių dailės parodą.

P. Rimšos pasiūlymas tuoj pat rado gyvą atbalsį, jį entuziastingai parėmė A. Žmuidzinavičius, A. Jaroševičius, M. K. Čiurlionis ir kiti. Pagrindinius parodos organizavimo

[552] Ten pat. P. 8-9.
[553] Ten pat. P. 9-12.
[554] *Galaunė P.* Dailės ir kultūros baruose. Vilnius, 1970. P. 63.
[555] XX a. Lietuvių dailės istorija. P. 15-16.
[556] *Rimša P.* Reikalinga lietuvių dailos mylėtojų draugija! // Vilniaus žinios. 1906 03 24 (04 06). Nr. 63.

reikalus apsiėmė tvarkyti Vilniuje 1906 m. vasarą apsigyvenęs A. Žmuidzinavičius. Saujelės pasiryžėlių pradėtas darbas pareikalavo didelių pastangų, užsidegimo, nugalinčio daugelį materialinių ir dvasinių sunkumų bei kliūčių. Nors už negausių parodos organizatorių pečių būta nemenkų Lietuvos meno tradicijų (ir praeitame šimtmetyje buvo rengiamos įvairaus pobūdžio dailės parodos), tačiau naujų istorinių veiksnių akivaizdoje jos reikalavo kitokio idėjinio įprasminimo. Todėl jaunai, iš sodžiaus kilusiai inteligentijos kartai tartum reikėjo viską pradėti ir atgaivinti iš naujo[557].

Ir štai „Vilniaus žinių'' leidėjas P. Vileišis 1906 m. spalio 7 (20) d. laiške Basanavičiui rašo: „Mielas Jonai! Va koks dalykas: čion tveriasi komitetas dėlei įtaisymo dailiškosios lietuviškos parodos. Pirmutinis komiteto posėdis bus poryt, padielninke, 9 oktobrio, bute kunigo Mirono, 7 valandoj popiet. Ypatos, kurios posėdin susirinks, labai norėtų, kad ir tu ant to susirinkimo pribūtum ir komitetan įeitum... Tikiu, jog neatsisakysi ir dar pilnai ant pirmutinio posėdžio suspėti galėsi... Lauksime! Tavo P. Vileišis''[558].

Basanavičiaus pakvietimas į parodos komitetą suprantamas: jis buvo vienas ryškiausių to meto lietuvių veikėjų, be to, jo asmeninis autoritetas buvo pripažįstamas ir Vilniaus miesto mastu. Šiuo atveju nekelia abejonių ir Basanavičiaus kompetencija. Būdamas sąžiningas ir korektiškas žmogus kartą M. Petrauskui adresuotame laiške kalbėdamas apie profesionalią muziką yra prasiteręs, kad laiko save profanu šioje srityje[559]. Kita vertus, su Lietuvos kultūros ir literatūros istorija, tiksliau – su šaltiniais, kuriuose atsispindi senovės lietuvių menas, Basanavičius buvo puikiai susipažinęs.

Tai rodo dar 1905 lapkričio mėn. „Vilniaus žiniose'' pasirodęs straipsnis „Apie senovės lietuvių dailą ir raštą''[560]. Jame pažymima, kad lietuvių ikikrikščioniška dailė dar beveik visai nepažinta, nes istoriniuose šaltiniuose senoji lietuvių kultūra yra vaizduojama iškreiptai ir labai tendencingai. Basanavičius čia pateikia turimas senovės lietuvių meno, dviejų pagrindinių dailės šakų – skulptūros ir tapybos (piešėjystės), žinias: aprašo Simono Grunau liudijimus apie Prūsų Romovėje amžinai žaliuojančio ąžuolo dievų Perkūno, Patolo ir Patrimpo statulas, Vilniuje ir kitose Lietuvos vietose krikščionybės įvedimo metu naikintas dievų statulėles, o kalbėdamas apie iškasamus I-XI a. prūsų ir lietuvių žalvario, sidabro, metalo, gintaro dirbinius (segtukus, apykakles, apyrankes, pakabukus, diržų sagtis ir kt.) daro išvadą, kad „lietuvių senovėje ant *medegiškosios kultūros* ant labai aukšto stovėta laipsnio, turėta labai gražiai išsivyniojusį e s t e t i š k ą skonį ir labai tobulus amatininkus, kurie visus tuos daiktus teip dailiai padaryti galėjo (išretinta mano – V.

[557] XX a. Lietuvių dailės istorija. P. 20.
[558] *Vileišis P*. Laiškas J. Basanavičiui, 1906 10 07 (20) // LLTIB RS. F2-1549. L. 15.
[559] *Basanavičius J.* Laiškas M. Petrauskui, 1924 04 10 // *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970. P. 856.
[560] *Basanavičius J*. Apie senovės lietuvių dailą ir raštą // Vilniaus žinios. 1905 11 10 (23). Nr. 264. ir 1905 11 16 (29). Nr. 269.

B.)''[561]. Aptardamas senovės lietuvių tapybą mini Vaidevučio vėliavą, Vilniuje Šventaragio slėnyje stovėjusią Perkūno šventyklą (žinyčią) su amžinai liepsnojančia ugnimi (gabija) ir jos krikščionybės įvedimo metu pavertimą katedros bažnyčia. Įdomu, kad paminėdamas paskutinį L. Stuokos-Gucevičiaus katedros perstatymą (1801 m.), Basanavičius pateikia išsamų menotyrinį Vilniaus katedros aprašymą, pagrindinį dėmesį atkreipdamas į senąsias šventyklos freskas. Mini ir XIV a. Trakų salos pilies freskas, kurių kopijas padarė ir aprašė V. Smakauskas 1822 m. O straipsnio pabaigoje Basanavičius dar trumpai pamini turimas fragmentiškas žinias apie senąjį lietuvių rašta, kurį irgi sieja su senovės lietuvių menu[562].

Taigi, P. Vileišio laiške minimas posėdis įvyko kiek vėliau, 1906 m. spalio 15 (28) d. „Vilniaus žinių'' redakcijoje. Buvo sudarytas Pirmosios lietuvių dailės parodos rengimo komitetas, į kurį įėjo J. Basanavičius (pirmininkas), P. Vileišis, kun. J. Kukta, J. Vileišis, A. Vileišis, kun. Vl. Mironas, A. Žmuidzinavičius ir K. Puida. Komitetas pasirašė parengtą „Atsišaukimą į visuomenę'', kuriame aiškinamas meno vaidmuo tautinės kultūros plėtrai, būtinumas surengti pirmąją lietuvių dailės parodą, pranešama apie pirmuosius pasirengimo darbus. Buvo aptartos dalyvavimo parodoje sąlygos[563].

Tą pačią dieną „Atsišaukimą į visuomenę'' paskelbė „Vilniaus žinios''[564]. Jis prasidėjo tokiais žodžiais: „Visos civilizuotos tautos turi savo dailę ir dailininkus. Galima pasakyti, kad be dailės nėra tautos. Taigi ir lietuviai nuo senovės turi savo dailę. Bet kas ją matė, k a s j a g ė r ė j o s i ? (išretinta mano – V. B.)''[565]. Pagrindinis atsišaukimo akcentas, kaip matome, aiškus.

Dailės parodos rengimo metu, lapkričio 6 – tąją, miesto salėje pirmą kartą buvo atlikta dramaturgo G. Landsbergio-Žemkalnio ir kompozitoriaus M. Petrausko opera „Birutė''[566]. [OPERA] Tai buvo pirmoji lietuviška opera, kuri pirminiu sumanymu buvo sukurta atlikti tik tą vieną vakarą. To meto spauda apie šį į miesto salę įvairiatautę publiką sutraukusį kūrinį rašė:

> „Ji [muzika – V. B.] įdomi iš visų atžvilgių: motyvų originališkumo, sugarmonizavimo ir apskrito kolorito. Joj ištikro jausti senovė. Ypač kvepia ja vaidilučių daina prie aukuro ir senio Vaidylos niuniavimas su choro aidais ir gražiu orkestro akompaniavimu su ypatingais, pabrėžiančiais senovę, nuraunančiais akordais [...] Apskritai reikia pasakyti, kad muzika Birutės giliai apmąstyta ir rimta, ir tuo ji svarbiausia atsižymi nuo jau girdėtų Petrauskio veikalų [...]
>
> Rūbai buvo užganėdinti, gražūsgi – vaidilučių. Kas link dainų, tai reikia pastebėti, kad „Lietuva Tėvyne mūsų'' su orkestru daro ant klausytojų milžinišką įspūdį [...]''[567]

[561] Ten pat.
[562] Ten pat.
[563] Pirmosios lietuvių dailės parodos rengimo komiteto 1906 m. spalio 15 d. posėdžio protokolas // LLMA. F33. Ap. 1. B. 72. L. 1-4.
[564] Atsišaukimas į visuomenę // Vilniaus žinios 1906 10 15 (28). Nr. 229.
[565] Ten pat.
[566] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 188.
[567] Teatras (Birutė) // Vilniaus žinios. 1906 10 26 (11 08). Nr. 238.

Į spaudoje paskelbtą parodos komiteto raginimą iš įvairių kraštų ir miestų, nuošalesnių kampelių atsišaukė lietuvių dailninkai, pasiryžę stoti į bendrą lietuviškosios dailės kelią. Kaip prisimena aktyvus tų įvykių dalyvis P. Rimša, „dalis pakviestųjų nesvyruodami pareiškė dalyvausią. Kai kurie iš šiųjų dar apgailestavo, kad dėl įvairių aplinkybių nemoka lietuviškai. Buvo ir tokių, kurie įrodinėjo, jog neišmintinga lietuviams atsiskirti nuo lenkų kaip savitam vienetui''[568]. Prie parodos dėjosi subrendę ir plačiau pasireiškę dailininkai, taip pat ir kuklūs mėgėjai, įtraukti į parodą vien kaip bendro darbo entuziastai. Drauge su profesionaliuoju menu buvo nuspręsta kuo plačiau eksponuoti lietuvių tautodailę. Rengiamą parodą skeptiškai vertino Lietuvos dvarininkai. „Pagrindinė jų masė, - pasakoja P. Rimša, - su šypsena žiūrėjo į mūsų pastangas kaip į vaikų žaislą, netikėdama, kad kas dora išeis. Bet apsiriko Lietuvos ponai, kurių daugelis tame pačiame Vilniuje turėjo puošnius rūmus, kai kurie su brangiomis didelių meno meistrų darbų kolekcijomis''[569]. Jaunos, į gyvenimą žengiančios demokratinės inteligentijos kartos atstovai atkakliai vykdė užsibrėžtą tikslą ir jautė istorinį savo darbo reikšmingumą. 1906 m. laiške tėvui, sodiečiui dzūkui, A. Žmuidzinavičius rašė: „Paveikslų turime su viršum 200, gražių išdarbių kaimo žmonių dar daugiau, o apart to visoki brėžiniai (rysunki) ir skulptorių darbai. Padėti varyti darbą atvažiavo iš Varšuvos dailininkas Čiurlianis, apart to padeda nors šį tą iš paprastesnių darbų d-ras Basanavičius ir d-ras A. Vileišis, o teip jau ir Jasiukaitis. Rytoj išsiunčiame į visus kraštus svieto daugiau nei 160 užprašymų parodon arba pranešimų. Tuos užkvietimus siunčiame redakcijoms didžiausių laikraščių Prancūzų, Anglų, Italijos, Amerikos, Rusijos ir Lenkų, teip pat visoms draugijoms lietuvių visuose kraštuose. Nusiųsti bus teip pat užkvietimai ir tiems, kurie dalyvauna parodoje''[570].

Parodos komitetas rengė posėdžius, svarstė įvairius organizacinius klausimus. Nelengva buvo Vilniuje surasti parodai tinkamas patalpas. Apsvarsčius keletą variantų, buvo apsistota prie P. Vileišio gyvenamojo namo Antakalnio g. 24 a., kurio visas antrasis aukštas (šeši kambariai) tiko tam reikalaui. 1906 m. gruodžio 15 (28) d. parodos komiteto įgalioti A. Žmuidzinavičius ir kun. Vl. Mironas pasirašė sutartį su P. Vileišiu dėl jo namų patalpų išnuomojimo nuo 1906 m. gruodžio 15 (28) d. iki 1907 m. vasario mėnesio pabaigos už 400 rb [571]. P. Vileišis, kuris visada dosniai rėmė lietuvių kultūros ugdymo darbus, tokią nuomos sutartį, kaip teigia istorikas Jonas Aničas, buvo priverstas sudaryti, nes tuo metu išgyveno finansinį nuosmukį[572]. [VILEIŠIADA]

Parodos rengimas tęsėsi. 1906 m. gruodžio 17 (30) d. parodos komiteto posėdžio protokole yra toks įrašas: „Pripažinta reikalinga iškabinti prie parodos namo tautiškos spalvos vėliavą su parašu: „Pirmoji lietuvių dailės paroda'' ir geistina tokią pat iškabą iškelti ant stulpo pačiame

[568] *Rimantas J.* Petras Rimša pasakoja. Vilnius, 1964. P. 127-128.
[569] Ten pat. P. 135.
[570] Iš A. Žmuidzinavičiaus laiškų tėvui // Kultūros barai. 1977. Nr. 1. P. 54.
[571] Pirmosios lietuvių dailės parodos rengimo komiteto sutartis su P. Vileišiu dėl patalpų išnuomojimo. 1906 m. Gruodžio 15 d. // LLMA. F33. Ap. 1. B. 70. L. 42.
[572] *Aničas J.* Petras Vileišis, 1851-1926. Vilnius, 2001. P. 340.

mieste (prie Jurgio prospekto)''. Kaip žinia, tada dar nebuvo vieningos nuomonės dėl „tautiškos spalvos''. A. Žmuidzinavičius rašo: „Atidarymo dieną nuo parodos namų pastogės per tris aukštus pakibo raudona vėliava su užrašu: „Lietuvių dailės paroda''[573].

Tame pačiame posėdyje buvo priimtas principinis nutarimas dėl lietuvių kalbos vartojimo parodos atidarymo iškilmėse: „Pripažinta geriausiu ceremonijoje atvėrimo prakalbėti į atvykusius vien tik lietuviškai. Bet kadangi tarpu pribuvusiųjų ton iškilmėn gali būti žmonės įvairiausių tautų, taip kaip jiems apie tą iškilmę buvo nusiųsti pranešimai arba užkvietimai, ir kadangi iš tos priežasties neįvykdomu dalyku būtų kalbėti visomis kalbomis, taigi nuspręsta pasveikinus visus lietuviškai, prakalbėti trumpai (gudiškai) rusiškai, o paskui vėl lietuviškai. Atlikti tą sutiko dr. J. Basanavičius. Paskirtas laikas – 12 valanda dieną''[574].

Parodos komiteto 1906 m. gruodžio 24 (1907 m. sausio 6) d. posėdyje iškilo ginčas dėl kai kurių svečių kvietimo į atidarymo iškilmes. Kaip ir dera svetingam šeimininkui, P. Vileišis siūlė į parodos atidarymą kviesti Vilniaus vyskupą Edvardą Ropą, generalgubernatorių Konstantiną Kšivickį ir gubernatorių Dimitrijų Liubimovą. Apie tą ginčą protokole rašoma: „Sutinkant visiems ant pakvietimo generalgubernatoriaus, gubernatoriaus ir miesto galvos, prieš pakvietimą Vilniaus vyskupo bar. Roppo griežtai protestavo dr. Basanavičius, motyvuodamas tą dideliu neprielankumu vysk. Roppo prie lietuvių. Balsuojant pasirodė, kad prieš pakvietimą buvo taip pat ir p. Jurašaitis (fotografas), p. Rimša visai nuo balso atsisakė, visi gi kiti balsavo už pakvietimą''[575].

Vyskupo E. Ropo ir Vilniaus lietuvių santykiai buvo gana prieštaringi. Dar 1904 m. pabaigoje vyskupas netikėtai apsilankė lietuvių šv. Mykolo bažnyčioje ir „užgiedojo lietuviškai, o aplankydamas kleboną, jo namuose, vartojo mūsų [lietuvių – V. B.] kalbą''[576] – buvo pranešta spaudoje. Vilniaus lietuviams tai padarė didžiulį įspūdį ir teikė vilties. 1905 m. pradžioje „Vilniaus žinios'' rašė: „Visi mūsų labai gerbiamo vyskupo elgimusi liudija aiškiai, jogei jisai, kaipo vyskupas neesti ypatingas nė vienos tautos šalininkas. Iš pirmų jo žingsnių aišku, kad kiekviena dūšia jam brangi, ar ji būtų lenko, ar lietuvio, ar kito kieno''[577]. Tačiau, kaip teigia P. Čepėnas, pradžioje parodęs šiek tiek tolerancijos ir lietuviams, vėliau šis vyskupas pradėjo remtis endekais ir vykdyti polonizacinę politiką[578]. 1906 m. vyskupo E. Ropo įsakymu už lietuvišką veiklą iš pareigų buvo atleistas kun. J. Ambraziejus. Tai iššaukė lietuvių, tame tarpe ir Basanavičiaus, nepasitenkinimą, imta reikšti protestus. 1906 m. gegužės mėn. spaudoje paskelbtą protestą pasirašė J. Basanavičius, T. Žilinskas, M. Lozoraitis, S. Banaitis ir kt[579]. Taigi, Basanavičiaus protestavimas

[573] *Žmuidzinavičius A*. Paletė ir gyvenimas. Vilnius, 1961. P. 111.
[574] Pirmosios lietuvių dailės parodos rengimo komiteto 1906 m. gruodžio 17 d. posėdžio protokolas // LLMA. F33. Ap. 1. B. 72. L. 14-15.
[575] Pirmosios Lietuvių Dailės Parodos Komiteto pranešimas // Vilniaus žinios. 1907 01 03 (16). Nr. 2.
[576] Iš Lietuvos // Vilniaus žinios. 1904 12 10 (23). Nr. 1.
[577] *Vilnietis [Matulionis P.]*. Vilniaus mieste tebėsančios lietuviams nemalonios liekanos // Vilniaus žinios. 1905 02 16 (29). Nr. 44.
[578] *Čepėnas R*. Naujųjų laikų Lietuvos istorija... P. 68.
[579] Lietuvių protestas prieš Vilniaus lenkininkus // Vilniaus žinios. 1906 05 16 (29). Nr. 103.

prieš E. Ropo pakvietimą į lietuvių dailės parodos atidarymą turėjo pagrindą. Šiuo atveju negalima sutikti su Dariaus Staliūno teiginiu, jog Basanavičiui katalikybė buvo tik tiek vertinga, kiek ji sutapo su lietuvybe[580], nes: 1) Basanavičius niekada netapatino krikščioniškos religijos ir jos idealų su Bažnyčios institucija; 2) tikroji katalikybė, suprasta plačiąja prasme, su lietuvybe nesutapti, juolab jai prieštarauti, negali iš principo[581]. Kita vertus, svarbus ir tas faktas, kaip pažymi D. Staliūnas, kad E. Ropo savarankiška veikla buvo gerokai apribota, nes už jo nugaros buvo prolenkiškai nusteikusi Vilniaus kurija[582].

Parodos atidarymas. 1906 m. gruodžio 27 (1907 m. sausio 9) d. Vilniuje P. Vileišio namuose buvo atidaryta pirmoji XX a. lietuvių dailės paroda – karštai visuomenėje sutiktas kultūros įvykis. Atskirai lietuvių, rusų ir lenkų kalbomis išleistas parodos katalogas. „Antakalnio gatvėje per tris namo aukštus buvo iškelta vėliava, primenanti parodą. Į atidarymo iškilmes susirinko didžiausia žmonių minia. Buvo atvykusių ne tik iš Kauno, Seinų, bet ir iš toliau, pavyzdžiui, iš Peterburgo (Maironis), Varšuvos ir kitur''[583], – prisimena P. Rimša. Atidarymo iškilmėse dalyvavo generalgubernatoriaus atstovas A. Stankevičius, gubernatorius Liubimovas su žmona, vyskupas E. Ropas, „Kurjer Litewski'' redaktorius Č. Jankowskis, J. Montvilł, kun. J. Mačiulis-Maironis, kun. prof. A. Dambrauskas ir daugelis kitų[584].

„Gerbiamieji Ponai ir Ponios! Šią prakilnią ir atmintiną lietuvių dailos valandą, kurią atidžiai seka visa lietuvių tauta, aš, kaipo pirmininkas, vardu šios pirmosios lietuvių dailos parodos įrengimo Komiteto, senobinėje Lietuvos sostapylėje sveikinu visus mūsų brangius svečius ir tariu jiems širdingą ačių už suteiktą mums jų atvykimu garbę [...] Lietuvių daila, tokiame pavydale, kaip ji čia apsireiškia, rods, nauja yra Gedimino sostapylėje, bet ji labai sena iš historiško atžvilgio''[585] – tokiais žodžiais į susirinkusiosius atidarydmas parodą kreipėsi Basanavičius. Tada savo kalboje jis bendrais bruožais apžvelgė ikikrikščionišką lietuvių dailės raidą. O kalbėdamas apie jo raidą po krikšto (1387 m.) ir ypač po Liublino unijos (1569 m.) teigė, kad lietuvių dailė „apsirinko sau vietą Lietuvos sostapylėje, Vilniuje, kur ilgainiui atsirado, teip vadinamoji Vilniaus dailos mokykla, su geriausiu savo atstovu Smuglevičiumi, kuri per šimtmečius aprūpindavo kuone visas Lietuvos bažnyčias ir bajorų namus savo tvėriniais''[586]. „Daugelis tos mokyklos daidalių, - tęsė Basanavičius, - jau nemokėjo savo tautos kalbos, bet visgi jie, etnografiškai ir antropologiškai imant, buvo lietuviai; kiti dargi gimtieji lietuviai, po „lenkų'' kultūros įtėkmės, darbavosi dailės srityje po

[580] *Staliūnas D.* Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais (1903-1907) // LAIS. T. 7: Atgimimas ir Katalikų bažnyčia. Vilnius, 1994. P. 208.
[581] *Basanavičius J.* Iš krikščionybės santykių su senovės lietuvių tikyba ir kultūra... P. 7.
[582] *Staliūnas D.* Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais... P. 206.
[583] *Rimantas J.* Petras Rimša pasakoja... P. 136-137.
[584] Pirmosios lietuvių dailos parodos atidengimas // Vilniaus žinios. 1906 12 28 (1907 01 10). Nr. 289.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 189.
[585] *Basanavičius J.* Prakalba atidarant pirmąją lietuvių dailės parodą // LLTIB RS. F2-1938.; Pirmosios lietuvių dailos parodos atidengimas...
[586] Ten pat.

lenkiškojo tautiškumo skraiste''[587]. Tada jis pristatė lietuvių dailės parodos surengimo idėją ir pačią parodą, jos eksponatus, eksponatų grupes. Kaip išskirtinius paminėjo Stobrausko, Žmuidzinavičiaus, Piasiacko ir kitų darbus. Ypač išskyrė Čiurlionį, kurio „tvarinių originališkumas ir individuališkumas, kurie, rasi, gali būti pradžia naujos pakraipos dailoje''[588]. „Teip, mano ponai, lietuvių daila turi ateitį ir, rodos, nemenką''[589] – įžanginę kalbą apibedrino Basanavičius.

Po kalbos Basanavičius perskaitė sveikinimus atsiūstus nuo lietuvių draugijų iš Paryžiaus, Friburgo, Peterburgo, Varšuvos, Senapilės. Buvo gautas sveikinimas nuo latvių, sveikino rusai. Kalbėjo baltarusių savaitraščio „Naša niva'' atstovas, kuris prisiminė senovinius lietuvių ir gudų ryšius. Į tai reaguodamas Basanavičius taip pat nurodė glaudžius senovės lietuvių ir gudų istorinius ryšius. Jis dėkojo baltarusiams už sveikinimus ir palinkėjo jiems ko geriausios kloties jų kultūriškame darbe[590]. Parodos salėje taip pat nuaidėjo J. Tallat-Kelpšos diriguojamo „Vilniaus kanklių'' choro dainos, buvo atlikta „Lietuva, tėvyne mūsų''.

Parodos lankytojų dėmesį ypač patraukė pirmą kartą Lietuvoje viešai eksponuota originali M. K. Čiurlionio tapyba. Dailininko drobės viešai eksponuotos pirmą kartą: ciklai „Pasaulio sutvėrimas'' ir „Audra'', triptikas „Rex'', paveikslai „Himnas'', „Ramybė'', „Rūstybė'', „Bokštas'', „Medelis'', „Triobelė'', „Varpinyčia'', „Kiemelis'', „Miestelis'', „Peizažas'', „Medis''. Savo kūrybą pateikė ir A. Žmuidzinavičius, K. Stabrauskas, P. Kalpokas, skulptoriai P. Rimša, J. Zikaras, K. Ulianskis ir kiti. Įdomu, jog P. Rimša čia pirmą kartą eksponavo skulptūrą „Lietuvos mokykla 1864-1904“, kuri buvo visuomenės priimta ir vėliau įaugo į lietuvių kultūrinį palikimą kaip Tautinės Mokyklos simbolis. Iš viso dalyvavo 23 profesionalūs dailininkai bei architektai, 68 kaimo meistrai. Eksponuota 242 aliejumi ir akvarele tapyti kūriniai, piešiniai, architektūros projektai, skulptūros darbai ir 206 tautodailės dirbiniai. Parodą, kuri veikė nuo 1906 m. gruodžio 27 (1907 m. sausio 9) d. iki 1907 m. vasario 15 (28) d., iš viso aplankė apie 2000 žmonių[591].

„Mano sieloj šiandien šventė!'' – taip aš ir, manau, daugelis į parodos atidarymo iškilmes atvykusiųjų tuomet galėjome pasakyti''[592], - atkūrė to meto atmosferą P. Rimša.

OPERA

Operos „Birutė'' pagrindas yra to paties pavadinimo G. Landsbergio-Žemkalnio melodrama, kurios siužeto pagrindą sudaro žinoma legenda apie kunigaikščio Kęstučio ir vaidilutės Birutės meilę, XIX a. plačiai paplitusi per S. Valiūno „Birutės'' dainą. Dramaturgas, įvedęs daugiau personažų, sustiprinęs dramatines situacijas, kartu ją ir aktualizavo, atspindėdamas XX a. pradžiai būdingas mintis, idėjas,

[587] Ten pat.
[588] Ten pat.
[589] Ten pat.
[590] Pirmosios lietuvių dailos parodos atidengimas...
[591] Pirmosios lietuvių dailės parodos komiteto ataskaita // LLMA. F33. Ap. 1. B. 70. L. 73.; Apyskaita. Pirmosios lietuvių dailės parodos komiteto // Vilniaus žinios. 1907 09 07 (20). Nr. 138.
[592] *Rimantas J.* Petras Rimša pasakoja... P. 136-137.

pateikdamas aiškių alegorijų. M. Petrauskas sukūrė muziką, tačiau ne visam melodramos tekstui. Atskirus išbaigtus solistų, ansamblių bei choro atliekamus intarpus jis kaitalioja su dialogais ir kalbamomis scenomis.

Opera yra dviejų veiksmų, jos muzika melodinga, nuoširdi, nesudėtinga. Pagrindinių veikėjų – Birutės, senojo vaidilos – soliniai pasirodymai įvairių žanrų (arija, ariozo, daina su choro refrenu), ritmiškai gana įvairūs. Svarbus vaidmuo skirtas chorui – liaudžiai, pamario krašto gyventojams. Jis laikytinas svarbiu savarankišku operos veikėju.

Prie vertingiausių, gražiausių operos puslapių priklauso pagrindinės operos veikėjos Birutės II veiksmo arija. Netikėto susitikimo su Kęstučiu sujaudinta, likusi viena, Birutė įsijaučia į nepatirtų jausmų pasaulį. Jos ariją, grindžiamą daininga, romantinio pobūdžio melodija, sudaro kelios padalos, atskleidžiančios vis naujas emocijų pakopas – nuo svajonės iki atviro jausmo teigimo. Arija baigiama kulminacija, aukščiausia nata, kas ir būdinga operai.

Atskirai atliekamai senojo vaidilos dainai su choro refrenu M. Petrauskas pasirinko tradicines, tačiau labai tinkančias muzikos išraiškos priemones: akordų arpedžio, kuris primena kanklių skambesį, neskubų tempą, rimtą nuotaiką, nuosekliai plėtojamą melodiją.

„Birutės'' choruose išryškėja kompozitoriaus pastangos sukurti lietuvišką, senove dvelkiančią muziką. Didelis jauno kompozitoriaus nuopelnas, kad jo sukurta muzika yra lietuviško charakterio, lietuviškos dvasios, nors liaudies dainų melodijų bei intonacijų jis necituoja[593].

Minint „Birutės'' atlikimo 50-metį, pagrindinio vaidmens atlikėja M. Piaseckaitė-Šlapelienė laikraštyje „Literatūra ir menas'' (1955, lapkritis) rašė: „Dviejų veiksmų nacionalinė opera „Birutė'' anais laikais, tik ką iškovojus spaudą, buvo kažkas nuostabaus, kažkas švento. Rodos, gražesnio ir geresnio veikalo nieks ir negalvotų reikalauti. Ir todėl mes visi džiaugėmės ir didžiavomės galėdami jame dalyvauti...''.

Jau po atidarymo tolimesnė parodos padėtis, jos rezonansas betarpiškais įspūdžiais ryškėja A. Žmuidzinavičiaus laiške: „Parodai klojasi nesitikėtai gerai. Kasdien atsilanko po 40-50 žmonių. Atvažiuoja net iš labai toli. [...] Daugybė paveikslų ir žmonių išdarbių jau nupirkta. Tautiškas skyrius, galima sakyti, vis jau nupriktas, neliko nei vienos juostos, nei vieno žiursto. [...] Visi nupirkti paveikslai ir kiti daiktai visgi išstatyti parodoje lieka net ligi jos uždengimo''[594].

Pirmoji lietuvių dailės paroda buvo žymus įvykis lietuvių tautinio atgimimo ir kultūros plėtroje. Taigi, pirmosios XX a. lietuvių dailės parodos reikšmė keleriopa: ji prabilo kaip svarbus tautinio judėjimo rezultatas, sujungė išblaškytas dailininkų pajėgas ir davė postūmį lietuvių meno plėtotei. Pakėlusi pačių dailininkų dvasią, ji sutvirtino ryžtą gilinti pradėtą darbą – kurti dailės draugiją. Tačiau Basanavičius dėl minėto konflikto ryšium su vyskupo E. Ropo pakvietimu į parodos atidarymą ir dėl lenkų spaudos užsipuolimo, kad atidaryme nebuvo kalbos lenkų kalba, dar 1907 m. gruodžio 29 (1907 m. sausio 11) d. iš komiteto pasitraukė[595].

[593] *Burokaitė J.* Operos „Birutė'' 90-metis // Vilniaus kultūrinis gyvenimas, 1900-1940. Vilnius, 1998. P. 47-50.
[594] Iš A. Žmuidzinavičiaus laiškų tėvui... P. 54.
[595] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 189.

III.5. Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas

Idėja. Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas buvo ne atsitiktinis ar netikėtas, bet dėsningas įvykis. „Mat jau nuo mažens į mano širdį, - prisimena Basanavičius – buvo įsimetusi žingeidumo kirmėlaitė''[596], kuri jį graužė ir traukte traukė pažinti. Basanavičius dar mokydamasis gimnazijoje nesitenkina vien dėstomais dalykais, savarankiškai gilinasi į Lietuvos istoriją, skaito lietuvišką literatūrą, užrašinėja lietuvių dainas. 1873 m. jis įstoja į Maskvos universiteto istorijos-filologijos fakultetą ir laisvu nuo paskaitų ir privačių pamokų metu pradeda „vis gilyn ir gilyn į lietuvių praeitį bristi'' ir jau tais pirmaisiais studijų metais surenka nemažai medžiagos didžiojo kunigakščio Kęstučio gyvenimui aprašyti. Visgi, pagrinde dėl finansinių sumetimų, po dviejų semestrų jam tenka pereiti į medicinos studijas. Nors medicina jam labai patiko, ir jis „noringai ėmėsi darban'', bet, kaip pats autobiografijoje prisipažįsta: „Ir nuo senesnių įpročių man sunku buvo atsiskirti. Ypač lietuvių tautos praeitis, kurios pažinimui jau ne maža laiko buvau pašventęs, ir mediku tapus, man iš galvos išeiti negalėjo''[597]. Jau tada Basanavičius suvokė, kad tik išlikus kalbai išliks Lietuva, o praeities pažinimas grąžins jai istorinę atmintį ir pažadins ją. Kelias į tai – per švietimą, per mokslą. Todėl dar būdamas studentas, 1878 m. gegužės 29 d. užsibrėžia: „Instejgt draugistę Lietuvių mokslininkų''[598].

1879-ųjų rudenį, Tilžėje, vokiečių mokslininkų iniciatyva ir pritariant prof. Adalbertui Bezzenbergeriui, buvo įkurta mokslinė Lietuvių literatūros draugija „Litauische literarische Gesellschaft'' lietuvių kalbai, etnografijai ir istorijai tirti. Basanavičius kartu su kitais studentais pasiuntė šiltą sveikinimą. Netrukus ir pats tapo šios draugijos nariu. Kaip teigia Adolfas Nezabitauskis, nors ta organizacija netapo vien lietuviška mokslo draugija, „vis dėlto dr. J. Basanavičiaus ir kitų to meto lietuvių mokslininkų užmegzti su ja ryšiai į ją įnešė šiek tiek naujos dvasios. Kažkaip nejučiomis lietuviams aušo nauja gadynė, jie pradėjo burtis į savo ratelius, pajuto daugiau tautinių jėgų''[599].

Būtina pažymėti, kaip teigia Alma Lapinskienė, jog „Litauische literarische Gesellschaft'', kaip ir 1855 m. grafo E. Tiškevičiaus įkurta Vilniaus archeologijos komisija, tyrinėdamos lietuvių tautos praeitį, pačią lietuvių tautą lyg ir laikė jau pasmerktą išnykti. Ne vienam lietuvių inteligentui tai užgavo tautines ambicijas ir tapo akstinu ne tik domėtis tautos praeitimi, bet ir galvoti apie jos ateitį[600].

---

[596] *Basanavičius J*. Mano gyvenimo kronika… P. 36.
[597] Ten pat. P. 39.
[598] Ten pat. P. 45.
[599] *Nezabitauskis A*. Jonas Basanavičius... P. 105.
[600] *Lapinskienė A*. Jonas Basanavičius – Lietuvių mokslo draugijos steigėjas // Dr. Jonas Basanavičius, 1851-1927. Vilnius, 2009. P. 148.

Ir štai 1882 m. pradžioje dr. Jurgis Zauerveinas „Lietuviškoje ceitungoje''[601] iškelia mintį įkurti „mokslo draugystę'' knygoms Prūsijos lietuviams leisti, kad jie turėtų ne tik maldaknygių ir giesmynų, bet ir naudingų knygų iš mokslo srities. [SMEGENYS]

SMEGENYS

Jurgis Zauerveinas (*Georg Sauerwein*, 1831-1904) – gimė Hanoveryje suvokietėjusio sorbo šeimoje. Nors J. Zauerveino tėvai laikė save vokiečiais, jų gyslomis tekėjo sorbiškas kraujas, o jaunasis Jurgis ėmė jaustis prispaustųjų tautų atstovu. 1848 m. baigė Hanoverio licėjų. Getingeno ir Vienos universitetuose studijavo teologiją, filosofiją ir kalbotyrą. Gyvendamas Austrijos-Vengrijos sostinėje, dar labaiau pajuto, kaip didžiosios tautos kėsinasi į mažesniųjų egzistenciją. Jį pradeda visapusiškai dominti tautų likimas. Pažintiniais tikslais išvyksta į Angliją. 1854-1855 m. gyvena Londone. Grįžęs į Vokietiją, dirba namų mokytoju, Getingeno universitete bibliotekininku. Šiame universitete 1873 m. įgyja filosofijos daktaro laipsnį.

Neramią J. Zauerveino sielą traukė į mažai žinomus kraštus. Jis važiuoja į Afriką, studijuoja tėnykščias kalbas. J. Zauerveinas turėjo nepaprastų lingvistinių sugebėjimų: išmoko apie 50 kalbų, jomis rašė, į jas vertė. O susikalbėdavo apie 200 kalbų! Šią jo mokslinę veiklą skatino Britanijos Biblijos draugija, kurios ilgamečiu bendradarbiu jis buvo. Tačiau labiausiai jo smalsumą žadino kaimyninių tautų (lenkų, lietuvių, norvegų) likimas. Šiose tautose brendo tautinis sąmoningumas, kilo nacionalinis ir socialinis judėjimas. 1877 m. jis atvyksta į Rytų Prūsiją, susipažįsta su lietuviais. Nuo tol dažnai čia lankosi. Gyvena Šilininkuose, Lazdynuose (Pilkalnio apskrityje, Tilžėje). Išmokęs lietuviškai, įsitraukia į lietuviškų draugijų veiklą, tampa aktyviausiu „Birutės'' nariu. Karštai pritarė sumanymui leisti „Aušrą''. Rytų Prūsijos lietuviai ne kartą kėlė J. Zauerveino kandidatūrą į Prūsijos landtagą. Žodžiu, visas tuolaikinis jo gyvenimas, pasak B. Genzelio, paskirtas lietuvių sąmoningumo ugdymui. Jis rašo eiles, kuria prozą, produktyviai darbuojasi publicistikoje, ypač „Aušroje''. XIX a. pabaigoje J. Zauerveinas visiškai įsitraukia į lietuvių kultūrinį gyvenimą[602].

Labiausiai J. Zauerveiną išgarsino 1879 m. parašytas ir pirmą kartą laikraštyje „Lietuviška ceitunga“ paskelbtas eilėraštis „Lietuvninkai mes esam gimę“, kuris laikomas Mažosios Lietuvos himnu. Jo sutrumpintas variantas su kompozitoriaus Stasio Šimkaus 1908 m. parašyta melodija, buvo siūlomas ir kaip Didžiosios Lietuvos himnas. Nors oficialiu Lietuvos himnu tapo Vinco Kudirkos „Tautiška giesmė“, Zauerveino eilėraštis neprarado populiarumo. Kaip himnas labiau žinomas sutrumpintas, visai Lietuvai pritaikytas, jo variantas, kur dainuojami tik pirmasis, ketvirtasis ir paskutinysis posmai, etnonimas „lietuvninkai“ pakeistas į „lietuviai“, o pats himnas pavadintas „Lietuviais esame mes gimę“. Visgi, nepaisant visų nuopelų, J. Zauerveino santykis su lietuvybe dar nėra pilnai atskleistas.

Jono Basanavičiaus gyvenimas taip pat paženklintas pažinties ir draugystės su J. Zauerveinu. Pirmą kartą abu tautinio atgimimo žadintojai susidūrė neakivaizdžiai – 1882 metų spaudos diskusijoje dėl Lietuviškos mokslo draugijos steigimo. Šis susidūrimas, kaip teigia D. Kaunas, juos kuriam laikui labiau

[601] *Dr. G. J. J. S. a./Gr. [Zauerveinas J.]*. Ką lietuvninks tur dūmoti, apie „Visatiško Mokslo Draugystę'' girdėdams // Lietuwizka ceitunga. 1882. Nr. 12.
[602] *Genzelis B*. Kultūrų sąveika. Vilnius, 1989. P. 66-67.

išskyrė nei suartino, nes šiek tiek nesutapo požiūriai į tokios organizacijos prigimtį bei paskirtį. Suartėjimui prireikė kone dviejų dešimtmečių, tačiau jis buvo neišvengiamas dėl didėjančio aktyvumo ir vaidmens tautiniame sąjūdyje, interesų susipynimo, asmens autoriteto ir nuopelnų pripažinimo, atsargios laikysenos vienas kito atžvilgiu. Esminis jų santykių persilaužimas prasidėjo pirmą kartą asmeniškai susitikus Tilžėje 1898 m. vasarą. Nepaisant daugkartinių ketinimų, vėliau Basanavičius ir J. Zauerveinas nė karto nebepasimatė, tačiau tapo neperskiriami dvasiškai. Artumą lėmė gyvas susirašinėjimas, gyvenimo ir likimo paralelės, dėl senatvės ir negalių didėjantis jautrumas. Nepraėjus nė metams po pirmo susitikimo, J. Zauerveinas laiške Basanavičiui prisipažno: „Ale Tamista giliai bei gražiai į širdį įrašytas stovi''[603]. Bendraminčio ir bendražygio nuoširdumą Basanavičius priėmė ir vertino iki paskutiniųjų gyvenimo dienų. Basanavičius, kruopščiai surinkęs medžiagą, parašė ir pirmą J. Zauerveino biografiją[604]

Įdomu, jog Zauerveino pomirtinė valia buvo ne tik būti palaidotam Gronau (Vokietija) kapinėse, bet ir kad jo smegenys būtų nusiųstos į Karaliaučių profesoriui Stidai aprašyti:

„Velionio Sauerweino [smegenys – V. B.], - profesorių cituoja Basanavičius, - jos iš viso, aplamai imant, esančios labai vingių (*gyri*) turtingos; vingiai platūs ir tarp jų gulinčios vagos gilios [...] Kaktos smegenų sklypo (*Stirnlappen*) vingiai, kaip lygiai momens ir pakaušio sklypai, yra labai nereguliari ir negalį tilpti į paprastą schemą. Tą patį galima sakyti ir apie smilkinio sklypo vingius [...] Galop reikia pastebėti, kad smegenų plotas [...], kuriame fiziologai ir klinicistai kalbų nuojėgos sėdyklą talpina, neturi nieko ypatingo [...] Nekalbant apie atskiras smegenų sritis ir atydon jas tik aplamai imant, galima sakyti, kad aprašytosios smegenys savo paviršiuje yra kitaip sutaisytos, negu smegenys aplamai; ant paviršiaus matoma vagos ir vingiai, kurie retai kur randama [...]''[605]

Beje, Basanavičius steigiamojo Lietuvių mokslo draugijos susirinkimo kalboje užsiminė ir apie lietuvių smegenų tyrimų aktualumą[606].

Basanavičiui šis sumanymas, jo paties žodžiais tariant, „davė progą paleist toje pat „Ceitungoje'' gana karštą int lietuvius atsišaukimą – įsteigt „Lietuviškąją Mokslo Draugystę'', kuri tautos apšvietimu rūpintūsi''[607].

„Lietuviškoje ceitungoje''[608] Basanavičius išsako didelį susirūpinimą dėl gimtosios kalbos nykimo ir nurodo, kad pagrindinė jos priežastis – lietuviškų mokyklų ir lietuviškų pasaulietinių knygų nebuvimas. Autorius vaizdžiai nupasakoja realią lietuvių kalbos padėtį: „Visi mūsų kaimynai, jei tik įmanytų, mūsų kalbą šluote iššluotų. Vokiečiai per savo vokiškas mokyklas mus verčia vokiečiais, maskoliai pageidauja, kad mes pasidarytumėm maskoliais, o lenkai susiriesdami mus gundo nuo jų nesiskirti, kalbėdami, jog lietuviai ir lenkai tai vis vien ir jog lietuviai todėl turi tapti lenkais. Dėl to nuo savo kaimynų nė jokios pagalbos nelaukime. Šiandien kiekviena pasaulio giminė, kad galėtų, tai viena kitai akis išgnaibytų, nes to mat raikalauja j ų a u k š t o j i p o l i t i k

[603] Cit. iš: *Kaunas D.* Pirmoji Georgo Sauerweino biografijos knyga // *Basanavičius J.* Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai (parengė D. Kaunas). Vilnius, 2001. P. 9.
[604] *Basanavičius J.* Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai (parengė D. Kaunas). Vilnius, 2001.
[605] Ten pat. P. 293-296.
[606] *Gerulis L. [Gira L.]*. Lietuvių mokslo draugija... P. 10.
[607] *Gerulis L. [Gira L.]*. Lietuvių mokslo draugija ir jos įsteigimas. Vilnius, 1907. P. 7.
[608] *Basanavičius J*. Apie „Lietuvišką Mokslo Draugystę'' // Lietuwizka ceitunga. 1882. Nr. 15.

a (išretinta mano – V. B.)''[609]. Todėl Basanavičius ragina pasikliauti tik savimi, „nes jei žmogus pats sau negelbės, tai ir Dievas jo negelbės''. Pritardamas J. Zauerveinui, jis ragina steigti sekmadienines lietuviškas mokyklas, kurti „mokslo draugiją, kuri galėtų atgabenti į Lietuvą mokslo šviesą''. Kaip tik draugija parūpinsianti pasaulietinių mokslo knygų, kad kiekvienas lietuvis galėtų sava kalba išsimokslinti. Basanavičius turi galvoje ne tik Prūsų lietuvius, jam rūpi ir rusų valdomos „moksliškosios Lietuvos'' ateitis, ir visos lietuvių tautos atgimimas ir išlikimas. Todėl, jo manymu, svarbiausia išsaugoti kalbą: „Jei kalba išliks gyva, išliks ir Lietuva, kalbai išnykus, nebus Lietuvos, nebus lietuvių. Ta draugija steigiama mūsų kalbai apginti ir išlaikyti''[610].

Straipsnis baigiamas kvietimu bendrai dirbti: „Kada mes jau į dulkes pavirsim, jei lietuviška kalba bus tvirta pastojus, jei per mūsų darbus Lietuvos dvasia atigaivins ir atsikvošės, mums ir kapuose bus lengviau, smagiau ilsėtis''[611] - šie Basanavičiaus žodžiai vėliau bus iškalti ant jo antkapio Rasose.

Šis pirmas Basanavičiaus straipsnis, kuriame taip pabrėžiama mokslo draugijos svarba, susilaukė atgarsio. Ir pirmiausiai – Jono Šliūpo, ne tik su entuziazmu kalbėjusio apie būtinybę visiems parodyti, kad „ir lietuvių dvasia neatlyžusi'', bet ir gana konkrečiai nusakiusio būsimos draugijos tikslus, narių pareigas ir t.t.[612].

Po metų, 1883-aisiais, „Aušros'' 4-ame numeryje įdėtas redakcinis straipsnis „Apie insteigimą „Lietuviszkos mokslo bendrystės (draugystės)''''[613] rodo, jog sumanymas darėsi vis aktualesnis, vis karsčiau ir detaliau aptariamas. „Lietuvoj nuog įsteigimo „Lietuviškos mokslo bendrystės'' prigulės visa Lietuvos ateitinė''. Konkrečiai kalbama ir apie vietą: „Tuom tarpu sostas bendrystės turėtų Ragainėje prie redakcijos Aušros; bet kaip veik Rusijos valdžia teiksis daleisti įkūrimą tokios draugystės savo viešpatystėje, šita draugystė galės būti perkeliama į Kauną ar Vilnių''[614]. Straipsnio pabaigoje dar išreiškiama viltis, kad apsišvietė tautiečiai ir ypač bajorai, „kurių tėvų tėvai dar gilioje senovėje buvo tikrais giminės vadovais, mylinčiais savo tėviškę Lietuvą ir savo kalbą'', parems būsimą draugiją.

Rusijos valdžios malonių reikėjo laukti dar daugiau kaip dvidešimt metų. O Zauerveino, Basanavičiaus ir Šliūpo paskleista idėja jau sklandė ore. „Mes jau 1881 metais jautėme, kad kažin kas kažin kur dirba Lietuvai. 1883 m. išgirdome Basanavičiaus ir Šliūpo vardus''[615], – rašė J. Tumas-Vaižgantas.

---

[609] Ten pat.
[610] Ten pat.
[611] Ten pat.
[612] Apgarsinimas // Lietuwizka ceitunga. 1882. Nr. 31.; *Šliūpas J.* Apie „Lietuvių Mokslo Draugystę'' // Lietuwizka ceitunga. 1882. Nr. 33.
[613] Apie insteigimą „Lietuviszkos mokslo bendrystės (draugystės)'' // Auszra. 1883. Nr. 4.
[614] Ten pat.
[615] *Vaižgantas.* Raštai. Kaunas, 1922. T. 4. P. 111.

Toji sklandanti idėja nebeleido sėdėti rankas sudėjus. 1885 m. Tilžėje Jurgis Mikšas, Martynas Jankus ir kiti, pasinaudodami Basanavičiaus mokslo draugijai parašytais įstatais, Mažojoje Lietuvoje įsteigia pirmąją tikrai tautinę „Birutės'' draugiją, rengusią susirinkimus su pranešimais apie lietuvių kalbą bei lietuvių padėtį, šventes su vaidinimais ir dainomis, išlaikiusią lietuvišką knygyną. O už vandenyno 1889-aisiais Šliūpas įkuria „Lietuvišką Mokslo Draugystę Amerikoje'', kurios tikslas buvo platinti apšvietimą ir mokslą lietuvių kalba. Nors tai dar buvo tik mokslo populiarinimo ir švietimo draugijos, tačiau, kaip pastebi A. Lapinskienė, jas pagrįstai galima laikyti Lietuvių mokslo draugijos pirmtakėmis, nes pirmame etape mokslo draugijos idėja grįsta kaip tik kalbos išlaikymo svarba ir būtinybe[616].

Laikas bėgo. Ir štai 1902-aisiais, prėjus dvidešimčiai metų po straipsnio „Lietuviškoje ceitungoje'', Basanavičius, pajutęs „atsirandant ir mūsų tautoje vis daugiau dvasiškų pajėgų'', skelbia „Varpe'' atsišaukimą „Ar nereikalinga mums „etnographiška'' draugystė?''[617]. Jame rašo: „Todėlei, man rodos, mums reikėtų įsteigtie tokią draugystę, kuri tikėjimo mūsų laiko lietuvių neužkliudydama ir ant tyrai moksliško pamato stovėdama, užsiiminėtų rinkimu visų tų lietuviško gyvenimo liekanų, kurios mums, kaip ir kitoms tautoms, pašelpą suteikt galėtų p a ž i n t i e n o r i n t l i e t u v i u s (išretinta mano – V. B.)''[618]. Išvardijęs dvyliką veiklos barų, Basanavičius reziumuoja, jog būsimoji draugija turėtų užsiimti: „a) tardymu dvasiškos ir medegiškos Lietuvos kultūros; b) išleidinėjimu ypatingo organo talpinimui surinktos raštiškos medegos ir c) prirengimu su laiku etnographiško muziejaus bei tautiškos bibliotekos''[619].

Deja, kaip vėliau rašė pats Basanavičius, į tą atsišaukimą „atsiliepė tiek pagirtinų tautiečių, kiek yra ant vienos rankos pirštų''[620]. Tačiau jo straipsnis „Varpe'' jau buvo rimta paraiška naujos sampratos mokslo draugijai steigti. Ir kai tik atsirado galimybė, - pradėjo eiti dienraštis „Vilniaus žinios'', - jame 1905 m. šiuo klausimu užsimezgė savotiška diskusija į kurią įsitraukė J. Totoraitis, Vl. Nagevičius, J. Tumas, J. Burba, G. Landergis-Žemkalnis, J. Šaulys, Šilgalys, I. Šliogeris[621] ir kiti.

Basanavičius birželio 24 d. „Vilniaus žiniose''[622] reziumavęs kitų išsakytas mintis, tvirtai pareiškė: „Bet man rodos, [...] reikėtų tokią draugiją įsteigiant pasikakdint ne kokiu garsum speciališku vardu, po kuriuomi ji turėtų savo darbą varyt, bet aplamai – *mokslu*, taigi *mokslo draugija.* [...] Tokia mokslo draugija - „Lietuviškoji mokslo draugija'' – galėtų tuom laiku savo veiklume prieš akis turėt' visuotiną *lietuvių tautos* ištardymą *par exellence* pagal mano paduotąją

[616] *Lapinskienė A*. Jonas Basanavičius… P. 149.
[617] *Basanavičius J*. Ar nereikalinga mums „etnographiška'' draugystė? // Varpas. 1902. Nr. 2.
[618] Ten pat. P. 44.
[619] Ten pat. P. 44-45.
[620] *Basanavičius J*. Laiškas J. Šauliui, 1903 08 27 // *Basanavičius J*. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970. P. 789.
[621] Vilniaus žinios. 1905. Nr. 63, 69, 79, 85, 99, 105, 123, 135, 152.
[622] *Basanavičius J*. Dar kartą apie įsteigimą „mokslo'' draugijos // Vilniaus žinios. 1905 06 24 (07 07). Nr. 153.

Varpe (1902, p. 43) programą, kuri čion, *mutatis mutandis,* vėl atkartoju''[623]. Šita programa ir tapo Lietuvių mokslo draugijos veiklos pagrindu. „Programa, kaip paminėta, plati, ale ji savo platumu būtent rodo kaip *ji yra mums didžiai reikalinga* nes ikišiol', kaip žinome, mes nė apie savo praeigą, nė apie tautos historiją, nė apie jos senoviškąją kultūrą beveik nieko nežinom, o ir ką žinome, tai tik i š k r a i p y t a m e, tankiausiai iškaneveiktam per svetimtaučių neobjektyvumą pavidale (išretinta mano – V. B.)''[624] – Basanavičius, kaip matome, labai aiškiai pagrindė tokios mokslo draugijos reikalingumą.

Organizavimas. Tais pačiais 1905 m., vasarą į Lietuvą sugrįžus pačiam Basanavičiui, nuo polemikos spaudoje buvo pereita prie konkrečių žingsnių. Lietuvių mokslo draugijos kūrimas ir Lietuvių suvažiavomo rengimas yra glaudžiai susiję. Basanavičius rugpjūčio 24 d. „Vilniaus žiniose'' paskelbė kreipimąsi „Vyrai, į darbą!"[625], kuriame ragino lietuvių inteligentus kuo gausiau susirinkti į pirmą platų „Lietuvių vakarą'' Vilniuje, vyksiantį rugpjūčio 28 d., ir po jo siūlė aptarti draugijos steigimą. Be to, šiame kreipimesi Basanavičius iškėlė mintį sušaukti filologų ir kitų mokslininkų konferenciją, kad būtų pradėtas taip reikalingas lietuvių kalbos rašybos norminimo darbas. Čia galima pridurti, kad Basanavičiui kartu teberūpėjo ir apskritai surasti senovės lietuvių raštą[626].

Taip, rugsėjo 10 d., miesto salėje vyksta lietuvių vakaras-vaidinimas. Programoje Vaižganto komedija „Nepadėjus nėr ko kasti'', M. Petrausko operetė „Kaminkrėtys ir malūninkas'', choro atliekamos lietuviškos dainos. Štai kaip apie tą vakarą atsiliepė spauda:

> „Įvykusis užvakar lietuvių vakaras Vilniaus miesto salėje buvo puikiausias iš visų Vilniuje buvusių ligšioliai tos rūšies lietuvių pasilinksminimų. Pirmas ir svarbiausias dalykas tas, kad šį kartą viskas buvo grynai lietuviška, originališka, ir komedija („Nepadėjus – nėr ko kasti'') ir operetė („Kaminkrėtys ir maluninkas''), o apie dainas nėra ką kalbėti. Ir komediją, ir operetę, kaipo artistai-mylėtojai, žaidė labai gerai. Tarp Vilniaus žaidėjų-mylėtojų yra, stačiai galima sakyti, tikrų scenos talentų. Paimkime kad ir p. Gaidelionį, kurs jau ne pirmą kartą pasirodo. Jo žaidimas daro ant žiūrovo visišką iliuziją.[...]
>
> Tautiškųjų dainų skyrius stačiai pakėlė entuzijazmą publikoje. Kitas dainas turėjo dainuoti po tris sykius, ir publika klausė atsistojusi, išreikšdama savo pagarbą.
>
> Vyriausiąją vakaro galvą ir operetės autorių p. Petrauską publika iššaukė ant scenos ir iškėlė jam milžinišką ovaciją''[627]

Šio vakaro metu Basanavičius susipažįsta su Hipolitu Gegužinskiu, advokatu iš Petrakavo, girininku Pauliumi Matulioniu, kun. dr. J. Stankevičium iš Suvalkų, Jonu Jablonskiu ir kitais

[623] Ten pat.
[624] Ten pat.
[625] *Basanavičius J.* Vyrai, į darbą! // Vilniaus žinios. 1905 08 24 (09 06). Nr. 205.
[626] *Basanavičius J.* Prašymas! // Vilniaus žinios. 1905 09 01 (14). Nr. 212.; *Basanavičius J.* Gelgaudiškio inteligentams! // Vilniaus žinios. 1905 09 03 (16). Nr. 214.
[627] Atbalsiai // Vilniaus žinios. 1905 08 30 (09 12). Nr. 210.

lietuvių inteligentais. Vaidinimo pertraukų metu su jais kalbamasi apie Mokslo draugijos įkūrimą[628]. „„Lietuvių vakarui'' [...] pasibaigus, susirinkome apė 20 vyrų kambarėlyje už kulisų, toje pat salėje, ir iki 4 ar 5 val. naktyje kalbėjomės apė „L. Mosklo Draugijos'' įsteigimą''[629] – prisimena Basanavičius.

Ir jau kitą dieną, rugsėjo 11-tą, po pietų J. Vileišio bute (Odminių g.) susirinkę tie patys lietuvių inteligentai ir po 3 valandas trukusių svarstymų nutaria įsteigti Lietuvių mokslo draugiją. Pirmas nutarimo punktas skelbia: „Įsteigti V i l n i u j e lietuvių tautos ir krašto tyrinėjimui ir mokslo platinimui - „Lietuvių Mokslo Draugiją (išretinta mano – V. B.)''[630]. Išrenkamas komitetas įstatamas (statutui) parengti: J. Basanavičius, J. Jablonskis, P. Matulionis, J. Vileišis ir J. Stankevičius. Nutarimų protokolą pasirašo J. Basanavičius, K. Aglinskas, M. Davainis-Silvestraitis, I. Gegužinskis, J. Jablonskis, J. Jasaitis, kun. A. Lastauskas, P. Matulionis, Matulaitis, dr. K. V. Paulavičius, J. Pesys, J. Paršaitis, Z. Pšibiliauskienė, P. Rimša, kun. dr. J. Stankevičius, J. Šlapelis, P. Vileišis, J. Vileišis, O. Vileišienė, K. Vilimavičius, A. Zmuidzinavičius ir kt[631] - iš viso 21 žmogus. Šiame susirinkime Basanavičius susipažįsta su lietuvių beletriste Zofija Pšibiliauskiene-Lazdynų Pelėda.

Po aptarto susirinkimo Basanavičius ima rengti draugijos įstatus, pasiremdamas Vienos Antropologų draugijos ir Rusijos Geografų draugijos Peterburge įsatatų pavyzdžiais. Pirminį įstatų variantą Basanavičius parengia ir komiteto svartymu pateikia rugsėjo 18 d. Rugsėjo 19-20 d. juos koreguoja. Spalio 2 (15) d. pas Basanavičių susirinkę J. Vileišis, J. Jablonskis ir P. Matulionis juos dar kartą redaguoja, o spalio 3 (16) d. draugijos komiteto susirinkime įstatai priimami[632]. Įstatų protokolą pasirašė: J. Basanavičius, J. Jablonskis, P. Matulionis, J. Vileišis ir kun dr. J. Stankevičius[633].

Analizuojant Basanavičiaus parengtą Lietuvių mokslo draugijos įstatų projektą reikia pasakyti, kad jo turinys, nepaisant kai kurių nedidelių draugijos organizaciją liečiančių korekcijų, per dėm nesiskiria nuo komiteto priimto ir vėliau Rusijos valdžios oficialiai patvirtinto įstatų varianto. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad projekte buvo detaliau išvardinti draugijos tikslai ir veiklos sritys. Buvo numatyta užsiimti: „somatiška lietuvių antopologija, antopometrija, kraniometrija'', „tautos ekonomišku būviu'', „lietuvių tautos daile (=menu – V. B.)'', „tautos ir <u>kultūros</u> istorija (pabraukta mano – V. B.)'', „kalba bei jos tarmėmis'' bei „Lietuvos geografija, geologija ir kitais gamtos mokslais''[634] Galutinėje įstatų redakcijoje draugijos mokslinės veiklos sritys buvo labiau

[628] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 175-176.
[629] *Gerulis L. [Gira L.].* Lietuvių mokslo draugija... P. 9.
[630] Nutarimas įsteigti draugiją // LLTIB RS. F22-5. L. 2.
[631] Ten pat.
[632] *Gerulis L. [Gira L.].* Lietuvių mokslo draugija... P. 9.; *Jurginis J.* Lietuvių mokslo draugija... P. 38.
[633] LMD įstatų projektas // LLTIB RS. F22-6. L. 27.
[634] Ten pat. L. 22.

apibendrintos, tačiau esminis draugijos tikslas - „ištardyti lietuvių tautą ir jos apgyventą kraštą'' – dėl to nepasikeitė[635].

Straipsnyje „Apie „Lietuvių mokslo draugiją'''', išspausdinatme lapkričio 9 (22) d. „Vilniaus žiniose'', Basanavičius pateikė pagrindinius įstatų punktus ir išsakė nuomonę, jog oficialiai Lietuvių mokslo draugija galėtų būti įsteigta per Lietuvių suvažiavimą Vilniuje, kuomet „apsvarstymą politiškųjų Lietuvos dalykų pabaigę, galėsime draugijos statutus priimti ir, tokiu būdu, jai gyvastį įkvėpti''[636]. Kaip matome šios dvi akcijos – Lietuvių suvažiavimas ir Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas – Basanavičiaus buvo aiškai skiriamos. Tačiau šis sumanymas nebuvo įgyvendintas, nes, kaip teigia E. Motieka, Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas – kaip teorinis lietuvių tautos kultūrinių ir politinių aspiracijų pagrindimas - to meto revoliucinėmis aplinkybėmis daugeliui suvažiavimo dalyvių būtų nesuprantamas[637].

Taigi, Lietuvių mokslo draugijos įsteigimas ir galutinis įstatų patvirtinimas užtruko. Po Didžiojo Vilniaus seimo kilus carinės valdžios reakcija ir prasidėjus jame dalyvavusių lietuvių persekoijimui, Basanavičius saugumo sumetimais išvyksta iš Vilniaus į Peterburgą. Kaune dar 2 mėn. sulaikomas Basanavičiaus bulgariškas pasas. Ir nors nusprendžiama draugijos steigėjams susirinkti dar birželio 15 (28) d., tačiau įstatai valdžios įstaigoms tvirtinti pateikiami tik 1906 m. lapkričio 19 (gruodžio 2) d. Kadangi draugijos veiklos ribos – etnografinė Lietuva, tai Vidaus reikalų ministerija įstatus pasiuntė ir Varšuvos generalgubernatoriui. Įstatai galutinai patvirtinti ir Vilniuje įregistruoti tik 1907 m. vasario 15 (28) d.[638]. Įstatus patvirtinus jie atskira knygele buvo išleisti ne tik lietuvių, bet ir lenkų, rusų, vokiečių kalbomis. Tuo metu Basanavičius kartu parengia medžiagą ir draugijos leidinio - „Lietuvių tauta'' – pirmąjam numeriui[639].

Atkreiptinas dėmesys, kad Lietuvių mokslo draugijos steigiamojo darbo metu, kovo 5 d., Basanavičius su M. Davainiu-Silvestraičiu tarėsi dėl „lenkų kalba lietuvių dvasioje'' laikraščio „Litwin'' (vėliau „Litwa'' pavadinto) leidimo[640]. M. Davainis-Silvestraitis šio laikraščio projektą buvo parengęs dar 1905 m. spalio mėn.[641]. Po Didžiojo Vilniaus seimo vienas esmingiausių uždavinių buvo visuomenės vienijimas siekiant valstybingumo, visų pirma – Lietuvos autonomijos Rusijos imperijos sudėtyje. Tam „Litwa'' ir turėjo pasitarnauti. Šis projektas bylojo apie labai aiškią pilietinę programą: ugdyti tautine dvasia lietuviškai nemokančius, bet lietuviais besijaučiančius asmenis.

---

[635] Ten pat.; Lietuvių mokslo draugijos įstatai. Vilnius, 1907. P. 3.
[636] *Basanavičius J.* Apie „Lietuvių mokslo draugiją'' // 1905 11 09 (22). Nr. 263.
[637] *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas. P. 74.
[638] *Gerulis L. [Gira L.].* Lietuvių mokslo draugija... P. 9.; *Jurginis J.* Lietuvių mokslo draugija... P. 38.
[639] *Basanavičius J.* Rankraštinė medžiaga „Lietuvių tautai'' // LLTIB RS. F2-347.
[640] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 192.
[641] *Davainis-Silvestraitis M.* Projekt „Litwa'' // LLTIB RS. F1-1040

Tiesa, pirmas „Litwa'' numeris 2000 egz. tiražu pasirodo tik 1908 m. liepos mėn[642]. Pažymėtina daili, iškalbinga laikraščio vinjetė: tautinė juosta, apsivyniojusi apie raidę „L'', o greta – etnografinis Lietuvos žemėlapis. Tai rodo, kad nors ir išleidžiamas lenkų kalba, tačiau laikraščio leidėjai neišsižada istorinės-etnografinės būsimos Lietuvos pozicijos. Redaktoriaus vedamajame straipsnyje „Santarvė dėl kalbų'' („Zgoda co do języków'') rašoma: „Santarvę, katalikiškoje iš esmės Lietuvoje, bus galima pasiekti tada, kai jos gyventojai supras, kad yra pagal kilmę lietuviai arba kad yra vienos žemės piliečiai''. O toliau: „Daugelis iš jų [lietuvių – V. B.] nepaisant to, jog vartoja lenkų kalbą, protestuoja prieš tai, kad būtų vadinami lenkais, nes laiko save lietuviais. Kadangi šiandien lietuviai kalba trimis kalbomis [lietuvių, lenkų, baltarusių – V. B.], tad privalo turėti savo literatūrą tomis trimis kalbomis [...] Tegu kalbos skirtumas nedrasko vienalytės tautos, vienos žemės vaikų''[643]. Taigi, vienos kalbos vyravimui, monopoliui priešpastatoma tautinė sąmonė... Tai atitiko daugelio lenkų ir lietuvių anuometines nuotaikas, pavyzdžiui, M. Römeris rašė: „Kalba yra vien įrankis, vien forma, bet neišreiškia visuomeniško skirtumo turinio''[644].

Kaip pažymi A. Kalėda, šis pilietinio integralumo projektas buvo vykdomas per visus šešis laikraščio leidimo metus (iki 1914 m.). Jame savo straipsnius spausdino ir Basanavičius, ir kiti lietuvių veikėjai[645]. Šis lietuviškoje istoriografijoje beveik užmirštas laikraštis, be abejo, reikalauja atskiro išsamaus tyrimo.

Draugijos įstatus valdžiai patvirtinus pradėta ruoštis steigiamajam susirinkimui. Kovo 7 (20) d. 8 val. vakaro įvyksta draugijos steigėjų posėdis, kuriame iš 12 pakviestų dalyvauja 8 steigėjai: J. Basanavičius, M. Davainis-Silvestraitis, P. Matulionis, J. Vileišis, kun. J. Ambraziejus, A. Vileišis, P. Vileišis ir St. Matulaitis[646]. Posėdį pradeda Basanavičius, kuris trumpai apžvelgia draugijos organizavimo pradžią. Posėdyje nutariama atspausdinti draugijos įstatus atskiromis knygelėmis 1000 vnt. tiražu. Visuotinį-steigiamąjį susirinkimą nutariama surengti kovo 25 (balandžio 7) d., 4 val po pietų salėje Vilniaus g. Nr. 28. Taip pat sudaromas preliminarus sąrašas veikėjų, kuriuos numatoma atskirais asmeniniais laiškeliais pakviesti į steigiamąjį susirinkimą. Į šąrašą įtraukiama daugiau kaip šimtas pavardžių, tarp kurių F. Fortunatovas, E. Volteris, J. Smilgevičius, M. Lozoraitis, K. Grinius, P. Kriaučiūnas, K. Aglinskas, F. Bortkevičienė, D. Malinauskas, A. Domaševičius, I. Gegužinskis, S. Narutavičius, A. Bruožis, V. Storasta (Vydūnas), draugijos „Litauische literarische Gesellschaft'' atstovai ir kiti[647].

---

[642] Litwa. 1908. Lipiec. Nr. 1.
[643] *M. D. S. [Davainis-Silvestraitis M.]*. Zgoda co do języków // Litwa. 1908. Lipiec. Nr. 1.
[644] Cit. iš: *Miknys R., Motieka E*. Tautiškoji lietuvių demokratų partija... P. 110.
[645] *Kalėda A*. Integralumo strategijos (M. Davainio-Silvestraičio „Litwa'') // Vilniaus kultūrinis gyvenimas, 1900-1940. Vilnius, 1998. P. 115.
[646] LMD. Protokolas isteigėjų susirinkimo // LLTIB RS. F22-5. L. 3.
[647] Ten pat. L. 3-4.

Kovo 12 (25) d. Basanavičius su M. Davainiu-Silvestraičiu tvarko pakvietimus į Lietuvių mokslo draugijos įsteigtuves[648]. Kovo 19 (balandžio 1) d. įvyksta paskutinis parengiamasis draugijos steigėjų susirinkimas. Jame dalyvavo J. Basanavičius, Bagdonavičius, P. Matulaitis, inž. P. Mašiotas, M. Davainis-Silvestraitis, A. Vileišis ir J. Vileišis, kurie ir pasirašė nutarimų protokolą. Jame buvo svarstomi steigiamojo Lietuvių mokslo draugijos susirinkimo bendrosios tvarkos klausimai. Protokole numatyta įžanginė Basanavičius kalba (trumpa draugijos istorijos apžvalga bei paties susirinkimo tvarkos ir užduoties pristatymas), draugijos įstatų perskaitymas, narių į draugiją įrašymas, 9 narių draugijos komiteto išrinkimas ir kt. Protokole taip pat numatyta apsvarstyti draugijos patalpų, viešo knygyno ir muziejaus bei draugijos mokslo leidinio klausimus. Protokolo pakutiniame 7 paragrafe ties „narių pasiūlymų'' eilute yra įrašyta Domaševičiaus pavardė. Basanavičius autobiografijoje rašo, kad dar kovo 9 (22) d. dr. A. Domaševičius jam pasiūlęs prie steigiamos Mokslo draugijos organizuoti „Lietuvos vaistytojų kuopą''[649]. Šis pasiūlymas, matyt, ir turėjo būti pateiktas viešam svarstymui per steigiamąjį susirinkimą.

Steigiamasis susirinkimas. 1907 m. kovo 25 (balandžio 7) „Vilniaus kanklių'' salėje (Vilniaus g. 28) įvyksta steigiamasis Lietuvių mokslo draugijos susirinkimas. Jame dalyvavo daugiau kaip 40 asmenų – dauguma žymesniųjų to meto inteligentų[650]. Susirinkusieji pažnibždom „vieni kitų klausė: „kas tas toks ten kėdėje? bene tai tasai Volteris? Bene tai tasai Dambrauskas, tasai garsus publicistas, matematikas ir esperantistas''?''[651] – vaizdžiai susirinkime tvyrojusią pakilią atmosferą prieš prasidedant posėdžiui nupasakojo L. Gira.

„Mes šiandien čion gana skaitlingai susirinkome prie „Lietuvių Mokslo Draugijos'' radynų, - tokiais žodžiais posėdį pradėjo Basanavičius, - Pas kitas tautas, kultūroj už mus aukščiau stovinčias, tokios Draugijos įsteigimas, rasi, nebūtų teip įžymus, kaip lietuvių tautos gyvenime, tos būtent tautos, kuriai tik pastaraisias metais tepalengvėjo kelias prie š v i e s o s ir l a i s v ė s (išretinta mano – V. B.)''[652]. Jis glaustai ir vaizdingai papasakojo apie nelengvą idėjos brandinimo ir realizavimo kelią, supažindimo su Lietuvių mokslo draugijos tikslu ir numatomais darbais: „[...] užsiiminės lietuvių antropologija, etnologija, etnographija, archaiologija, historija ir kitomis mokslo šakomis. Draugijos tad tikslas – plačioje prasmėjė imant – tardymas pirmučiausei lietuvių, k a i p o ž m o n i ų, ir kaipo atskiros tautos ir josios įvairių phyziškų ir k. įpatybių (išretinta mano – V. B.)''[653]. Įžanginėje kalboje Basanavičius glaustai bet konceptualiai nusakė ir Lietuvos istorijos tyrimų kryptį: „Lietuvos historija [...] turinti savyje tiktai skeletą be kūno ir dvasios. [...] bet k o k i a b u v u s t a u t o s k u l t ū r a, jos ekonomiškas gyvenimas, apė tai labai menkai ką žinome.

[648] *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 193.
[649] Ten pat. P. 192.
[650] LMD steigiamojo susirinkimo protokolas // LLTIB RS. F22-5. L. 6.; *Gerulis L. [Gira L.]*. Lietuvių mokslo draugija... P. 6.
[651] *Gerulis L. [Gira L.]*. Lietuvių mokslo draugija... P. 6.
[652] Ten pat.
[653] Ten pat. P. 10.

Šitame tad dalyke Vilniaus Centrališkas Arhyvas, „Lietuvos metrika'' Maskvoje ir k. archyvuose randamiejie dokumentai ir įvairi kita raštiškoji medega ilgainiui suteiksią be galo daug žinių apė lietuvių tautos šitame krašte g y v e n i m ą ir vargus (išretinta mano – V. B.)''[654].

Anot L. Giros, „d-ras Basanavičius, kalbą pabaigęs, paakino, kad organizacijos komiteto darbas šituomi pasibaigia, todėlei užkvietė susirinkusius išsirinkt šitam įsteigiamajam susirinkimui pirmasėdį ir sekretorių. Susirinkusieji, persiėmę savo misijos svarbumu, rimtai ir ramiai pradėjo įsteigiamąjį darbą. Ir darbas vyko gerai ir sparčiai''[655].

Pirmininkavo E. Volteris, sekretoriaus pareigas ėjo J. Vileišis. Perskaičius įstatus, į draugiją buvo priimami nariai. Narių steigėjų buvo dvylika: J. Basanavičius, kun. J. Ambraziejus, G. Landsbergis-Žemkalnis, J. Mašiotas, J. Bagdonas, St. Matulaitis, P. Vileišis, A. Vileišis, J. Vileišis, M. Davainis-Silvestraitis, A. Smetona ir P. Matulionis. Į draugiją buvo pakvieti E. Volteris, kun. J. Tumas, kunigaikštis Jonas Gediminas Beržanskis-Klausutis, kun. A. Dambrauskas, kun. K. Šaulys, Vl. Nagevičius, kun. Vl. Mironas, D. Malinauskas, K. Aglinskas, A. Domaševičius A. Žmuidzinavičius ir kt. – iš viso 21 žmogus. Negalėjo atvykti, bet atsiūstais gausiais sveikinimais norą įstoti į draugiją pareiškė dar 42 asmenys: F. Fortunatovas, A. Šachmatovas, G. Iljinskis, K. Būga, A. Voldemaras, P. Kriaučiūnas, J. Smilgevičius, K. Grinius, kun. J. Stankevičius, I. Gegužinskis, J. Jablonskis, G. Petkevičaitė-Bitė, J. Jablonskis, J. Kriaučiūnas, St. Narutavičius ir kt. Vienuolika dalyvavo svečių teisėmis tarp kurių A. Bruožis, Pr. Klimaitis ir kt[656].

Įdomu, kad ypatingą pagarbą draugijos įkūrimui išreiškė Karaliaučiaus universiteto profesorius dr. Adalbertas Bezzenbergeris, kuris ta proga atsiuntė Basanavičiui lietuviškai rašytą laišką:

„Karaliauczuje 5. IV. 07.

Garbinamasis Pone!

Už Jūsų meilingą paraszymą labai dėkawodams asz Tamstų meldžiu, mane priimti į „Lietuvių Mokslo Draugijos'' draugų skaitlių, ir pasilieku, draugystei bagotingą naudą vėlydams.

Jus wiernai garbinąsis, A. Bezzenberger''[657]

Šitie 86 žmonės, Basanavičiaus idėjos atvesti į tą istorinę balandžio 7-ąją, ir įkūrė Lietuvių mokslo draugiją bei įgalino ją imtis darbo, nes tą pačią dieną buvo išrinktas ir pirmasis draugijos komitetas tolesnei veiklai organizuoti. Komiteto pirmininku išrinktas J. Basanavičius, nariais: P. Matulionis (vicepirmininkas), St. Matulaitis (vicepirmininkas), A. Smetona (knygininkas), J. Vileišis (sekretorius), A. Vileišis (iždininkas), P. Vileišis, J. Tumas, Bagdonavičius (pavaduotojai)[658]. O K. Aglinskas jau tą vakarą paaukojo draugijai 200 rb. ir atsižvelgiant į 6-tą

[654] Ten pat. P. 10-11.
[655] Ten pat. P. 11.
[656]LMD steigiamojo susirinkimo protokolas... L. 6-9.; Visuotinas įsteigiamasis „Lietuvių mokslo draugijos'' susirinkimas // Vilniaus žinios. 1907 03 27 (04 10). Nr. 70.
[657] *Gerulis L. [Gira L.]*. Lietuvių mokslo draugija... P. 12.
[658] LMD steigiamojo susirinkimo protokolas... L. 7.

įstatų paragrafą tapo draugijos nariu-labdariu – susirinkimas pirmąjį draugijos labdarį pasveikino triukšmingu plojimu! [APTIEKORIUS]

Apie 12 val. vakare uždarydamas steigiamąjį draugijos susirinkimą, Basanavičius išsakė tvirtą viltį, kad netolimoje ateityje Lietuvių mokslo draugija taps Lietuvos Mokslų Akademija. „Lai gyvuoja Lietuva!''[659] – sušuko. O dienoraštyje įrašė: „Balanžio 7 (kovo 25) d. buvo viena svarbiausių lietuvių atgimimo istorijos diena – Lietuvių Mokslo draugijos įsteigimas Vilniuje''[660]. [JUOSTOS]

JUOSTOS

Okupuotas Vilnius, 1927 m. vasaris. Senyvas, silpnos sveikatos ir nuolatinių lenkų represijų nualintas Basanavičius, siekdamas lentynoje knygos, nukrenta nuo kėdės ir stipriai užsigauna šoną. Po poros dienų, vasario 7 d., jau sergantis jis pervežamas į Lietuvių poliklinikę. Vasario 16 d., minint 9-ąsias Lietuvos valstybės atkūrimo metines, Pirklių klube susirinkusiai Vilniaus lietuvių bendruomenei giedant tautos himną, 18 val. 50 min. šis didis lietuvis, prieš tai kun. Viskantui suteikus jam ligonio patepimo sakramentą, ramiai miršta.

17 d. Kauną per Daugpilį pasiekia žinia apie Basanavičiaus mirtį – Ministrų Kabineto nutarimu Nepriklausomoje Lietuvoje skelbiamas penkių dienų gedulas. 19 d. nubalzamuotas velionio kūnas su perjuostu per petį plačiu valstybinių spalvų kaspinu pašarvojamas Lietuvių poliklinikos salėje; prie karsto stovi skautų sargyba su gedulinga vėliava.

20 d. pavakary velionio karstas iš Lietuvių poliklinikos, lydint gausiam žmonių būriui, tarp jų ir 12 žmonių Kauno delegacijai (M. Biržiškai, J. Vileišiui, J. Tumui, A. Janulaičiui, S. Kairiui ir kt.), buvo nulydėtas į baziliką. Kitą dieną, vasario 21 d., pilnutėlėje žmonių bažnyčioje Vilniaus arkivyskupas R. Jałbrzykowskis laikė šv. mišias, kun. prof. Petras Kraujalis lietuviškai ir lenkiškai pasakė pamokslą, giedojo Vladislava Giedraitienė, Antanas Sodeika, Vilniaus lietuvių moksleivių choras. 12 val. Basanavičiaus karstas išlydėtas į Rasas – dalyvavo tūkstančiai žmonių, todėl eisena nusitęsė arti kilometro; be to, gatvėse abiejose eisenos pusėse stovėjo minių minios vilniečių. Rasose prie kapo kalbėjo 11 lietuvių, 2 lenkai, gudas ir žydas: Laikinojo Vilniaus Lietuvių Komiteto pirmininkas dr. D. Alseika palygino velionį su Vytautu Didžiuoju; Lietuvos universiteto rektorius prof. M. Biržiška nurodė velionio Vilniaus idealą - „į kur turi būti nukreiptos mūsų akys ir žygiai''; Varšuvos seimo atstovas gudas kun. Adomas Stankevičius gudiškai sakė: „kai priešas užtraukė lietuvių tautai mirties raudą, velionis pakėlė sumindžiotą trispalvę vėliavą ir nurodė savo tautai kelią, kuriuo eidama ji laimėjo''; o „Przegląd Wileński'' redaktorius, krajovcas, Liudvikas Abramovičius lenkiškai kalbėjo: „šaukdamas atgimti lietuvių tautą, velionis kartu ramstė laisvos ir nepriklausomos, bendros mums visiems, sujungtos tėvynės rūmus'', „dabar žiema, ir įberiame šaltos žemės saujas ant kovotojo dėl Lietuvos laisvės karsto, bet ateis pavasaris, atšils žemė ant Basanavičiaus kapo ir nutirps ledai

[659] *Gerulis L. [Gira L.]*. Lietuvių mokslo draugija... P. 14.
[660] *Basanavičius J.* 1907 m. dienoraštis // LLTIB RS. F2-27.; *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika… P. 193.

nuo žmonių širdžių, ir džiaugsis Jo vėlė, jog Jo p a s ė t o j i s ė k l a d a v ė t o k į g r a ž ų v a i s i ų (išretinta mano – V. B.)''[661].

Ant kapo buvo sudėta apie 70 vainikų: apie 25 nuo Vilniaus lietuvių organizacijų (Lietuvių mokslo draugijos, Vytauto Didžiojo gimnazijos, Laikinojo Vilniaus Lietuvių Komiteto ir kt.), apie 10 nuo atskirų Vilniaus lietuvių šeimų (E Vileišienės - „Lietuvių mozei'', Alseikų, Stašių, Šlapelių ir kt.), apie 5 nuo Vilniaus krašto lietuvių (suvalkiečių, seiniečių, gervėtiečių), apie 20 iš Nepriklausomos Lietuvos (apie 10 nuo Lietuvos universiteto, jo fakultetų, studentų organizacijų ir t.t., nuo partijų ir kt.), 5 nuo užsienio lietuvių (Vilniaus Vadavimo Komiteto Čikagoje, Daugpilio lietuvių draugijos, Varšuvos, Italijos), 5 nuo kitataučių (3 nuo gudų mokslo ir švietimo organizacijų, 1 nuo Vilniaus lenkų demokratų, 1 trimis kalbomis - „vialikomu vilnianinu – vielkiemu wilnianinowi – didžiajam Vilniaus mylėtojui'' – Vilniaus universiteto „tuteišyja studency – studency krajowcy'' – šio krašto studentai''). O vieno vainiko juosta buvo taip užrašyta: „Ojcu Naszego Narodu D-wi Basanowiczowi – Litwini Mówiący po polsku''[662].

Neveltui po mirties Basanavičius vadintas Vytautu II-uoju: jis, kaip anuomet Vytautas Didysis, ne skaldė, o vienijo visuomenę bendra idėja – Lietuva.

[661] *Biržiška M.* Vilniaus golgota. Vilnius, 1992. P. 433-439.
[662] Ten pat. P. 439.; Lietuvių tauta. Vilnius, 1928. Kn. 4. Sąs. 2. P. 327.

IŠVADOS

1. Specifiniais bruožais pasižymintis gimtųjų Bartininkų *istorijos kraštovaizdis*, visų pirma paženklintas dar neišblėsusiom „kryžiokiškom tradicijom'' ir apylinkių gyventojų atmintyje gyvu gerokai vėlyvu baudžiavos įvedimu (apie XVIII a. pab.), meile apgaubta namų aplinka, paties Basanavičiaus asmeniniai būdo bruožai, kartu su ankstyvoje jaunystėje įgytomis kompetencijomis ir, svarbiausia, jam jau nuo mažens tėvų perduota anuomet „kur tai nuo Vilniaus'' atsikėlusių prosenelių gyva „ano laimingesnio laiko'' kultūrinės atminties tradicija, leidžia pagrįstai kelti Basanavičiaus tapsmo „dvasios aristokratu'' prielaidą.

2. Pagal bendruosius pasaulėžiūros ir mąstysenos bruožus Basanavičius apibūdintinas kaip romantininės prigimties antropologas, siekęs pažinti jam labiausiai rūpėjusį pamatinį žmogaus prigimties ir žmogaus esmės klausimą. Iš esmės besivadovaudamas pozityvistine metodologija ir siekdamas laikytis mokslinio tyrinėjimo būdo, kultūros istorijos tyrimuose jis sykiu įteisino psichologiniu įsijautimu pagrįsto kūrybiško interpretavimo galimybę.

Basanavičiaus nuosekli, rimta ir moksliškai pamatuota publicistika, natūralu, taip pat buvo visų pirma subordinuota *žmogui,* kaip pamatinei vertybei.

3. Basanavičiaus istoriosofinis santykis su Vilniumi visų prima pasižymėjo senojo, dar ikikrikščioniško Vilniaus apmąstymo prioritetu, ypatingą pagarbą išreiškiant sostinės įkūrėjo Gedimino asmeniui, jo veiklai. Vilniaus lietuviškumą Basanavičius apmąstė visos nuoseklios Vilniaus istorinės raidos, nuo pačių seniausių laikų iki XX a. pr., kontekste.

Basanavičius, plačiai remdamasis istoriniais dokumentais, istoriografija, statistiniais duomenimis, amžininkų liudijimais ir kitais šaltiniais, suformulavo moksliškai pagrįstas darbines tezes: 1) laikotarpiu tarp 1840 ir 1850 m. Lietuvoje būta daug bajorų, kurie namuose vartoję lietuvių kalbą ir save vadinę lietuviais; 2) tarp 1850–1860 m. Vilniaus apskrities gyventojai tebekalbėję lietuviškai; 3) pačiame Vilniuje tuo metu dar plačiai tebevartota lietuvių kalba.

Basanavičius kelia esminį klausimą: kaip ir kokiu būdu, vos per 40 metų, t.y. maždaug tarp 1850/1860-1897 m., lietuvių dvasia bajorų tarpe staiga išnyko, o lietuvių kalba Vilniuje bei plačioje jo apskrityje pražuvo? Čia pat korektiškai pažymi, kad įvardyti visas priežastis kodėl Lietuvos bajorai išsižadėjo tautiškumo neapsiima, nes tam dar nėra surinkta visa medžiaga.

Vilnius, pasak Basanavičiaus, būdamas etnografiškoje Lietuvoje, pirmiausia traukė prie savęs lietuvius. Istoriniai dokumentai liudija, kad jau nuo gilios senovės Vilniuje, tarpe lietuvių, ėmė apsigyventi ir kitos įvairios tautos: gudai, totoriai, žydai, vokiečiai, lenkai, bet jų skaičius

visada buvo nedidelis. Duomenų apie masišką lenkų apsigyvenimą Vilniuje žinomuose istoriniuose dokumentuose nėra.

Vilniaus lietuviai ištautėdami priėmė lenkų kalbą ir tapo ,,lenkais'' vadinami, nors antropologišku atžvilgiu jie tebebuvo lietuviai, ką aiškiausiai liudijo bei amžinai liudys ir jų didesnės dalies lietuviškos pavardės. Tūkstančiai tokių žmonių 1897 m. surašymo metu buvo prirašyti prie ,,lenkų'', nes buvo tautiškai nesusipratę, o surašinėjimo agitatoriai pasinaudojo tokiu lietuvių tamsumu. Basanavičius pabrėžia būtinumą išsiaiškinti tikrųjų lenkų iš Lenkijos atsikėlusių skaičių Vilniaus gyventojų tarpe.

Basanavičiaus pagrįstai suformuluotos Vilniaus/Pietryčių Lietuvos nutautimo istorinės problemos moksliškai tebeaktualios iki šiol.

4. ,,Atsišaukimas į lietuvių tautą'' – nuoseklus, subalansuotas politinis dokumentas. Basanavičiaus suformuluotas taip, kad būtų suprantamas visiems gyventojų sluoksniams: kvietimą susirinkti apsvartyti Lietuvos politinę padėtį ir ne bet kur, o Lietuvos sostinėje Vilniuje, Lietuvos gyventojai suprato ir gyvai į jį atsiliepė.

Reikšminga, jog siūloma atvykti visiems lietuviais save identifikuojantiems: tuo pripažįstamos ne tik visų luomų lygios teisės dalyvauti suvažiavime, bet ir lietuviais save laikančių lenkiškai kalbančių Lietuvos dvarininkų teisė reikšti savo aspiracijas lietuvių politinėje struktūroje.

,,Atsišaukimas'' – tai ir viršpartinis dokumentas, apeliuojantis į pilietinius jausmus, kartu ir į moralinę kiekvieno lietuvio atsakomybę. Jau vien šio pilietinio imperatyvo formulavimas rodo, kad suvažiavimo organizatoriai neabejojo, jog yra visos prielaidos pilietinei visuomenei kurti.

5. Basanavičiaus vos per dvi dienas perengtas Memorandumas Rusijos vyriausybei -visapusiškai pagrįstas politinės autonomijos projektas - yra išskirtinės svarbos Lietuvos istorijos dokumentas. Pirmiausia tai koncentruota lietuvių tautos kultūrinių ir politinių reikalvimų, paremtų istorine argumentacija, išraiška. Pastebėtina konstitucinė jo forma, logiškos, nuoseklios formuluotės. Tai pirmas po 1863-1864 m. programinis dokumentas, kur Lietuvos autonomijos siekis motyvuojamas istorinėmis tradicijomis. Galima pagrįstai kelti Memorandumo autoriaus -Basanavičiaus - kaip ,,dvasios aristokrato'' prielaidą.

Memorandume Lietuvos ,,plačios autonomijos'' reikalavimai pirmiausia grindžiami tautos apsisprendimo teise. Teigiami lietuvių siekiai ,,žmogaus įgimtų laisvių'' ir ,,autonomijos su įsteigiamuoju seimu senovės Lietuvos sostapylėje Vilniuje'' – neatskiriami dalykai. Memorandumas ir Didžiojo Vilniaus seimo nutarimai labai svariai vienas kitą papildo.

Memorandume pripažįstama lingvistinė ir apskritai kultūrinė polonizacija, tačiau neigiama politinė. Pabrėžiama juridinė ir netgi faktinė LDK ir Lenkijos lygybę žlungant bendrai valstybei XVIII a. pabaigoje.

Memorandume glūdi mintis, kad jau subrendo prielaidos naujai besiformuojančiai etnosocialiniai bendrijai – lietuvių tautai – suvokti save kaip pilietinės ir politinės istorijos subjektą. Lietuvos piliečio sąvoka vienodai taikoma tiek „lietuviams'', tiek „kitoms Lietuvos tautoms''. Modeliuojama pilietinė visuomenė, kurią galima išreikšti formule – lietuvis = Lietuvos valstybės pilietis. Pasisakoma ne už etnokultūrinę asimiliaciją, o už etnopolitinę integraciją.

„Etnografinės Lietuvos'' samprata pakeliama į istorinių tradicijų lygį. Memorandumo rengėjai ir jo autorius Basanavičius aiškiai skiria „etnografinės'' ir „etninės'' Lietuvos sampratas.

Reikalavimas Suvalkų guberniją prijungti prie Lietuvos ryškiausiai iliustruoja ir Lietuvos etnopolitinį atskirumą nuo Lenkijos. Pažymėtina, kad tai argumentuojama ne tik etnine Suvalkijos gyventojų priklausomybe (ji „apgyventa lietuvių''), bet ir istorine tradicija, teigiant, kad šios žemės priklausė Lietuvai iki pirmojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo.

LDK istorinės tradicijos jėga paremtas ir projektuotos Lietuvos autonomijos sostinės klausimas. Vilniaus pripažinimas sostine suvokiamas kaip natūralus ir savaime suprantamas imanentinis dalykas, t.y. kaip Lietuvos valstybingumo šaknis simbolizuojantis reliktas. Vilnius kartu simbolizuoja ir valstybės tęstinumą. Memorandumo autorius Basanavičius šią problemą reflektavo savimonės lygiu. Ji priklauso bendrai dokumente išdėstytai koncepcijai.

Memorandumas skirtas konsoliduoti visai tautai, visoms politinėms partijoms ir grupuotėms, siekiant bendrų tikslų. Dokumentas turėjo nemažą įtaką Didžiojo Vilniaus seimo nutarimams. Svarbiausia, kad pagrindinis Memorandumo reikalavimas - Lietuvos autonomijos siekis – Lietuvių suvažiavime buvo patvirtintas visų socialinių sluoksnių ir politinių partijų bei grupuočių, t.y. visos tautos per savo atstovus, atsiųstus į šį Seimą.

5. Lietuvos (LDK) valstybinių simbolių panaudojimas Lietuvių suvažiavimo metu vienareikšmiškai rodo, kad Basanavičius gerai suvokė LDK valstybinių tradicijų tąsos reikšmę kovojant dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo, t.y. šiuo atveju siekiant modifikuotos jo formos – Lietuvos autonomijos Rusijos imperijos sudėtyje.

6. Basanavičius įžangine Lietuvių suvažiavimo kalba fundamentaliai pagrindė naujus tautos siekius bei tikslus. Jo kreipimesi aptariami klausimai, jo vidinė struktūra, argumentavimo logika, konstitucinė išraiška ir, svarbiausia, aristokratinė dvasia leidžia kalbėti apie valstybinės politikos matmenį. Basanavičiaus mąstymą politinėmis kategorijomis, kartu ir kultūrinių reikalavimų subordinavimą politiniams tikslams rodo visas jo kalbos turinys. Kalba pradedama istorine retrospektyva – Lietuvos sostinės ir šalies valdovo Vytauto Didžiojo laikų priminimu, Vilnių deklaruojant kaip senojo valstybingumo simbolį.

7. Suvažiavimo II posėdyje Basanavičius dėmesį sutelkė į teisinius Lietuvos valstybingumo pagrindimo motyvus. Kaip ir Memorandume Rusijos vyriausybei, jis ne kartą akcentavo LDK istorinių-politinių teisių perimamumą, kartu pabrėždamas lietuvių teisę į visą

Suvalkų guberniją. Tai rodo, kad Basanavičiaus propaguojamos Lietuvos autonomijos ribos – tai lietuvių etnografinės žemės istorine prasme.

8. Basanavičius pateiktą prezidiumo neapsvarstytą papildymą prie suvažiavimo nutarimų – protestą prieš bažnyčios vykdomą Vilniaus vyskupijos lietuvių lenkinimo politiką - suvažiavimas vieningai priėmė. Basanavičiaus rezoliucijos formuluotės neprieštaravo demokratiniams principams. Nepasitenkinimas reiškiamas tuo, kad lenkų kalba propaguojama politiniu tikslu, t.y. prieš lenkų kalbą, kaip kultūrinio gyvenimo realiją, nepasisakoma. Taip pat žadama kovoti ne prieš lenkų kunigus, o prieš ,,lenkomanų'' (t.y. lenkintojų) kunigiją.

9. Pirmuoju Tautiškosios lietuvių demokratų partijos (TLDP) programiniu dokumentu laikytinas Basanavičiaus parengtas ir Lietuvių susirinkimo Vilniuje Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui gr. Vitei adresuotas Memorandumas, kuriame faktiškai buvo suformuluoti būsimosios TLDP programos projekto metmenys.

Esminis partijos principas yra kova už ,,Lietuvos lietuvystę'', kuri statoma ant istoriškai-etnografiško pagrindo. Pasisakoma už lietuvių kalbos ir ,,tėvų palikto būdo'' gynimą ir išsaugojimą bei visapusišką visuomenės švietimą, o partijos būstinė numatoma Lietuvos sostinėje Vilniuje. Didesnė partijos programos dalis turi konstitucinę išraišką.

TLDP programos projektą svariai papildo Manifestas, kurio formuluotėmis, jau iš esmės skirtingai nei propaguota ,,Aušroje'', Lietuvos (LDK) valstybingumo tradicija savimonės lygmenyje išplečiama nuo Vytauto Didžiojo mirties iki 1795 metų, t.y. iki trečiojo ATR padalinimo. Tuo sustiprinamas juridinis ir politinis valstybingumo pagrindas, kuris jau kitu lygiu įgalina reflektuoti LDK istorinių politinių tradicijų tęstinumą.

Svarbiausiu principu Lietuvos valstybei atkurti Basanavičius laiko etnografinį, bet šis principas kartu yra argumentuojamas ir istoriškai. Jo apibrėžiamos tuomentinės Lietuvos etnografinės ribos nedaug skyrėsi nuo ,,krajovcų'' visuomeninės-politinės srovės projektuojamų LDK atkūrimo minimum variantų – Lietuva etnografinėmis ribomis su katalikiška Baltarusija.

TLDP programoje, kuri buvo ilgalaikio perspektyvinio pobūdžio, svarbiausias principas – demokratija - traktuojama ,,plačiąja prasme'', o akcentuojamas tautinės kultūros ir tautiškumo prioritetas nekeliamas aukščiau žmogaus (asmens). TLDP propaguodama tautinės-demokratinės valstybės idėją (*tauta=valstybė*), kartu išsako aiškų siekį užtikrinti visas pilietines ir politines būsimos Lietuvos gyventojų teises.

10. Iš dalies TLDP veiklą pratęsė ,,Sąjunga grąžinti teises lietuvių kalbai Romos katalikų bažnyčiose'' (toliau - ,,Sąjunga''), daugiausiai kovojusi dėl lietuvių kalbos teisių Vilniaus vyskupystės bažnyčiose.

,,Sąjungos'' organizavimosi laikotarpiu Basanavičius parašė Memorandumą popiežiui Pijui X, kuriame pagrinde reikalaujama pripažinti atskirumą ir nepriklausomumą Lietuvos

Bažnyčios nuo Lenkijos Bažnyčios; iš Seinų, Žemaičių ir Vilniaus vyskupysčių sudaryti Lietuvos arkivyskūpiją su centru Lietuvos sotinėje Vilniuje; viso to pasekoje sustabdyti per Bažnyčią varomą Lietuvos lenkinimą. Sumanymo užmojį liudija, kad Memorandumo egzemplioriai sūsti į JAV ir net į tolimąją Australiją.

Memorandume pakankamai plačiai, su liudijimais, aparašomas visas per Bažnyčią skleidžiamas lietuvių lenkinimo mechanizmas ir šio proceso pasekmės: lietuviai lieka tamsūs, prietaringi, žodžiu – tauta demoralizuojama. Pagrįstai įrodinėjama, kad tai netesinga ir nesiderina su Krikščionybės tiesomis. Memorandumu siekiama pagrįsti, kad per Katalikų Bažnyčią skleidžiamas Lietuvos lenkinimas yra politiškai motyvuotas.

11. Basanavičiaus pakvietimas į Pirmosios lietuvių dailės parodos rengimo komitetą suprantamas: jis buvo vienas ryškiausių to meto lietuvių veikėjų, kurio asmeninis autoritetas buvo pripažįstamas Vilniaus miesto mastu. Šiuo atveju nekelia abejonių ir Basanavičiaus kompetencija: su istoriniais šaltiniais, kuriuose atsispindi senovės lietuvių menas, jis buvo puikiai susipažinęs. Pažymėtina, jog 1905 lapkričio mėn. „Vilniaus žiniose'' pasirodžiusiame straipsnyje „Apie senovės lietuvių dailą ir raštą'' paminėdamas paskutinį L. Stuokos-Gucevičiaus katedros perstatymą (1801 m.), Basanavičius pateikia išsamų menotyrinį Vilniaus katedros aprašymą, pagrindinį dėmesį atkreipdamas į senąsias šventyklos freskas.

Basanavičiaus protestas prieš Vilniaus vyskupo E. Ropo pakvietimą į lietuvių dailės parodos atidarymą turėjo pagrindą. Su istoriografiniu teiginiu, jog Basanavičiui katalikybė buvo tik tiek vertinga, kiek ji sutapo su lietuvybe, sutikti negalima nes: 1) Basanavičius niekada netapatino krikščioniškos religijos ir jos idealų su Bažnyčios institucija; 2) tikroji katalikybė, suprasta plačiąja prasme, su lietuvybe nesutapti, juolab jai prieštarauti, negali iš principo.

Pirmosios lietuvių dailės parodos įžanginėje kalboje Basanavičius akcentvo, kad Vilniaus dailės mokyklos lietuviškai nebekalbantys atstovai antopologišku ir etnografišku atžvilgiu dar tebebuvo lietuviai. Išskyrė pirmą kartą viešai eksponuotus M. K. Čiurlionio tapybos darbus.

12. Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas – kaip teorinis lietuvių tautos kultūrinių ir politinių aspiracijų pagrindimas – buvo dėsningas Lietuvos Atgimimo įvykis. Basanavičius steigiamojo Lietuvių mokslo draugijos susirinkimo kalboje pabrėžė, kad draugijos tikslas plačiąja prasme yra „tardymas pirmučiausiai lietuvių, kaipo žmonių'', kas rodo, kad tauta jo nėra keliama aukščiau individo. Pabrėžė visapusiškai objektyvių Lietuvos istorijos tyrimų svarbą ir reikalingumą.

13. Draugijos steigiamojo darbo metu Basanavičius prisidėjo prie M. Davainio-Silvestraičio organizuojamo laikraščio „Litwa'' parengimo, bylojusio apie labai aiškią pilietinę programą: ugdyti tautine dvasia lietuviškai nemokančius, bet lietuviais besijaučiančius asmenis, vienos kalbos vyravimui, monopoliui priešpastatant tautinę sąmonę.

Šis lietuviškoje istoriografijoje beveik užmirštas laikraštis reikalauja atskiro išsamaus tyrimo.

ŠALTINIAI

Archyviniai fondai

Lietuvių literatūros ir tautosaskos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius (LLTIB RS)

F2 – Jono Basanavičiaus

F22 – Lietuvių mokslo draugijos

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAB RS)

F255 – Lietuvių mokslo draugijos

Lietuvos literatūros ir meno archyvas (LLMA)

F33 – Lietuvių dailės draugijos

Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (LNB)

Kauno apskrities viešosios bibliotekos Senųjų ir retų spausdinių skyrius (KAVB)

Publikuoti šaltiniai

1. Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose (Lietuvių raštas, paduotas Jo šventenybei Pijui X. Popiežiui ir visiems S. R. Katalikų Bažnyčios Kardinolams). Kaunas, 1906.
2. *Basanáviczius J.* Apie senovės Lietuvos pylis. Tilžė, 1891.
3. *Basanavičius J.* Baudžiava Lietuvoje. Bartininkų kraštas. Vilnius, 1907.
4. *Basanavičius J.* Iš krikščionybės santykių su senovės lietuvių tikyba ir kultūra. Vilnius, 1913.
5. *Basanavičius J.* Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija, 1851-1922. Vilnius, 1997.
6. *Basanavičius J.* Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai (parengė D. Kaunas). Vilnius, 2001.
7. *Basanavičius J.* Raštai. Kn. 1: straipsniai ir studijos. Vilnius, 2003.
8. *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970.
9. *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga (parengė R. Miknys, E. Motieka) // Lituanistica. 1993. Nr.1(13).
10. *Basanavičius J.* Žirgas ir vaikas. Tilžė, 1885.
11. *Gerulis L. [Gira L.].* Lietuvių mokslo draugija ir jos įsteigimas. Vilnius, 1907.
12. Grovo Kyburg'o kelionė Lietuvona 1397 m. (lietuviškai išguldė J. Basanavičius). Plymouth, PA. 1900.
13. Įstatai sąjungos pagrąžinimui teisių lietuviškajai kalbai Rymo-Katalikų bažnyčiose Lietuvoje. Vilnius, 1907.

14. Jono Basanavičiaus asmeninės bibliotekos katalogas. Vilnius, 2008.
15. *J. S-lius [Basanavičius J.]*. Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos. Vilnius, 1925.
16. *Juška A*. Lietuviškos dainos. Kazanė, 1880.
17. *Landsbergis-Žemkalnis G.* Raštai. Vilnius, 1972.
18. Lietuvių Memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui grafui S. J. Vitei (1905 m. lapkritis) (parengė E. Motieka) // LAIS. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991.
19. Lietuvių mokslo draugijos įstatai. Vilnius, 1907.
20. Lietuvos sienos. Tūkstantmečio istorija. Vilnius, 2009.
21. M. K. Čiurlionis. Kūriniai fortepijonui [Garso įrašas; atlieka R. Zubovas]. Vilnius, 2011.
22. *Römeris M.* Dienoraštis: 1918 m. birželio 13-oji - 1919 m. birželio 20-oji (sudarė B. Makauskas ir R. Miknys). Vilnius, 2007.
23. Stanisław Filibert Fleury, 1858-1915: fotografijos (sudarytoja Jūratė Gudaitė). Vilnius, 2007.
24. Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai (parengė R. Miknys, E. Motieka) // LAIS. T. 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990.
25. *Vaižgantas.* Raštai. T. 4, 12. Kaunas, 1922-1929.
26. *Vileišis P*. Rinktiniai raštai (parengė A. Lapinskienė). Vilnius, 2004.
27. Vilniaus vaizdų atvirukai 1897–1915 (parengė D. Keršytė). Vilnius, 2005.

Periodika

1. Auszra. 1883, 1885-1886.
2. Kurjer Litewski. 1905. Nr. 70, 71.; 1906. Nr. 49, 50, 54.
3. Lietuva. 1926.
4. Lietuvis. 1925, 1926.
5. Lietuvių tauta. 1907-1910, 1925, 1928, 1932, 1935-1936.
6. Lietuvos aidas. 1917-1918, 1928-1930.
7. Lietuvos ūkininkas. 1930.
8. Lietuvos žinios. 1911-1912, 1926-1927, 1930.
9. Lietuwizka ceitunga. 1882.
10. Litwa. 1908.
11. Mūsų senovė. 1921, 1938.
12. Naujoji romuva. 1936-1937.
13. Varpas. 1893, 1898, 1900, 1902, 1904.
14. Vilniaus žinios. 1904-1907.
15. Viltis. 1908, 1911-1912.

16. Židinys. 1931.

LITERATŪRA

1. *Aleksandravičius E.*, *Kulakauskas A.* Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1995.
2. *Aleksandravičius E.* Giesmininko kelias. Vilnius, 2003.
3. *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993.
4. *Almonaitis V.* Žemaitijos politinė padėtis 1380-1410 metais. Kaunas, 1998.
5. *Aničas J.* Petras Vileišis, 1851-1926. Vilnius, 2001.
6. *Anzenbacher A.* Filosofijos įvadas. Vilnius, 1992.
7. *Balandis E.* Ludwikas Abramowiczius Vilniaus klausimu. Kaunas, 2011. (bakalaurinis darbas apgintas VDU istorijos katedroje).
8. *Balinskis M.* Vilniaus miesto istorija. Vilnius, 2007.
9. Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai (sudarė N. Vėlius). T. 1-2. Vilnius, 1996-2001.
10. *Biržiška M.* Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą. T. 1-2. Los Angeles, 1952-1953.
11. *Biržiška M.* Vilniaus golgota. Vilnius, 1992.
12. *Bytautas R.* Tauta ir tautinė sąmonė // Problemos. Vilnius, 1988. T. 39. P. 111-123.
13. *Budvytis V.* Jono Basanavičiaus trakologijos filosofinis pagrindas (antilaikiškumo konceptas). Kaunas, 2011. (VDU istorijos katedra, tiriamasis projektas nr. 3).
14. *Budvytis V.* Lietuvių tautinės savimonės žadinimas „Aušroje'': kalbos aspektas. Kaunas, 2010. (bakalaurinis darbas apgintas VDU istorijos katedroje).
15. *Bumblauskas A.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija. Vilnius, 2010.
16. *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija, 1009-1795. Vilnius, 2005.
17. *Butkuvienė A.* Garsios Lietuvos moterys. Vilnius, 2008.
18. *Čepėnas R.* Naujųjų laikų Lietuvos istorija. T. 1. Vilnius, 1992.
19. *Česnys G.* Jonas Basanavičius – antropologas // Mokslas ir gyvenimas. 1981. Nr. 11.
20. Darbai ir dienos. T. 1(10), 2(11), 4(13), 9(18), 28, 48. 1995-2007.
21. *Daukantas S.* Darbay senuju Lituviu yr Žemaycziu. Kaunas, 1929.
22. Dr. Jonas Basanavičius: 1851-1927. Vilnius, 2009.
23. *Dusburgietis P.* Prūsijos žemės kronika. Vilnius, 1985.
24. *Galaunė P.* Dailės ir kultūros baruose. Vilnius, 1970.
25. *Genzelis B.* Filosofinių idėjų poreikis XX amžiaus pradžios Lietuvoje ir Romanas Bytautas // Problemos. Vilnius, 1988. T. 39. P.108-110.
26. *Genzelis B.* Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.). Vilnius, 1972.
27. *Genzelis B.* Kelias į 1918 metų Vasario 16 – ąją. Vilnius, 2005.

28. *Genzelis B*. Kultūrų sąveika. Vilnius, 1989.
29. *Genzelis B*. Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje: būti ar nebūti Lietuvai? Vilnius, 2005.
30. *Genzelis B.* Vilniaus kultūros pulsas. Švyturys. 1988. Nr. 17-19.
31. *Ginzburg C.* The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller. London and Henley, 1981.
32. *Grigaravičius A.* Jonas Basanavičius – politikas iš reikalo // Kultūros barai. 2011. Nr. 9.
33. *Griškaitė R.* Mykolas Balinskis: kova dėl istorijos? Vilnius, 2005.
34. *Gudaitis L*. Platėjantys akiračiai: lietuvių literatūrinė spauda 1904-1917 metais. Vilnius, 1977.
35. *Gudavičius E*. Pora pastabų apie tautinės lietuvių savimonės atsiradimą // Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje: mokslinių straipsnių rinkinys. Šiauliai, 2007.
36. *Gudienė V., Kaikaris A*. Lietuvos vaistinių įsteigimo datos, steigėjai ir teritorinė-administracinė priklausomybė // Acta Musei Historiae Mediciniae et Pharmaciae Lituaniae. V. II. Kaunas, 1995.
37. Iš A. Žmuidzinavičiaus laiškų tėvui // Kultūros barai. 1977. Nr. 1.
38. *Jucevičius L. A.* Raštai. Vilnius, 1959.
39. *Jurginis J.* 1905 metų revoliucijos įvykiai Lietuvoje. Vilnius, 1958.
40. *Jurginis J*. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962.
41. *Jurginis J*. Lietuvių mokslo draugija // Iš lietuvių kultūros istorijos. T. 8: Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos. Vilnius, 1975.
42. *Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A.* Vilniaus miesto istorija: nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos. Vilnius, 1968.
43. *Kalnius P.* Į modernią Lietuvą – su etnine savimone. Ar tautinis patriotizmas kliudo kurti modernią visuomenę ir mokyklą? // Gimtasai kraštas. Kaunas, 2008. Nr. 1. P. 40-55.
44. *Kamuntavičienė V*. Alvito dekanato parapijos XVII antroje pusėje // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. 33. Vilnius, 2010.
45. *Kiaupa Z.* Lietuvos valstybės istorija. Vilnius, 2006.
46. Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.) (parengė J. Jurginis, A. Šidlauskas). Vilnius, 1988.
47. *Kriaučiūnas J*. Mano praeities vaizdeliai. Kaunas, 1936.
48. *Kuzmickas B.* Tautos tapatumo savimonė. Lietuvių savimonės bruožai. Vilnius, 2007.
49. *Krupavičius M.* Jonas Basanavičius – didis Tėvynės meilės mokytojas. Kaunas, 1927
50. Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 1, 3, 4, 5, 7, 8, 13. Vilnius, 1990-1996.
51. Lietuvių mokslo draugija, 1907-1940. Vilnius, 1997.

52. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas: Lietuvos istorijos skaitinių chrestomatija (sudarė ir parengė A. Baliulis ir E. Meilus). Vilnius, 2001.
53. Lietuvos istorija (ats. red. J. Kiaupienė). T. II, IV, VIII(I d.) Vilnius: LII, 2007-2011.
54. Lietuvos metraštis: Bychovco kronika. Vilnius, 1971.
55. Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas. Vilnius, 1988. T. 1.
56. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1: Feodalinis laikotarpis. Vilnius, 1955.
57. *Mackevičius R.* Daktaras Jonas Basanavičius: jo gyvenimas ir darbai. Vilnius, 1930.
58. *Mackonis R.* Senoji vilniečių karta: portretų eskizai. Vilnius, 1999.
59. *Maknys V*. Lietuvių teatro raidos bruožai. Vilnius, 1972.
60. *Meyer-Benedictsen A.* Lietuva. Bundanti tauta. Studija apie lietuvių tautos praeitį ir dabartį. Vilnius, 1997.
61. *Merkys V*. Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798-1918 m. Vilnius, 2006.
62. *Mickevičius A.* Eilėraščiai. Poemos (sudarė J. Marcikevičius). Pasaul. literatūros b-ka. Kn. 42. Vilnius, 1987.
63. *Mickevičius A.* Gražina. Konradas Valenrodas. Kaunas, 2006.
64. *Miłosz Cz.* Tėvynės ieškojimas: esė. Vilnius, 2011.
65. *Motieka E*. Didysis Vilniaus seimas. Vilnius, 2005.
66. *Nezabitauskis A.* Jonas Basanavičius. Vilnius, 1990.
67. *Norkus Z*. Senoji kultūros istorija ir naujoji kultūrinė istorija // Lietuvos istorijos studijos. T. 15. Vilnius, 2005.
68. *Ozolas R.* Jono Basanavičiaus iššūkiai // Šiaurės Atėnai. 2001 12 01. Nr. 45.
69. *Petrauskienė I.* Vilniaus mokslo bičiulių draugija (1907-1941) // Mokslo draugijos Lietuvoje. Vilnius, 1979.
70. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.) (parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius). Vilnius, 2001.
71. *Pruskus V.* J. Ambraziejus – tautinės savimonės gaivintojas Vilniaus krašte // Problemos. 1991. Nr. 45.
72. *Rimantas J*. Petras Rimša pasakoja. Vilnius, 1964.
73. *Rimša E*. Heraldika: iš praeities į dabartį. Vilnius, 2004.
74. *Römeris M.* Lietuva: studija apie lietuvių tautos atgimimą. Vilnius, 2006.
75. *Rudzevičius J.* Ten gimė, augo dr. Jonas Basanavičius. Vilnius, 2000.
76. *Seneka* Laiškai Lucilijui. Vilnius, 2005.
77. *Shama S*. Landscape and memory. NY, 1996.
78. *Stanaitis P*. Mano atsiminimai apie a.a. inžinierių Petrą Vileišį // Technika ir ūkis. 1929.
79. *Tyla A.* 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. Vilnius, 1968.

80. *Totoraitis J*. Sūduvos Suvalkijos istorija. I dalis. Marijampolė, 2003.
81. *Trimonienė R*. *R*. Mikroistorija: studijų knyga. Šiauliai, 2008.
82. *Venclova T*. Vilnius: vadovas po miestą. Vilnius, 2001.
83. *Vėbra V*. Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje. Kaunas, 1992.
84. *Vėbra R*. Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Vilnius, 1990.
85. Vilniaus kultūrinis gyvenimas: draugijų reikšmė 1900–1945. Vilnius, 2008.
86. Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis. Vilnius, 2001.
87. Vilniaus kultūrinis gyvenimas, 1900-1940. Vilnius, 1998.
88. Vilniaus universiteto istorija 1803-1940. Vilnius, 1977.
89. *Vileišis J*. Dvylika Vilniaus apaštalų // Knygnešys. T. 1. (red. P. Ruseckas). Kaunas, 1938.
90. *Visockis A*. Bulgarija-Basanavičius-Lietuva. Vilnius, 1992.
91. *Vitkūnas M.* Vilnius kovose su kryžiuočiais XIV a. antrojoje pusėje // Karo archyvas. XXVI. Vilnius, 2011.
92. *Vyt. Vanagaitis [Juodelis P.]*. Pozityvizmas ir Kudirka // Šviesos keliai. 1934. Nr. 1.
93. *Žmuidzinavičius A*. Paletė ir gyvenimas. Vilnius, 1961.
94. XX a. Lietuvių dailės istorija. 1900-1940. T. 1. Vilnius, 1981.

KAPSULIŲ SĄRAŠAS

1863-ieji.....74
APTIEKORIUS.....108
ARISTOKRATAS.....53
BYLA.....18
JUOSTOS.....142
NAUGARDUKAS.....100
OPERA.....129
PELĖDA.....32
POLITIKA.....79
REZERVUARAS.....67
SMEGENYS.....132
VILEIŠIADA.....28

PRIEDAS

Lietuvių Memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui grafui S. J. Vitei (1905 m. lapkritis)

Memorandumo originalas rašytas rusų kalba. Jo juodraštis saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyriuje[663]. „Vilniaus žinios'' Memorandumą paskelbė 1905 m. lapkričio 13 (26) d. Nr. 267[664]. Be įžanginės dalies lietuviškas Memorandumo variantas publikuotas ne kartą[665]. Su įžangine dalimi dokumentas publikuotas „Lietuvių atgimimo istorijos studijose''[666]. Dokumento kalba ir rašyba netaisyta.

[Jo Šviesybei grafui S. J. Vitei
Ministrų Tarybos Pirmininkui

1905 metų spalio 31 ir lapkričio 2 d. Vilniuje įvyko lietuvių, gyvenančių Vilniuje ir atvykusių į jį iš kitų Lietuvos vietų, susirinkimai.

Šituose susirinkimuose buvo paruoštas Memorandumas apie neatidėliotinus lietuvių reikalavimus. Mes, žemiau pasirašiusieji, buvome išrinkti skubiai įteikti jį Jūsų Šviesybei asmeniškai.

Dėl geležinkelių streiko negalėdami atvykti į Peterburgą patys, drįstame šį dokumentą Jūsų Šviesybei siųsti paštu, nuolankiai prašydami palankiai atsiliepti į jame išdėstytus Lietuvių tautos reikalavimus.

Įgaliotieji:

D-ras J. Basanavičius
M. Davaina-Silvestravičius
J. Ambraziejus
D. Malinauskis]

M e m o r a n d u m

[663] *Basanavičius J.* Vilniaus seimo medžiaga // LLTIB RS. F22-1455. L. 21-22.
[664] Apie Lietuvos autonomiją. „Memorandum'' // Vilniaus žinios. 1905 11 13 (26). Nr. 267.
[665] Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose (Lietuvių raštas, paduotas Jo šventenybei Pijui X. Popiežiui ir visiems S. R. Katalikų Bažnyčios Kardinolams). Kaunas, 1906. P. 72-74.; *J. S-lius [Basanavičius J.]*. Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos. Vilnius, 1925. P. 7-9.
[666] Lietuvių Memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui grafui S. J. Vitei (1905 m. lapkritis) (parengė E. Motieka) // LAIS. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991. P. 341-350.

Lietuvių deputacijos paduotas jo ekcellencijai grafui S. Wittei, ministrų patarmės pirmasėdžiui

Lietuvių tauta – seniausia – ariškoji tauta – išlaikiusi iki šių dienų seniausioje formoje savo ariškąją kalbą, gyvena krašte, kuris ir dabar, po vardu Lietuva, yra jos teritorija. Moksliški tyrinėjimai parodė, kad pirm atėjimo į tą kraštą lietuvių, niekas čia negyveno; kad patįs lietuviai išdirbo tos šalies kultūrą, ir kad paskiau čia atplūdę iš rytų ir pietų slavai ir vokiečiai iš vakarų, jau atrado lietuvius tose vietose, kur juos aptiko vidurinių amžių istorija ir kur jie dabar tebegyvena.

Lenkų ir Kryžiokų spaudžiamos pietinės ir vakarinės lietuvių gentės: Gečviai (Gečvininkai) ir Prūsai ilgose ir nuožmiose karėse pražuvo, po slavų įtėkme dalis rytinės Lietuvos genčių iš dalies pavirto į gudus. Dar karalių Mindaugo ir Gedimino ir didžiojo kunigaikščio Algirdo laikuose Lietuva, būdama savyvaldė valstija ir turėdama nemenką įtėkmę ant gretimųjų slavų likimo, įvedus prie Jagėlos (1387 m.) krikščionystę, pateko, dėlei savo politikų neakylumo, lenkų įtėkmėn, kuri nuo Horodliaus seimo (1413 m.) ir Liublino unijos (1569 m.) jau sustiprėjo ir galų gale beveik nužudė tautiškąją lietuvių dvasią. Tokiame apverktiname padėjime lietuviai buvo iki pat – pirmojo lietuviškai – lenkiškosios Respublikos išdraskymo (1772 m.), nors Lietuva visiškai savivaldė buvo. Lietuvos lenkinimas nesiliovė ir po pirmojo išdraskymo (1772 m.); lenkų kalba įvesta administracijon ir bažnyčion, užsilaikė beveik visur Lietuvoje iki mųsų dienų. Rusija iš savo pusės, paveldėjus lenkų politiką Lietuvoje, pasirodė bjaurei egoistiška ir nuo gr. Muravjovo laikų (1863-65 m.) padarė tai, ko nė vienos tautos historijoje nėra girdėta, - jiji uždraudė lietuviams spaudą ir tuomi sustabdė kultūriškąjį šalies klestėjimą ant viso pusamžio. Mokyklos rusifikacija, administracijos sauvalė, atstumimas lietuvių nuo visuomenės ir valstijos krašto tarnystės demoralizavo Lietuvą juo daugiau, stūmė ją į ekonomiškąją pražūtį, ir privertė to krašto gyventojus buriais į svetimus kraštus išsikelti, nuo ko lietuvių šalis nupuolė kultūriškai ir paskutiniu laiku gyventojų skaitlius sumažo ir baisiai suvargo. Administracijai tas nerūpėjo, ji, regis, manė, kad jos vyriausia užduotis yra ne žmonių gerove rupintis, bet juos sumaskolinti.

Iš dalies po įtėkme persekiojimo lietuvių tautos ir jų kalbos, iš dalies dėka vaisingai europėjiško progreso įtėkmei, ir lietuvių tauta paskutiniame 25-metyje atbudo iš amžino snaudulio ir paskutiniu laiku tautiškoji sąmonė paplito po visą Lietuvą. Lietuviai dabar didžiuojasi savo kalba, budu ir papročiais, labai brangina historiškasias savo tradicijas ir rupinasi nuosekliai, lygiai kaip ir kitos apšviestos Europos tautos, įgyti tautišką savarankiškumą. Tie rupesčiai, išreikšti liuosoje užsienineje lietuvių spaudoje ir daugybėje peticijų, paduotų paskutiniu laiku rusų valdžiai iš įvairių Lietuvos kampų, štai kaip trumpai išsireiškia:

1) Lietuviai, pripažindami, kad jų apgyventoji šalis (teritorija), nuo historiškųjų laikų, apima vadinamas „lietuvių gubernijas'' Šiaur-vakarinio krašto: Vilniaus, Kauno, Gardino, dalį Kuršo ir priskirtąją nuo Vienos kongreso laikų prie Lenkijos, Suvalkų guberniją, laiko jąs, iš etnographiškojo atžvilgio, lietuviškomis, gyvenančius tose gubernijose tarp lietuvių lenkus, žydus, rusus ir kitus – paskesnių laikų atėjunais, o gudus (baltrusius) suslavėjusiais lietuviais, ir nunai gyvenančius kaimuose su lietuviškais vardais ir lietuviška architektūra.

2) Geisdami kuo plačiausios, žmogui įgimtos laisvės ir sykiu norėdami, kad ir kitos tautos podraug su jais gyvenančios, galėtų tuo naudotis, lietuviai reikalauja savo tėvynei plačios autonomijos, su įsteigiamuoju seimu senovės Lietuvos sostapylėje Vilniuje, idant apie savo šalies reikalus patįs galėtų tartis.

3) Pripažindami, tokiu budu, jų apgyventąją žemę historiškuoju savo prosenių palikimu, lietuviai leidžia kitoms tautoms, jų tarpe gyvenančioms, naudotis tomis pat tiesomis, kuriomis jie, to krašto aborigenai, naudosis; protestuoja priešais visokią priespaudą ir pasikėsinimą tos ar kitos iš jų ant jų kalbos, politiškosios laisvės, tikėjimo ir kt.

4) Lietuviai reikalauja sau ir kitoms Lietuvos tautoms užimti visuomenės ir valstijos vietas; neapribuoto nekilnojamų turtų įgijimo tiesų; susidraugavimo (sąjungų ir susirinkimų) tiesų; lygybės prieš įstatymus ir tiesos, prie visuotinio ir stataus rinkimo su slaptu ir lygiu balsų padavimu, dalyvauti, per savo atstovus, lietuvių seime Vilniaus mieste ir visuotiniame valstijos parlamente.

5) Lietuviai reikalauja, idant jų įpatiška, o lygiai ir jų gyvenimų nepaliečiamybė, būtų įstatymais aprupinta; idant jų šalyje butų panaikinta luomų skirtumas; kad nė vienas negalėtų teismo išvengti, o bausmė tiktai sulig teismo įstatymų butų paskiriama.

6) Lietuviai reikalauja nuomonių, tikėjimo, žodžio ir spaudos laisvės, ir kad pilietiškai-politiškomis tiesomis galėtų kiekvienas lygiai naudotis, nežiurint tautos ir tikėjimo skirtumo.

7) Lietuviai reikalauja neapmokamo, visuotino ir priverstino jų prigimta kalba mokymo; įsteigimo ganėtino skaitliaus pradedamųjų, vidutinių ir aukštesniųjų mokyklų (Vilniaus universiteto) angštai sujungtų, idant galima butų iš pradedamųjų į augštesnius laipsniškai įstoti, o lygiai ir tiesos liuosai kiekvienam tokias mokyklas steigti.

8) Lietuviai reikalauja, idant jų kalba butų pripažinta administracijos kalba tose vietose, kur lietuviai gyvena.

9) Duodant Lenkijai autonomiją, Suvalkų gubernija, kaipo lietuvių apgyventa, iš administrativiško atžvilgio, turi buti prijungta prie Lietuvos, kaip ji priklausė jai prie pirmojo lietuviškai-lenkiškosios Respublikos padalinimo. Prieš priskyrimą tos gubernijos prie autonomiškosios Lenkijos, tai yra prie spheros lenkų įtėkmės, lietuviai protestuoja; ir

10) Lietuviai reikalauja, idant visuose Viršiausiuose manifestuose ir paliepimuose nebutu ignoruojamas Didžiojo Kunigaikščio titulas.

Vilnius, Lapkričio 2 (15) d. 1905 m.

Įvairių Lietuvos krašto piliečių įgaliotieji:

D-r. J. Basanavičius
Donatas Malinauckas
Kun. J. Ambraziejus
M. Dovoina-Silvestravičius